

ISSN 0235 - 3490

АРХЕОЛОГІЯ

ПУБЛІКАЦІЇ АРХЕОЛОГІЧНИХ
МАТЕРІАЛІВ.
НОВІ ВІДКРИТТЯ
І ЗНАХІДКИ.
СТАТТІ.
РЕЦЕНЗІЙ.
ХРОНІКА.
ПАМ'ЯТЬ
АРХЕОЛОГІЙ.
ДИСКУСІЙ.
АРХЕОЛОГІЯ
ЗА РУБЕЖЕМ.
ОХОРОНА ПАМ'ЯТОК
АРХЕОЛОГІЙ.

• 1 • 1994

У журналі вміщено статті з проблем давньої історії та археології від первісності до середньовіччя, публікації нових матеріалів і результатів досліджень пам'яток на території України та за рубежом, дискусійні питання, біографічні матеріали, рецензії.

Для археологів, істориків, краєзнавців, студентів історичних факультетів, усіх, хто цікавиться давньою історією України.

В журнале помещены статьи по проблемам древней истории и археологии от первобытности до средневековья, публикации новых материалов и исследований памятников на территории Украины и за рубежом, дискуссионные вопросы, биографические материалы, рецензии.

Для археологов, историков, краеведов, студентов исторических факультетов, всех, кто интересуется древней историей Украины

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

П. П. ТОЛОЧКО (головний редактор),
В. Д. БАРАН, В. М. ЗУБАР
(відповідальний секретар),
В. І. КАДЕСЬ, С. Д. КРИЖИЦЬКИЙ
(заступник головного редактора),
О. П. МОЦЯ, В. В. ОТРОЩЕНКО,
С. В. СМИРНОВ, В. Н. СТАНКО,
Р. В. ТЕРПИЛОВСЬКИЙ,
В. М. ЦИГИЛІК, Є. В. ЧЕРНЕНКО

Адреса редакції:
254025, Київ-25, вул. Володимирська, 3
Телефон 228-44-05

Здано до набору 15.12.93. Підп. до друку 10.03.94. Формат 70×108 1/16. Папір офсетний. Друк офсетний. Ум. друк. арк. 14,00. Ум. фарбовідб. 14,4. Обл.-вид. арк. 16,07. Тираж 1000 прим. Ціна договірна. Зам. 4-56
Реєстраційний № 432, серія КВ від 23.02.94 р.
Оригінал-макет виготовленний центром комп’ютерного макетування Київської Академії Евробізнесу.
Київське обрендне поліграфічне
підприємство «Книга».
254655, МСП, Київ-53, вул. Артема, 25

Друкується за постановою редакційної колегії
журналу

Редактори Л. В. ФРАЙМОВИЧ,
О. В. КРАВЧЕНКО

Художній редактор П. Л. КОРНІЄНКО

Коректор І. І. ХОВАВКО

АРХЕОЛОГІЯ

• 1 • 1994

АКАДЕМІЯ НАУК
УКРАЇНИ

ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ
НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

заснований у березні 1989 р.

видавається
щоквартально

«Київська Академія Євробізнесу»
Київ

ЗМІСТ

- 3 Пам'яті Володимира Федоровича Генінга
- Статті
- 6 ГЕНІНГ В. Ф. Археологічна парадігма соціоісторичного напрямку
- 19 КРОТОВА О. О. Виробництво та суспільні відносини населення Північного Причорномор'я в добу пізнього палеоліту
- 32 СИМОНЕНКО О. В. Ранньосарматський період у Північному Причорномор'ї
- 48 СЕРГЕСВА М. С. До реконструкції меблів часів Київської Русі
- 60 АНТИПІНА Е. Е., МАСЛОВ С. П. К вопросу об організації охотничеого промисла в Древней Руси
- 65 БРАЙЧЕВСЬКИЙ М. Ю. Аскольд і Олмош
- 72 ВИСОЦЬКИЙ С. О. Київська ротонда і питання її атрибуції
- Публікації археологічних матеріалів
- 79 ШУМОВА В. О. Трипільське поселення Василівка на Середньому Дністрі
- 88 ЖУРАКОВСЬКИЙ Б. С. Про технологію виготовлення трипільської кераміки
- 93 СУБОТІН Л. В., ПЕТРЕНКО В. Г. Курганний могильник усатівського типу Жовтий Яр
- 104 РУСЯЄВА М. В. Золоті прикраси у вигляді голови Гери
- 110 ПАРУСИМОВ І. М. Курган скіфської доби з могильника Колдири

Пам'ять археології

115 ЩАВЕЛЬОВ С. П. Українська археологія у листуванні Д. Я. Самоквасова

131 АБАШИНА Н. С. Євгенія Володимирівна Махно

Нові відкриття і знахідки

134 ПАЛАГУТА І. В. Нові дані про східні зв'язки Трипільської культури

137 СМИРНОВА Г. І., ВОЙНАРОВСЬКИЙ В. М. Мошанецький скарб бронз кімерийського типу з Середнього Подністров'я

141 КУБИШЕВ А. І., КОВАЛЬОВ М. В. Скіфський Братолюбівський курган V ст. до н. е. на Херсонщині

145 РИНДЮК Н. В. Деякі питання ідеології давньоземлеробських племен

148 КОСАКІВСЬКИЙ В. П. Зображення тварин на кераміці з трипільського поселення Чечельник

Рецензії

150 ПРИХОДНЮК О. М., КУПРІЙ С. П. *Falko Daim (Herausgeber). Awarenorschungen. Institut für Ur- und Frühgeschichte der Universität Wien.* — 199.—Band 1, 1—577 S.; Band 2, 577—1228 S.

153 МАХОРТИХ С. В., ЧЕРНЕНКО Є. В. Дударев С. Л. *Из истории связей населения Кавказа с киммерийско-скифским миром.* — Грозный, 1991.— 124 с., 30 табл.

157 Наші автори

158 Список скорочень

ПАМ'ЯТІ ВОЛОДИМИРА ФЕДОРОВИЧА ГЕНІНГА

30 жовтня 1993 р. помер професор, доктор історичних наук, Володимир Федорович Генінг. Хоча останнім часом він тяжко хворів, смерть його була несподіваною. Для рідних, друзів, учнів, прихильників Володимира Федоровича це тяжка і непоправима втрата. В. Ф. Генінг був яскравою, сильною людиною, безмежно закоханою в археологію. Вчений, педагог, організатор — Володимир Федорович лишив глибокий слід у науці.

Творчий шлях Володимира Федоровича — шлях активних та наполегливих пошуків, сміливих рішень, впровадження оригінальних розробок, постановки нестандартних завдань. Ним досліджено сотні пам'яток різних епох — від палеоліту до середньовіччя, виділено десятки нових археологічних культур, запропоновано оригінальні реконструкції різних боків життя давніх суспільств. В. Ф. Генінг був прихильником розробки нових напрямків, впровадження нових методів, багато зробив для вдосконалення процедури археологічних досліджень різного рівня.

Народився Володимир Федорович Генінг 10 травня 1924 р. в с. Подсосново Алтайського краю. Середню школу закінчив напередодні війни. Під час Великої вітчизняної працював у трудармії на будівництві залізниці, а у повоєнні роки — вчителем, одночасно навчаючись в Пермському університеті.

1948 р. В. Ф. Генінг провів свою першу експедицію, скопіювавши малюнки Писаного каменя та здійснивши невеликі розкопки біля його підніжжя. Його вчителем був О. М. Бадер. Формування світогляду майбутнього вченого проходило в творчій обстановці повоєнних років у спілкуванні з такими видатними вченими як О. П. Смирнов, О. Я. Брюсов, Г. Ф. Дебец, С. В. Кисельов та ін. 1954 р. Володимир Федорович очолив Удмуртську археологічну експедицію та працював заступником директора Удмуртського республіканського музею в м. Іжевську.

У 1955—1958 рр. В. Ф. Генінг навчався в аспірантурі Інституту історії, мови та літератури Казанської філії АН СРСР, після закінчення якої став молодшим науковим співробітником цього інституту. 1959 р. захистив кандидатську дисертацію по п'яноборській культурі.

Де б не працював Володимир Федорович, вражає широта його інтересів, досконале знання краю. Удмуртія, Татарія, Башкирія, Приуралья та Зауралля, Західний Сибір, Північний Казахстан — пройдено багато кілометрів, зафіксовано тисячі пам'яток, розкопано — сотні. Складено карти археологічних пам'яток, проведено культурно-хронологічну їх атрибуцію, отримані при розкопках матеріали систематизовано в археологічні культури (АК). Тут проявився величезний творчий потенціал вченого та визначні організаторські здібності¹.

Значною мірою різноманітні здібності Володимира Федоровича реалізовано за роки роботи в Уральському університеті (1960—1974). Він організував археологічну лабораторію при історичному факультеті, що стала центром уральської археології: тут велась величезна польова, наукова, видавнича діяльність, виховувались кадри науковців. Сьогодні учні В. Ф. Генінга працюють у багатьох наукових та освітніх закладах Росії та інших країн².

Працюючи в регіонах, населених різними народами, Володимир Федорович активно досліджував їх походження та історію. Вагомий внесок ним зроблено у вивчення етногенезу удмуртів, башкирів, марійців, угорців, мансі,

кетів, ранніх болгар на Волзі. Ним поставлено питання про час та умови формування уральської етнічної (мовної) спільноти, її з'язок з іndo-европейською³. Етнічні дослідження з часом призвели до створення оригінальної концепції етнічного розвитку за первісності⁴.

Проте все гостріше поставала проблема реконструкції етнічних процесів за археологічними джерелами, питання зв'язку рівнів етнічної та археологічної класифікацій. Воно деякою мірою знайшло відповідь у конструкції понять археолого-етнічний комплекс та археолого-етнічний тип як інструментів перетворення археологічної інформації в етнічну. Процедуру реалізації цих конструкцій розгорнуто у монографії «Етніческая история Западного Приуралья на рубеже нашей эры» (М., 1988.—240 с.).

Певно, інтерес до етнічних штудій, що виник у Володимира Федоровича дуже рано, визначив ще один напрям його роботи — визначення емпіричного (матеріалізованого) та історичного змісту АК. Значне місце в дослідженнях Володимира Федоровича посідають і соціально-економічні реконструкції. Аналіз археологічних джерел певних АК дозволив ідентифікувати суспільства — творців цих АК — з певними етапами історичного розвитку, а їх послідовність у часі — створити періодизацію історії окремих регіонів.

1974 р. Володимир Федорович переїздить до Києва на посаду заступника директора Інституту археології АН України. Цього ж року він захищає докторську дисертацію. Віднині головну увагу він зосереджує на теоретико-методологічних проблемах археології, вбачаючи саме в цьому подолання труднощів історичного пізнання за археологічними джерелами. Мета археології, межі, специфіка, структура археологічного пізнання, процедура археологічного дослідження — все це спрямовано на підвищення статусу археології як історичної науки, а не допоміжної джерелознавчої дисципліни, на вдосконалення способів історичних реконструкцій за археологічними джерелами.

Знайшовши прихильників, Володимир Федорович 1978 р. створив при Інституті археології АН України відділ теорії та методики археології⁵. Займаючись тепер переважно теоретичними проблемами найвищого рівня⁶, Володимир Федорович намагається заповнити й той розрив, що існує між теоретичними та емпіричними дослідженнями шляхом створення дослідницьких програм, спрямованих на розв'язання конкретних проблем, зокрема етнічного та соціологічного дослідень за археологічними джерелами. Складовою частиною цих програм є розробка нових методів аналізу археологічних джерел з метою отримання певної інформації⁷. Під його керівництвом виконано ряд оригінальних дисертацій. Продовжуються і його дослідження з історії Уралу, зокрема, визначної пам'ятки іndo-арійців — поселення Синташта⁸. Уособлюючи країці традиції нашої археології — енциклопедизм знань, широту інтересів, культуру мислення, Володимир Федорович започаткував новий напрямок — соціархеологію⁹.

Не все складалося в творчій біографії Володимира Федоровича. Є багато прихильників його ідей, є й багато суворих опонентів. Та Володимир Федорович рішуче ішов своєю дорогою. Йї було освітлено глибокою відданістю своїй справі, дивною працьовитістю, лобов'ю до археології.

Володимир Федорович Генінг лишив значну наукову спадщину — понад 200 праць з найрізноманітніших проблем археології та історії. Лишиться він і в пам'яті рідних, друзів, колег.

Примітки

¹ Див.: Генінг В. Ф. Археологические памятники Удмуртии.—Ижевск, 1958.—198 с. и карты; Генінг В. Ф. Археологические памятники у с. Рождествено.— Казань, 1962.—126 с.; Генінг В. Ф. Мыдлань-Шай — удмуртский могильник VIII—IX вв. // ВАУ.—1962.—Вып. 3.—111 с. та табл.; Генінг В. Ф. Азелинская культура III—V вв. (Очерки по истории Вятского края в эпоху великого переселения народов) // ВАУ.—1963.—Вып. 5.—144 с. і табл.; Генінг В. Ф. История населения Удмуртского Прикамья в пъяниборскую эпоху.—Ч. I. Чегандинская культура (III в. до н. э.—II в. н. э.).—Свердловск, 1970.—224 с. и табл.; Генінг В. Ф. История населения Удмуртского Прикамья в пъяниборскую эпоху.—Ч. II. Памятники чегандинской культуры (III в. до н. э.—II в. н. э.).—Свердловск, 1971.—160 с. и табл.; Генінг В. Ф., Халиков А. Х. и др. Археологическая карта Татарской АССР. Предкамье.—М., 1981.

² Внесок В. Ф. Генінга в археологію Уралу висвітлено: Ковалева В. Т. В. Ф. Генінг и

археологическая наука в Уральском университете // Летописцы родного края.—Свердловск, 1990.—С. 59—66.

³ Див., наприклад: Генинг В. Ф. К вопросу об этническом составе населения Башкирии в I тыс. н. э. // Археология и этнография Башкирии.—Уфа, 1964.—Т. II.—С. 111—129; Генинг В. Ф. Некоторые проблемы этнической истории марийского народа // Этногенез марийского народа.—Йошкар-Ола, 1967.—С. 52—70; Генинг В. Ф. К вопросу о происхождении уральской этнической (языковой) общности // Вопросы финно-угорского языкознания.—1967.—Вып. IV.— С. 262—270; Генинг В. Ф. Этногенез удмуртов по данным археологии // Вопросы финно-угорского языкознания.—1967.— Вып. IV.— С. 271—278; Генинг В. Ф. О формировании первоначальных этносов и происхождении уральской общности // Тр. VII МКАЭН.—Т. 5.—М., 1970.—С. 808—814; Генинг В. Ф. Южное Приуралье в III—VII вв. (проблемы этноса и его происхождения) // Проблемы археологии и древней истории угров.—М., 1972.—С. 221—295; Генинг В. Ф. Проблема происхождения венгров // СА.—1977.— № 1.—С. 317—321 тощо.

⁴ Генинг В. Ф. Этнический процесс в первобытности.— Свердловск, 1970.— 128 с.

⁵ Див.: Генинг В. Ф., Бунятян К. П. 10 років відділу теорії та методики археології // Археологія.—1990.— №2.— С. 147—151.

⁶ Генинг В. Ф. Очерки по истории советской археологии.— К., 1983.—224 с.; Генинг В. Ф. Структура археологического познания. Проблемы социально-исторического исследования.—К., 1989.— 296 с.; Генинг В. Ф. Соціальні формациї первісності // Археологія.— 1989.— № 4.— С. 3-16 (Останній проблемі присвячено монографію, підготовлену до друку); Генинг В. Ф. Проблема построения фундаментальнойной археологической теории // СА.— 1992.— № 1.— С. 69—84.

⁷ Генинг В. Ф., Бунятян Е. П., Пустовалов С. Ж., Рычков Н. А. Формализованно-статистические методы в археологии. Анализ погребальных памятников.— К., 1990.— 211 с.; Генинг В. Ф. Древняя керамика. Методы и программы исследования в археологии.— К., 1992.— 188 с.

⁸ Генинг В. Ф. Зданович Г. Ф., Генинг В. В. Синташта. Археологические памятники арийских племен Казахстанских степей.— Челябинск, 1992.— 408 с.

⁹ Генинг В. Ф., Генинг В. В. Очерки философии социо-археологии.— К., 1992.— 251 с.

АРХЕОЛОГІЧНА ПАРАДІГМА СОЦІОІСТОРИЧНОГО НАПРЯМКУ

В. Ф. Генінг

Археологічна парадігма — найпростіша універсальна модель-схема дослідження проблем історичного розвитку давніх суспільств.

У сучасній археології спостерігається все помітніша диференціація знання, що відбиває тенденції глибшого розкриття історії давніх суспільств. Це призводить до відокремлення наукових напрямків, що ґрунтуються на різних вихідних принципах пізнання цих суспільств. У генетичному аспекті в історії археології цю тенденцію запропоновано розглядати як розвиток трьох головних напрямків: археології старожитностей, культурапархеології та соціоархеології. Теза, що археологія — наука про історію минулих суспільств, соціумів, не викликає сумніву. Але ж соціум — найвища складно організована система, тому правомірним є дослідження її з різних боків: з точки зору розвитку культури, суспільної організації, економіки тощо, що й становить основу окремих напрямків.

Тому пропонується чіткіше структурування археології, а саме, виділення загальнонаукового рівня — археологічного джерелознавства (можливо, загальної археології), до якого входять польові дослідження, розподіл пам'яток за АК та початкові предметно-технологічні (ПТ) реконструкції на рівні повсякденного життя. Цей рівень деякою мірою дозволяє компенсувати неповноцінність наших джерел та уявити минулі суспільства в дещо наближенному до їх реального життя світлі. На цій основі можуть ґрунтуватися різні наукові напрямки, але кожен вимагатиме свого логіко-методологічного обґрунтування. Зміст наукового напрямку повинен визначатися об'єктивним предметом знання (ОПЗ), який виділяє в загальному об'єкті (соціумі) ті специфічні риси, зв'язки та відносини, що властиві всім досліджуваним об'єктам. Це визначає науковий напрямок як систему з чітко фіксованим змістом.

Основою для виділення соціоісторичного напрямку археології (СІНА) є принципи дослідження суспільства з точки зору розвитку суспільних відносин, що відбуваються як ставлення людей до природи, так і один до одного. Ці стосунки виникають у певних історичних ситуаціях, викликаних потребами відтворення соціуму, які задоволяються діяльністю певних груп людей — первинних соціальних (ПС) структур. Цю генералізуючу ідею закладено у фундаментальній археологічній теорії (ФАТ), ядром якої є закон відтворення соціального життя через опредмечування життєво необхідних соціальних потреб. Цій теорії властивий високий ступінь структурного ізоморфізму, тому вона може виступати вихідним теоретичним обґрунтуванням історичної ситуації. Адаптація досить абстрактної ФАТ до археологічних даних спирається на накопичені знання про взаємозв'язки різних залишків предметного світу з певними сферами діяльності та початковий досвід дослідження соціального життя.

Запропонована нижче парадігма СІНА є подальшим розвитком цих розробок та кроком до стандартизації процесу дослідження соціально-історичних проблем.

Повна структура археологічної парадігми має не менше п'яти блоків, з яких опустимо, через невеликий обсяг статті, підготовчий (знайомство з матеріалом, постановка проблеми тощо) та створення конкретної програми. Сконцентруємо увагу на питаннях теоретичного обґрунтування моделі досліджуваної ситуації, особливо її емпіричної схеми, операціях емпіричного базису та побудові наукового пояснення (концептуалізації).

Теоретична модель — це фактично гіпотетична концепція, наукове пояснення досліджуваної історичної ситуації (проблеми), побудова якої спирається на загальні соціологічні положення, забагачені позитивним знанням, накопиченим археологією у певній галузі. Обов'язковим компонентом цієї моделі в парадігмі СІНА є емпірична схема, в якій соціоісторичні категорії співвідносяться з матеріальними об'єктами, мають вказівки на те, як, в яких матеріальних об'єктах опредмечується те чи інше соціальне явище, в яких відносинах вони перебувають тощо. Теоретична модель є першим етапом адаптації ФАТ до конкретних археологічних завдань. Значення емпіричної схеми визначається тим, що вона дає головні орієнтири та обґрунтування для застосування певних категорій археологічних джерел при дослідженні конкретних історичних ситуацій.

Емпіричний базис як компонент парадігми СІНА включає всі процедури перетворення артефактів та головний елемент — кінцеві дані про археотипи — А(х)Т (х — показник соціальної сфери) — як дискретні компоненти ПСструктур, яку в системі емпіричного пізнання позначимо як археолого-комплекс — А(х)К, а, головне, про емпіричні закономірності взаємозв'язків та відносин артефактів, які зводяться у теорію для наукового пояснення. Вихідні дані формуються для емпіричного базису, виходячи з теоретичної моделі та її емпіричної схеми, що мають вказівки на предметний світ, включений до досліджуваної ситуації, та ПТреконструкції джерелознавчого рівня.

Наукове пояснення містить у парадігмі всі окремі інтерпретації даних емпіричного базису, які потім синтезуються в єдину незалежну концепцію розвитку системи відносин історичної ситуації, що вивчається. Основою пояснення і концептуалізації є соціально-історичні закони.

Головна мета статті — показати практику соціоісторичних досліджень. Для цього наведено три приклади, зміст та структуру яких зведені в матриці (табл. 1—3), де головну увагу приділено теоретико-методологічним обґрунтуванням проблем та методам їх дослідження, що визначають весь процес пізнання, й невеликим коментарям до них. Тому весь виклад слід розглядати з точки зору завдань створення стандартних парадігм СІНА. Матриці побудовано, виходячи з ідеальної моделі дослідницького процесу, в якому головними компонентами виступають:

емпірична схема (С), що акумулює головні ідеї про структуру та предметний світ історичної ситуації, розробленої в теоретичній моделі, що виступає, як модель предметного світу ПСструктур (в цьому розділі поки що як гіпотези та методологічна установка) ;

джерела (Д) — спеціально підібрані артефакти згідно пізнавального завдання, конкретизованого в емпіричній схемі;

методи (М), що окреслюють головні способи операціональної побудови джерел (артефактів), в першу чергу за допомогою формально-статистичних методів (ФСМ);

емпіричний базис (Б) — кінцеві дані перебудови емпіричної інформації при ФСМаналізі для співвіднесення з емпіричною схемою, корекції та застосування результатів як фундаментальних фактів у теорію (пояснення та концепції);

пояснення (П) — соціоісторична інтерпретація результатів обробки емпіричного базису та побудова концепції;

верифікація (В) — перевірка несуперечливості, вірності й припустимості результатів емпіричного аналізу і його інтерпретації в теорії.

Процес дослідження можна подати таким рядом циклів та компонентів:

Цикли: I II III IV V
Компоненти: С Д М Б П В

Кожен цикл вирізняється за специфікою змісту завдань та методів. Фаза I—III/СДМ належить до рівня емпіричного пізнання, коли формуються та перебудовуються артефакти у системі емпіричного базису. Головні результати отримуються у циклі М—III—Б, які у вигляді фундаментальних фактів вводяться у подальшу теорію у фазі III—IV/МБП.

Поясню ще один термін, введений до матриці: предметно-функціональні (ПФ) реконструкції. Це особлива пізнавальна конструкція, в якій ПСструктурата досліджуваної історичної ситуації описується її опредмеченими компонентами — артефактами й ознаками.

Досліджувані ситуації різняться за характером джерел: в одній (табл. 1) археологічні факти виступають залишками безпосередньої діяльності (фауна — скотарство), а в інших (табл. 2, 3) — це факти з опосередкованою інформацією (могильники — суспільні й етнічні відносини).

Теоретична модель для кожної ситуації повинна мати елементи соціально-історичного обґрунтuvання змісту кожного циклу дослідження, яке відповідно до проблеми та завдання виконує методологічну функцію при створенні методів операціональної перебудови артефактів.

Приклад 1. Теоретична модель створюється як модель багатогалузевого виробництва, яка в даній ситуації буде синтезом моделей окремих галузей, з одного боку, за видами тварин, а з іншого — за технологією утилізації продуктів тваринництва. Головна мета — виявити продуктивність скотарства (м'ясо, молоко, вовна, шкури, кістки) та його потенціал у системі забезпечення суспільства. Розгляд технологічного способу діяльності — з'ясування того, як у процесі виробництва технологія зумовлює поєднання трудівника з засобами й предметами праці — дозволяє перейти до дослідження саме суспільних відносин, розглянути розподіл праці в общині, накопичення додаткового продукту, форм власності тощо.

Цей приклад показує, що дослідження соціоісторичних проблем може зводитись до вирішення ряду самостійних завдань.

Приклад 2. Соціальна стратифікація відбуває структурну організацію соціуму за місцем та долею індивідів/груп у суспільному житті та їх взаємовідносини. Визначальними чинниками соціального статусу окремих індивідів/груп є природні дані (статус та вік) і місце в системі виробництва. Але оскільки їх діяльність поліфункціональна і на соціальний статус діють всі сфери життя, то сам він виступає інтегрованим показником стану соціальної структури суспільства, в якому індивіди/групи зі схожим соціальним статусом утворюють компоненти ПСструктур, а їх взаємовідносини — систему суспільних відносин кожного суспільства.

Використовуючи матеріали могильників для дослідження соціальної стратифікації, слід мати на увазі, що інформацію про соціальний статус кожного індивіда (похованого) відбито й закодовано двічі — по-перше, при усвідомленні суспільством його реального статусу в соціальній системі та, по-друге, при перекодуванні цієї реальності (статусу) в похованальному звичаї, де більшість дій (зокрема й предметам) надається певної символіки, що й відбуває соціальний статус померлого. Символіка завжди умовна, тому, розкодувавши її соціальний зміст, можна одержати об'єктивні дані лише в межах похованального звичаю певної АК. Це змушує досить обережно користуватися похованальними пам'ятками для характеристики соціального статусу. Головні критерії для відбору соціальних показників закладено в концепції ієархічної структури соціальної організації та розгляді звичаю поховання як діяльності, в якій статус та значимість кожного компоненту ПСструктур визначається якістю та кількістю праці, що витрачається при похованні індивіда і опредмеченої у речах, що супроводжують поховання. Але все це знову ж таки не в абсолютному значенні, а відносному — в межах АК. У парадігмі СІНА компоненти ПСструктур (групи схожих поховань) виявляються як археологіко-соціальні типи (АСТ), порівняльний аналіз яких і дозволяє побудувати ієархічну соціальну стратифікацію, полюси якої утворюють АСТ з найменшими

та найбільшими затратами праці. Загалом сукупність АСТ утворює АСК — археологічно-соціальний комплекс.

На основі стратифікованої структури, здійснивши функціональний аналіз, можна дати пояснення взаємовідносинам окремих соціальних груп, а здійснивши генетичний аналіз — розкрити розвиток цього процесу в певній історичній ситуації.

Приклад 3. Етнічна сфера як надбудовне явище є результатом усвідомлення певної групи людей, що формується в окремий СІО/АК, своєї уособленості та відмінності від інших таких же спільностей. Формуються такі спільності — етносоціальні організми (ЕСО) — на ґрунті інтенсивного спілкування сусідніх общин та виникнення у них єдиного (дуже подібного) комунікативно-інформаційного коду в усіх сферах спілкування (мові, поведінці, предметному світі, формах суспільної свідомості). Спілкування зумовлено шлюбними зв'язками, виробничою діяльністю, родинними потребами, звичаями, дозвіллям, спільністю території тощо. Виходячи з цього, можна в опредмечених залишках діяльності виявити ті прикмети, що відбивають етнічну сторону. Це ознаки специфічності СІО/АК за формулою інформаційного коду та відмінності його від інших. Такою ж мірою це стосується поховального звичаю, який закріплено в певному наборі прийомів поховання, що й виступає етнічними атрибутами поховальної традиції.

Складність вирішення етнічних проблем в тому ж, що й при дослідженні соціальної стратифікації — розпізнанні етноінформативних ознак. Основою цього можуть виступати відзначенні вище специфічні особливості інформаційного коду.

Теоретико-методологічне обґрунтування етнічної проблематики ґрунтуються на тому, що ЕСО виступає зовнішнім виявом (формою) соціальної єдності СІО/АК. Тому перебудова СІО супроводжується перебудовою ЕСО, де за законами розвитку соціальних систем стабільний стан змінюється кризою — війнами, переселеннями, повним або частковим розпадом СІО тощо. У такому випадку СІО розпадається на етнічні групи різної величини. Нові СІО/АК виникають з об'єднанням таких груп різного походження, а їх формування пов'язане з інтеграцією традицій численних груп в новий інформаційний код, тому що лише за умови єдиного інформаційного коду — головного параметра ЕСО — СІО/АК набуває стабільності.

Поховальний звичай належить до духовної сфери, яка досить опосередковано зачіпає матеріальні інтереси. Тому тут уніфікація традиції відбувається досить повільно, а інтеграція є результатом поступового механічного змішування окремих елементів різних традицій. Це відбиває сам процес — змішування етнічних груп за умов спільного життя, перехресних шлюбів тощо. Тому в звичаї "з'являються «змішані» традиції. Загалом же триває збереження способів поховання, що перейшли від предків — залишків етнічних традицій — дозволяє здійснити етнічну типологію поховань і шляхом кореляції ознак виявити археологічно-етнічні типи (АЕТ) та пов'язати їх з етнічними групами різного походження, а при аналізі «змішаних» АЕТ простежити процес етнічної інтеграції.

Структурно-функціональний та генетичний аналізи дають широкі можливості для конкретно-історичної інтерпретації етнічних відносин у ході формування ЕСО. Але для цього необхідно застосувати широкий спектр ФСМ підготовки емпіричного базису.

Загалом, як бачимо, головним з вияв АЕТ, який можна співвіднести з певними ПСструктурами — етнічними групами — з метою дослідження їх відносин у конкретній історичній ситуації.

Звичайно, кожна проблема, залежно від історичної ситуації, поставленіх завдань та характеру джерел має свою специфіку в операціональних процедурах, логіку побудови дослідження й наукового пояснення. Все це й виступає предметом розробки блоків конкретних програм та теоретичної моделі, але ще більшою мірою у ході самого дослідження.

Звернемося до аналізу методів дослідження, методологічне обґрунтування яких міститься в теоретичних моделях. Методи — найважливіший компонент дослідження, тому що лише вони дають змогу отримати нове знання.

Табл. 1. Історична ситуація: проблема матеріального забезпечення соціуму (общини, регіону СІО/АК) продукцією тваринницького господарства

Цикли: А – проблеми. Б – завдання	Теоретична модель соціоісторичного обґрунтування	Джерела	Методи, зокрема ФСМ
ООО А. Структура повсякденної діяльності. Логіка розкодування функцій археологічних фактів. Б. ППреконструкції	Технологічний спосіб діяльності в тваринництві	1. Залишки кісток домашніх тварин з розкопок поселень 2. Дані з екології: топографія, пилок тощо	1. Формування виборок (поселення, регіон, АК) 2. Визначення фауни за видами тварин. 3. ПТРеконструкція стада домашніх тварин і умови їх утримання
С-І-Д А. Відображення історичної ситуації в археологічних джерелах. Логіка кодування артефактів. Б. ПФреконструкції I: формування артефакту	Функціонально-технологічні характеристики історичної ситуації – тваринництва господарства: обґрунтування ОПЗ — переліку властивостей опредмеченності, що описують первинну соц. структуру	Вихідні дані з циклу ООО: методи	ПФреконструкція I: 1. Відбір ознак арх. фактів згідно ОПЗ: вид, стать, вік. 2. Формалізація вихідних даних. 3. Запис індивідуального опису кожної особини (артефакт). Розподіл таблиць за видами тварин.
Д-ІІ-М А. Форма математичного подання історичної ситуації. Логіка перекодування археолог. інформації в соціоісторичну. Б. Математична модель первинної соціальної структури.	Структурування історичної ситуації тваринництва первинної соціальної структури — сукупність різних видів домашніх тварин як комплекс скотарської галузі господарства.	Вихідні дані з циклу С-І-Д: методи п. 2 та 3.	ПФреконструкція II. 1. Групування в середині виду тварин (стать, вік). 2. Сумарна характеристика виду тварин — найпростіша математична модель стада. 3. Опис — співвідношення видів стад (статистичні характеристики).
М-ІІІ-Б Функціональний аналіз первинної соціальної структури. Логіка відображення соціоісторичної інформації в математичній моделі. Б. Вивіз емпіричних закономірностей в моделі.	Закони розширеного відтворення стада: — біологічне збереження стада — відхід (засоби забезпечення) — утилізація продуктів: м'ясо, молоко, шерсть, шкури, кістки	База аналізу: з циклу Д-ІІ-М, методи	ПІФ-реконструкції III: 1. Реконструкція процесу відтворення виду 2. Продуктивність кожного стада 3. Середньорічна продуктивність тваринництва загалом 4. Динаміка експлуатації стад (згідно з технологією і відтворенням)
Б-ІV-ІІ А. Закони вирішення проблем історичної ситуації в функціонуванні первинної соціальної структури. Логіка дії соціальних законів. Б. Наукове пояснення емпіричних закономірностей в концепції	Тваринництво як об'єкт виробничої діяльності — соціальні потреби і засіб їх задоволення. Тип скотарського господарства: технологія, робочі витрати, розподіл праці, продуктивність. Тваринництво як компонент економіки СІО/АК	Дані з циклів Д-ІІ-М: методи та М-ІІІ-Б, методи	1. Реконструкція технологічного способу тваринницького виробництва як певного типу скотарського господарства, обумовленого екологією та потребами СІО/АК. 2. Продуктивність розширеного відтворення: продукція та її роль в системі потреб. 3. Витрати праці та розподіл праці в тваринництві.
ІІ-V-В А. Критика ходу дослідження. Логіка наукового пізнання. Б. Верифікація результатів дослідження.	Теорія та методологія дослідження розвитку скотарської галузі суспільного виробництва	Процедури усіх циклів, залучення нових джерел	1. Повторні дослідження з іншими вибірками 2. Виконання дослідження іншими методами та на інших джерелах

**Табл. 2. Історична ситуація:
проблема соціальної стратифікації суспільства № — АК**

Цикл:	Теоретична модель. Соціоісторичне обґрутування.	Джерела	Методи, зокрема ФСМ
А — зробилими. Б — заставлені			
О-ІІ А. Структура організації соціальної життєдіяльності. Логіка розподілу археологічних фактів. Б. ПФреконструкції	Розподіл функцій індивідів (груп) в по-всякденній життєдіяльності общини. Поховальний звичай — набір правил поховання померлих.	Поховальні комплекси — фіксовані залишки поховання	1. Формування вибірок поховань. 2. Статево-вікові визначення. 3. ПТреконструкції поховального звичаю окремих поховань.
С-І-Д А. Відбиття в поховальному звичаї соціальної стратифікації. Логіка засновування язку символів поховального звичаю з археологічними залишками. Б. ПФреконструкції І.	Соціальна стратифікація — відокремлення в соціальній системі індивідів груп, що виконують певні функції у суспільному житті. Поховальний звичай як засіб символічного закріплення соціального статусу в потойбічному світі.	Вихідні дані з циклу О-ІІ — методи	ПФреконструкція І: а) Відбір ознак поховань, що несуть інформацію про соціальний статус в № — АК. б) Класифікація та типологія ознак за статтю та віком. в) Формалізація та запис артефактів (поховань) в таблиці індивідуального обліку.
Д-І-М А. Математична форма подання соц. структури СІО/АК. Логіка визначення соціо-інформативності — затрати праці. Б. ПФреконструкції ІІ. а) уточнення артефактів, б) первинна модель СІО/структурі.	СІО/АК — сукупність індивідів / груп з різними соц. функціями (місце). Функція — місце індивіда при похованні відбувається 1) в затратах живої та опредмеченої праці; 2) в символіці якісно-кількісного набору предметів, що супроводжують небіжчика	Вихідні дані з циклу С-І-Д: методи п. б. і в.	ПФреконструкція ІІ: а) Сумарна характеристика вибірки артефактів — первинна математична модель соціальної структури № — АК. б) Розподіл ознак на 1) загальні та локальні; 2) альтернативні, номінальні. в) Аналіз інформативного навантаження ознак в соціальній стратифікації
М-ІІІ-Б А. Вияв соціальних груп, їх математичний опис. Логіка висловлення належності до соціальної групи: стійкі ознаки. Б. Емпіричні закономірності розподілу артефактів за соціальними групами	Соціальна стратифікація — відокремлення в СІО/АК поховальних груп за схожістю затрат праці ("живих" та опредмечених) при похованні	База аналізу: дані циклу М—ІІІ-Д: методи	ПФреконструкції ІІІ: а) Вияв археологіко-соціальних типів (АСТ) груп поховань на основі кореляційного аналізу ознак (див. Д-ІІ-М, методи «б») б) Сумарна характеристика кожного АСТ. в) Статистичний розподіл АСТ у вибірці № — АК
Б-ІV-П А. Концептуалізація як система наук. пояснення законів соціального історичного розвитку. Б. Соціально-історичні інтерпретації емпіричних закономірностей теоретичним знанням.	СІО/АК стратифіковано у відповідності зі ступенем досягненої в суспільно-економічній (формаційній) еволюції та навколоїсторичної ситуації. Закони соціальної стратифікації суспільства в процесі еволюції соц. системи.	Дані в циклів Д-І-М: методи та М-І-Б: методи	1. Соціологічна ієрархія АСТ на розрізі принципів затрат праці ступень поляризації АСТ. 2. Соціальна функція кожного АСТ в системі № — АК 3. Концептуалізація — соціальна стратифікація як синтез соціально-історичного розвитку суспільства № — АК.
П-V-В А. Критика програми дослідження. Логіка соціоархеологічного пізнання. Б. Верифікація наукової концепції.	Теорія та методологія дослідження соціального розвитку СІО/АК за археологічними джерелами.	Процедури усіх циклів, залучення нових джерел.	1. Повторні дослідження з іншими вибірками. 2. Розробка нової дослідницької програми. Дослідження проблеми за іншими категоріями джерел.

Табл. 3. Історична ситуація: проблема етнічної структури населення № — АК.

Цикли. А — проблеми. — Б — завдання.	Теоретична модель. Соціоісторичне обґрунтування.	Джерела	Методи, зокрема ФСМ.
ООО А. Структура поховального обряду населення СІО/АК. Логіка розкодування археологічних фактів. Б. ППреконструкції.	Етнічна сфера — певна форма організації по- всякденній життєдіяльності. Поховання індивіду виконується за- конами своєї суспільної групи.	Поховальні комп- лекси, фіксовані залишки поховань	1. Формування виборок поховань. 2. Статево-вікові визна-чення. 3. ПП-реконструкції по- ховального звичаю ок-ремих поховань.
С-І-Д А. Відбиття в по- ховальному звичаї етнічної ситуації. Логі- ка розкодування етнічних традицій в по- ховальних джерелах. Б. ПФ-реконструкції I: побудова вихідних та- блиць.	Етнічна сфера — відбиття окремого, спе- цифічного в формах по- всякденній діяльності. Етнічна поховальна тра- диція — обрядові пра- вила поховання за зви- чаями предків (стійкий набір певних еле- ментів). Етнофор — носій етнічної традиції.	Вихідні дані з ООО: методи	ППреконструкція I: а) Первінний вибір ет- ноінформативних ознак поховань; б) Класифікація і типо- логія ознак за статтю та віком; в) Формування ознак та запис у таблиці індивідуального обліку (етнофор. — по- ховання — артефакт).
Д-ІІ-М А. Математична модель етнічної ситуації в СІО/АК. Логіка перекодування археологічної інформації в етно- історичну. Б. ППреконструкції II: Сумарні дані. Формаль- ний аналіз.	Етнічний склад СІО/АК сукупність тра- дицій етнофорів. Поховальний звичай — су- купність дій алтерна- тивний та номінальних за формулою ло- калізованих за часом та простором у межах СІО/АК.	Вихідні дані з С— І—Д: методи, пун- кти б, в.	ППреконструкція II: а) Сумарна характери- стика вибірки арте- фактів — первинна ма- тематична модель етнічної структури; б) Аналіз та визначен-ня етноінформативності ознак поховання в). Вивіз груп: 1) загальних, локаль- них окремих ; 2) алтернативних, номінальних.
М-ІІІ-Б А. Структурування етнічної ситуації СІО/АК. Логіка ево- люції етно-сфери. Б. Емпіричні зако- номірності взаємозв'язків етнічних ознак та АЕТ.	СІО/АК — складна сис- тема, що інтегрує етногрупи різного походжен-ня. «Залишкова етнічна традиція» — збережен-ня елементів минулих традицій в умовах пере- будови системи — взаємопроникнення та перекомбінація еле- ментів при формуванні нових традицій.	База аналізу — дані Д—ІІ—М: ме- тоди	ППреконструкції III: а. Вивіз археолого- етнічних типів (АЕТ) — груп поховань на основі кореляційного аналізу. б. Визначення загаль- них недиференціюючих ознак.
Б—ІV—ІІ А. Закони формування та розвиток ЕСО. Кон-цептуалізація — науково- пояснення фактів історичної дійсності. Логіка системного пояснення. Б. Введення емпіричних закономірностей у наукову теорію.	Етнічна ситуація — відбиття виливу соціально-історичних факторів на демогра- фічну структуру СІО/АК — взаємодії етнічних груп в процесі формування нового единого етносу (ЕСО).	Дані з Д—ІІ—М: методи; М—ІІІ—Б; методи	1. Етнічна структура: компоненти — етнічні групи, їх питома вага та просторове — часове розташування. 2. Еволюція етнічної структури: чинники, що регулюють етнічні відношення. 3 Концептуалізація — етнічна структура як синтез демографічних та соціально-еконо- мічних процесів.
ІІ-ІІІ-В А. Критика теорії етно-су. Логіка аналізу нау-кового знання. Б. Верифікація кон-цепції етнічної структу-ри № — АК.	Теорія та методологія дослідження етнічного процесу за архео-логічними джерелами.	Процедури усіх циклів. Нові дже-рела.	Повторні дослідження з іншими вибірками. Роз-робка нових проблемно-цільових програм. Дослідження проблеми за іншими категоріями археологічних джерел.

Загалом, як вже зазначалось, в парадігмі СІНА виділено дві фази. Перша — І—ІІІ/СДМ, в якій провідними процедурами є обробка емпіричних даних у межах трьох циклів ПФреконструкцій, кінцева мета яких — підготувати емпіричний базис, тобто виявити емпіричні закономірності в археологічній інформації, які необхідно включити у теорію для наукового пояснення. Друга фаза — це теоретичний рівень дослідження: наукове пояснення емпіричних закономірностей та побудова на цьому грунті концепції історичної ситуації.

В матрицях (табл. 1, 2) методи для кожного завдання описано досить детально за окремими циклами, тому дамо лише їх загальну характеристику.

До циклу ООО входить формування початкової бази фактичних даних, які відбираються з джерелознавства (формування вибірки). Умовою дослідження соціоісторичних проблем, як вже зазначалось, є наявність ПТреконструкцій, що виконуються на джерелознавчому рівні.

До циклу С—І—Д входять ПФреконструкції І — формування джерел — відбір артефактів, необхідних для дослідження поставленого завдання. Для цього на грунті ОПЗ та емпіричної схеми теоретичної моделі в ПТреконструкціях виділяються ті властивості предметного світу, які містять інформацію про відповідну історичну ситуацію. Виконання цієї процедури спирається також на знання «логіки кодування» соціальної дійсності в матеріальних об'єктах, тобто опредмечення соціальних потреб і діяльності в ПСструктурах певної історичної ситуації, а у випадку використання опосередкованих джерел (поховання) — на знання логіки перекодування матеріальних компонентів ПСструктур в опосередкований об'єкт дослідження і, зрештою, на знання про трансформацію цих об'єктів в археологічні пам'ятки (деформація та втрата частини інформації).

Виділени як ОПЗ властивості формують характеристику вихідної одиниці аналізу — артефакту, в якому враховано лише властивості — ознаки, необхідні для вирішення певного типу проблем в межах конкретного СІО/АК. Ці властивості — ознаки — впорядковуються в типології та класифікації за їх соціальним змістом та значенням. На основі цього виконується формалізація та запис ознак кожної одиниці аналізу в таблицях індивідуального обліку артефактів, які й становлять базу джерел емпіричного об'єкту ПСструктур, тобто його А(х)К.

Цикл Д—ІІ—М спрямовано на пошук форми початкового математичного подання джерел. Це завдання ПФреконструкції ІІ — дати масиву джерел початкову узагальнену якісно-кількісну характеристику, що досягається: а) стисненням інформації про артефакти шляхом визначення сумарних показників у вибірках з розподілом у долях (%) властивостей окремих класів (це початкова математична модель А(х)К ПСструктур в цілому); б) виявом міри інформативності кожної ознаки за заданими соціальними параметрами (загальні, локальні та окремі ознаки, що визначає їх диференціюючий потенціал); в) класифікацією ознак за роллю в формуванні артефакту: клас альтернативних (обов'язкових) та номінальних (вибіркових); г) коригуванням початкової моделі згідно з б) та в). Загалом ПФреконструкцію спрямовано на глибше пізнання окремих властивостей артефакту А(х)К ПСструктур.

Циклом М—ІІІ—Б закінчується емпіричний цикл дослідження, коли необхідно виявити емпіричні закономірності розподілу артефактів, які зрештою включаються до теорії для наукового пояснення, тобто розкриття законів соціального розвитку даної історичної ситуації. Вияв їх передбачає виконання ряду процедур ПФреконструкції ІІІ у відповідності з позиціями, заданими в теоретичній моделі, причому головне завдання — розглянути ситуацію з точки зору певної динаміки вияву груп — А(х)Т — та їх відносин, які дозволяють виявіти конкретні емпіричні закономірності в розподілі кількісно-якісних показників артефактів (повторюваності, стійкості, залежності та зв'язків) і які можна інтерпретувати як систему відносин, що стабілізують цю історичну ситуацію як ПСструктуру. У наступному циклі цьому треба дати наукове пояснення, сформулювавши певний соціальний закон.

Звідси й завдання циклу М—ІІІ—Б — побудова формалізованої теорії, «АРХЕОЛОГІЯ», № 1, 1994 р.

яка розглядає досліджувану ситуацію/структурку як соціальну мікросхему, що функціонує та розвивається в межах СІО/АК. Тут необхідно звернутися до методів математизації соціального знання та моделювання соціальних процесів. Для цього необхідно мати чітке уявлення про шуканий соціоісторичний зміст, який і необхідно більш-менш чітко сформулювати вже у теоретичній моделі та її емпіричній схемі. Саме тут визначається зв'язок між предметним світом та соціальними відносинами, які певною мірою в ньому відбуваються. На цьому ґрунті й базується фактично вся система посилань теоретичної типології. Це дозволяє залучити загальні зв'язки та властивості ситуації, яка вивчається, високого рівня абстрактності, що містяться в емпіричній схемі теоретичної моделі.

Тому в циклі М—ІІ—Б у першу чергу необхідно мати чітке уявлення про те, які закономірності необхідно виявити, які для цього провести операції та як їх результати вплинути на теоретичні тлумачення кількісно-якісних показників емпіричних закономірностей. Це повинні бути смірічні закономірності, що диференціюють $A(x)K$ як моделі ПСструктурі на окремі значною мірою дискретні групи — $A(x)T$, які й можна інтерпретувати як відображення загальних інтересів (потреб, стану) певних компонентів ПСструктурі та закономірний характер розподілу й взаємозв'язків між такими групами (міра схожості, ієархічність тощо) у певній ситуації.

Звичайно, кожне завдання має свою специфіку, та разом з тим спробуємо зробити деякі узагальнення у дослідженні ПФреконструкції ІІ як моделі, властивості якої подано деякими перемінними (вибірки, артефакти, артеклади з різними даними), які дозволяють виявити емпіричні закономірності або, навпаки, їх відсутність. Зупинюєсь на декількох таких завданнях з прикладами із вищеописаних ситуацій.

Модель- ситуація має багато складових компонентів (груп). Звідси питання їх припустимої кількості, у всіх випадках це не поодинокі об'єкти, варіації в яких встановлено у певних межах: від 1 до. Так, при розгляді складу худоби до молодняку належать тварини не старші 1 року для одних видів, від 1 до 2 — для інших тощо. Соціальна стратифікація передбачає деяку обмеженість соціальних груп для отримання контрасних, їх порівняння відбиває соціальну ієархію. В етнічній структурі єдиним пластом виступають загальні властивості, що відбувають інтеграцію тощо. Поки що обмежується зауваженням: цих груп — $A(x)T$ — не повинно бути занадто багато, тому що зникнення їх масовість та здатність ділити цілісність, хоча кількість одиниць, що становлять окремі групи може дуже різнятися аж до малочисельних (але зі ста- лими ознаками).

Групування або типологія вихідного масиву ПФреконструкції ІІ здійснюється на ґрунті теоретичної типології, згідно якої групи (типи) формуються за певними соціологічними критеріями, що співвідносяться з конкретними артефактами та їх ознаками. Головним інструментом типології виступають різні прийоми кореляції, що дозволяють виявити стійкі взаємозв'язки між окремими показниками та розділити масив $A(x)K$ на декілька дискретних груп — $A(x)T$. При прямих реконструкціях, наприклад, пов'язаних зі скотарством, основою такого членування є визначення зоологів — видів тварин, їх віку тощо. В інших ситуаціях, коли джерела лише опосередковано характеризують ситуацію/структурку, такого ґрунту немає, тому виявлені групи $A(x)T$ досить складно. Відзначу ще раз, що при формуванні $A(x)T$ можна використовувати лише ознаки, для яких доведено наявність інформації по досліджуваній ситуації. Інколи це вимагає також спеціального аналізу джерел. Головне, про що слід пам'ятати, є те, що $A(x)T$ є центральною пізнавальною категорією з чітко визначенім емпіричним змістом, що інтерпретується як компонент ПСструктурі.

Можливі переходні групи від однієї до іншої: в скотарстві — зріст та вага тварин; в соціальній стратифікації — наявність між головними АСТ поховань переходів, що мають характеристики сусідніх груп; в етнічній структурі — запозичення в звичаї якихось елементів іншої групи. Із завершенням типології маємо змогу дати сумарну характеристику кожному з $A(x)T$, та

порівняти їх між собою з метою вияву міри дискретності, взаємозв'язків тощо.

Далі виявляємо типи зв'язків між перемінними $A(x)T$ та ознак у них — стійкі, ті, що повторюються тощо, тобто все, чим характеризується категорія закономірності. Так, у скотарстві — стійкий кількісний розподіл тварин у певному стаді за віком та статтю, в соціальній стратифікації — для кожної групи кореляція між складом інвентаря та розмірами могили тощо, в етнічній структурі — постійні зв'язки між певним видом посуду та конструкцією могили тощо.

Все це — лише штрихи для характеристики тих закономірностей, які виявляють всебічні дані про стан ситуації, що вивчається — ПСструктур. Для вирішення цих проблем разом з моделями розподілу широко застосовують кореляційний, кластерний та факторний аналізи, причому в різних комбінаціях з іншими підходами та методами (картограми, гістограми тощо). Це загалом і становить зміст операціональних перебудов ПФреконструкції III, результатом чого є повний пакет емпіричних закономірностей, які вимагають соціоісторичного пояснення. Цей пакет разом з типологією $A(x)T$ становлять фундаментальні факти об'єктивної дійсності, що включаються до теорії.

Цикл Б—IV—П — завершальний етап дослідження, завдання якого — дати наукове пояснення суті певної історичної ситуації, тобто розкрити її як прояв певних законів соціального розвитку. Оскільки історичну ситуацію через ПСструктуру представлено одним з її компонентів — предметним світом, який і виступав об'єктом пошуку прояву цих законів, то завдання цього циклу — через закономірності відносин предметного світу (артефактів), розпізнані відносини соціальної системи. Додам, що наукове пояснення — це здатність нашого мислення до аналізу-синтезу, воно є суто теоретичною (ідеальною) конструкцією, формування якої зумовлено, в першу чергу, трьома чинниками: світоглядом та вихідною філософською концепцією соціального розвитку; об'єктивністю використаних емпіричних даних (артефактів); адекватністю застосованих методів, з поставленим соціально-історичним завданням.

Практично наукове пояснення зводиться до заміни в теоретичній моделі емпіричної схеми даними про закономірності, отриманими при обробці артефактів (емпіричного базису). Причому ця заміна має характер перевірки гіпотези, закладеної в теоретичній моделі, про зв'язок між теоретичними конструкціями та емпіричною схемою, з одного боку, та закономірностями, отриманими при обробці артефактів — з іншого. При розбіжності (від невеликих уточнень до повного їх незбігу) вносяться корективи в теоретичне знання, а інколи треба повернутися до емпіричного базису для перевірки та уточнення об'єктивності вихідних даних та адекватності використаних методів.

При дослідженні кожної проблеми часто виникає необхідність поділу її на зваже число автономних проблем, що вимагають створення самостійного емпіричного базису та відповідного наукового пояснення. Посдання всіх окремих наукових пояснень у цілісну несуперечливу теорію здійснюється в процесі концептуалізації. Головним критерієм справедливості й несуперечливості висновків є розгляд всіх положень концепції з точки зору її системної організації, за якої кожне окреме пояснення виступає необхідним і достатнім компонентом системи у взаємозв'язку та взаємодії з іншими, а, головне, не суперечить законам існування системи в цілому — тобто розвиткові тієї історичної ситуації, що є предметом дослідження.

Наукове пояснення загалом є завданням органічного поєднання в єдину систему емпіричних та теоретичних знань. Це завдання складне й недостатньо розроблене. Емпіричний базис в парадігмі СІНА є найпростішою математичною (формально-статистичною) моделлю ПСструктур певної ситуації. Тому пояснення її змісту, тобто перехід до теоретичних конструкцій, можна розглядати як інтерпретацію теорії або теоретичне тлумачення емпіричних данних.

У парадігмі СІНА пояснення необхідні вже на проміжних циклах (ПФреконструкції I та II), але головне завдання — це кінцева ланка (ПФреконструкції) «АРХЕОЛОГІЯ», № 1, 1994 р.

рукція III), яка з онтологічної точки зору окреслює ПСструктурну з боку її опредмеченості в матеріальних об'єктах, коли до системи при субстанціонально-компонентному підході включається також і жива діяльність, свідомість, що її спрямовує, та людина як носій системних властивостей. Ці компоненти необхідно гіпотетично реконструювати на ґрунті опредмеченостей.

З точки зору дослідження певної історичної ситуації ПСструктурну треба розглядати як самостійну систему, спрямовану на забезпечення життєвих потреб, необхідних для існування системи загалом (СІО/АК). У такому разі в її структурі необхідно виділити компоненти, їх зв'язки та відносини і закони, що зумовлюють її існування. Цю систему беремо за основу при побудові наукової теорії (пояснення).

1. Компонентами ПСструктурти є $A(x)T$, які відбивають внутрішню диференціацію певної цілісності — $A(x)K$. Ця частина системи містить систематизований опис об'єктивної реальності. У цьому науковому описі маємо два рівні: емпіричний — зафікований математичною моделлю, отриманою в ході перебудови емпіричного базису, та теоретичний — який описує на цьому ґрунті реконструйовані соціальні групи — $A(x)T$, хоча соціологічне їх тлумачення — це самостійне завдання. Компоненти, а саме $A(x)T$ як категорія пізнання, виступатимуть фундаментальними соціоісторичними фактами, що вводяться як органічна частина до наукової теорії.

2. Зв'язки і відносини компонентів та їх елементів, що належать до статистичних закономірностей та виявляються шляхом кореляційних операцій з $A(x)T$ у ПФреконструкціях III, є емпіричним рівнем аналітичного опису. У них відзначається ряд зв'язків та відносин, що характеризують специфіку системи:

- наявність шару загальних (однотипних) властивостей у структурах $A(x)K$ та закономірностях їх зв'язків, що створюють єдине загальне соціальне поле, яке забезпечує стабільність існування й розвитку системи;
- відносини взаємодоповнення компонентів і елементів, що їх формують, які забезпечують цілісність структури (без бідних нема багатих);
- систематичне відтворення системних зв'язків та відносин певною мірою (кількість/якість), зміни якої відбивають еволюцію (розвиток) системи.

Теоретичний рівень аналітичного опису містить соціологічне тлумачення статистичних закономірностей емпіричного базису, причому це також самостійне завдання, вирішення якого ґрунтуються на принципах теоретичної типології, що береться за основу при початковій типології артефактів, коли кожному артефакту і його елементам, а також зв'язкам задається певний соціоісторичний зміст.

Зв'язки та відносини у науковій теорії (поясненні) дають змогу розглядати всі компоненти та елементи в органічній цілісності їх взаємозалежності та взаємодії, а виявлені на цій основі закономірності характеризують суттєві властивості ПСструктурти та повинні, у першу чергу, стати об'єктом наукового пояснення для пізнання соціально-історичної суті (закону) її розвитку.

3. Закони стабілізації, існування та розвитку ПС-структурти та історичної ситуації, що породила її, як і інші закони природи та суспільства — це їх внутрішня органічна детермінована властивість, їх системна міра, що зумовлює кількісно-якісну визначеність. Закон є виразом суті ситуації системи і пояснює її при генетичному та структурно-функціональному розгляді, розкриває зародження її складових елементів, чинники, що їх породжують, розвиток та взаємодію, функції кожного з них при формуванні цілісності — нової соціальної властивості системи, нової суті. Через це закон є центральною ланкою в науковому поясненні.

Пізнання законів, що розкривають суть історичної ситуації — це виключно результат роботи нашого наукового мислення, його здібність синтезувати взаємовідносини та зв'язки багатьох чинників та їх наслідки. Саме ці чинники й зафіковано в їх опредмеченному вигляді в аналітичних емпірических описах, тому вони й виступають відповідним пунктом пошуків законів розвитку історичних ситуацій. Ця процедура синтезує весь арсенал знання, включеного до системи пізнання — теоретичну модель (яка містить загальні соціологічні та історичні закони), досвід, накопичений науковою в пізнанні пев-

ної ситуації, нові методи, застосовані в дослідженні, та отримані дані про закономірності в емпіричному базисі.

Головне завдання наукового пояснення — узгодження емпіричних даних з теоретичними положеннями в єдиній несуперечливій і взаємопов'язаній системі знання про історичну ситуацію, що й становить ґрунт системного підходу в побудові наукового пояснення. Природно, що тут здійснюється перехід до вищого рівня соціальних абстракцій (за правилами відповідності) або навіть за межі вузьких рамок понять певної історичної ситуації. Так, структурно-функціональне пояснення соціальної стратифікації ґрунтуються, перш за все, на системі виробництва суспільства та розстановці в ньому окремих індивідів та груп (ПСструктурі). При етнічному аналізі змішані АЕТ — це результат формування суспільної структури СІО/АК, за якої об'єктивний процес соціального спілкування — спільне проживання, перекресні шлюби тощо призводять до змішання етнічних традицій.

Загалом пояснення — це ланцюг послідовних узгоджень різних емпіричних даних, систематизованих та аналітичних описів і початкових пояснень (висновків), в ході яких здійснюється ущільнення соціально-історичної інформації та вияв у ній суттєвих сторін досліджуваної ситуації, що й дозволяє зрештою створити певну концепцію системи соціальних відносин конкретної історичної ситуації, спрямованої на її вирішення, тобто досягнення кінцевої мети. Саме в системі соціальних відносин концентруються суттєві параметри кожної історичної ситуації.

Цикл II—V—B. Наукове дослідження передбачає верифікацію отриманого знання і методів, застосованих для його отримання. У парадігмі СІНА це можна здійснити, зокрема, при:

- повторенні всього циклу дослідження з новою серією джерел тієї ж категорії (могильники, фауна тощо);
- дослідженням даної проблеми за різними категоріями джерел (могильники, кераміка тощо);
- розробці нових чи додаткових методів, особливо формально-статистичних.

У всіх випадках об'єктивність результатів визначається тоді, коли суттєві сторони пояснень більш-менш адекватні і за якістю, і за кількістю параметрами. При етнічному аналізі, наприклад, за керамікою та поховальними пам'ятками отримано однотипні АЕТ та їх співвідношення.

Процедура верифікації міститься, як правило, в критичному порівняльному аналізі стану якоїсь конкретної проблеми, хоча саму процедуру верифікації розроблено ще не повною мірою.

3. Ф. Генинг

АРХЕОЛОГИЧЕСКАЯ ПАРАДИГМА СОЦИОИСТОРИЧЕСКОГО НАПРАВЛЕНИЯ

Исходя из специфики построения научного знания и расширения проблематики археологических исследований представляется целесообразным выделение самостоятельного раздела — общей археологии (или источниковедения) — включающего все процессы первичного изучения памятников, классификацию их по археологическим культурам (АК) и предметно-технологические (ПТ) реконструкции на уровне обычной жизни. Это базовое знание для исследования многообразия качеств социума — социальных отношений, культуры, духовной сферы, демографии и др., которые выделяются как научные направления археологии. Каждое из них выделяется во всеобщем объекте — социуме в свой специфический объективный предмет знания (ОПЗ) со своим специфическим логико-методологическим арсеналом.

Социоисторическое направление рассматривает общество в плане анализа социальных отношений, составляющих основу формирования его общественно-экономического строя. Этот ракурс выделяет в парадигме социоисторического направления археологии (СИНА) две основополагающие онтологические категории: историческая ситуация — сфера конкретно-исторических жизненно необходимых социальных потребностей и первичные социальные (ПС) структуры — индивиды и их группы, деятельность которых направлена на удовлетворение данных потребностей.

Парадигма СИНА — многокомпонентная структурная модель, регулирующая процесс исследования социоисторических проблем. Главная задача статьи — описать основные универсальные циклы и компоненты парадигмы, отображающие логику познания, решения конкретных задач. Парадигма СИНА иллюстрируется анализом трех проблем, данные о которых сведены в таблицы.

Исследование включает создание теоретической модели исторической ситуации и ее ПСструктур. Непременный компонент такой модели — эмпирическая схема — (С) — указывает, как, в каких категориях определяются социальная деятельность и потребности в данной ситуации. Модель и схема служат обоснованием формирования эмпирического бизнеса (Б) археологических источников (И) на основе ПТреконструкций, анализ и преобразование которых путем специально разработанных методов (М) последовательно раскрывают функциональные признаки, отображающие свойства данной исторической ситуации в трех ступенях предметно-функциональных (ПФ) реконструкций I—III.

Это позволяет выделить определяемые компоненты ПСструктур и представить их в виде системы функциональных археологических комплексов — А(х)К, (х — сфера ситуации), в которых путем анализа выделяются археологотипы А(х)Т. Анализ свойств связей и отношений А(х)Т выделяет эмпирические закономерности базиса, которые рассматриваются как отображение связей и отношений реальных групп в ПСструктуре. В научном объяснении содержится социологическое истолкование эмпирических закономерностей базиса и через них анализ раскрывает сущность (закон), регулирующий отношения функциональных групп в исследуемой исторической ситуации. Эта процедура представляет собой согласование положений теоретической модели и ее эмпирической схемы с данными, полученными при разработке эмпирического базиса.

V. F. Gening

AN ARCHAEOLOGICAL PARADIGM OF THE SOCIOHISTORICAL TREND

Proceeding from specificity of construction of scientific knowledge and expansion of a range of problems in the field of archaeological investigations it is seemed expedient to identify general archaeology (or science of sources) as an independent section involving all processes of the primary study of relics, their classification according to archaeological cultures and subject-technological reconstructions at the level of every-day life. It is basic knowledge for studying variability of the *socium* properties: social relations, culture, intellectual sphere, demography and so on which are identified as scientific trends of archaeology. Each of these trends chooses in the universal object, a *socium*, its own specific objective subject of knowledge with its specific logic and methodological stores.

The sociohistorical trend considers a society in the aspect of analysis of social relations which make a basis of formation of its socioeconomic system. This aspect outlines two fundamental ontological categories in a paradigm of sociohistorical trend in archaeology (SHTA) : historical situation, a sphere of concretehistorical vitally necessary social requirements, and primary social structures, i.e. individuals and groups of individuals whose activity is aimed to satisfy the requirements mentioned.

The SHTA paradigm is a multicomponent structural model which regulates the process of the study of sociohistorical problems. The purpose of this paper is to describe main universal cycles and components of the paradigm which reflect logic of cognition and decisions of concrete problems. The SHTA paradigm is illustrated by an analysis of three problems and data about them are generalized in the tables.

The study embraces creation of a theoretical model of historical situation and of its primary social structure. An indispensable component of the model is an empiric lay-out which shows how and in what categories social activities and requirements are objectivized in the situation presented. The model and the lay-out serve a substantiation of formation of the empiric basis of archaeological sources proceeding from the subject-technological reconstructions. The analysis and transformation of the latter by means of purposefully developed methods reveal successively functional attributes reflecting properties of the given historical situation in three stages of the subject-functional reconstructions (1—3).

This permits identifying objectivized components of the primary social structures and representing them as a system of functional archaeological assemblages (A·(x) A); here x is a sphere of the situation. In these assemblages, archaeological types (A·(x) T) are identified by means of the analysis. The analysis of properties of the A·(x) T relations reveals empiric regularities of the basis which are considered as such that reflect relations between real groups in the primary social structure. The scientific explanation contains sociological

interpretation of empiric regularities of the basis end the essence (a law) regulating relations between functional groups in the studied historical situation is revealed via the analysis of these regularities. This procedure is aimed to coordinate propositions of the theoretical model and its empiric lay-out with the data obtained when elaborating the empiric basis.

Одержано 19.04.93

ВИРОБНИЦТВО ТА СУСПІЛЬНІ ВІДНОСИНИ НАСЕЛЕННЯ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я В ДОБУ ПІЗНЬОГО ПАЛЕОЛІТУ

О. О. Кротова

Стаття присвячена проблемі відтворення виробництва та суспільних відносин населення Північного Причорномор'я як системи його адаптації до змін у природному середовищі в різні періоди доби пізнього палеоліту.

Особливості матеріальної культури та виробничо-суспільних відносин на різних етапах історії людства формуються в результаті взаємодії людей між собою та з природним середовищем. Відтворення цих відносин на тому чи іншому відрізку стародавньої історії потребує системного підходу до вивчення археологічних джерел. Такий підхід, застосований вітчизняними та іноземними вченими, дозволив дати характеристику господарсько-культурних типів фінальнопалеолітичних та мезолітичних мисливців Українського Полісся¹ та культурної адаптації пізньопалеолітичного населення Середнього Подніпров'я².

Спеціфіка господарства та культури пізньопалеолітичного населення степової зони Східної Європи вже кілька десятиліть привертає увагу вчених. Але до цього часу вони або обмежувалися простою її констатацією, або розглядали лише окремі аспекти проблеми³.

При спробах системного підходу з застосуванням концепції господарсько-культурного типу виробництво та суспільні відносини мешканців степової зони розглядалися для пізньопалеолітичної доби в цілому, без динаміки їх розвитку протягом часу⁴.

Зараз стан археологічних джерел та існуючі методики дозволяють зробити спробу відтворення основних рис виробництва та суспільних відносин населення Північного Причорномор'я, що складалися на різних етапах пізнього палеоліту як результат пристосування до природного середовища, що змінювалося протягом пізнього плейстоцену.

Методи дослідження. У сучасній етноархеологічній науці поряд з широким використанням етнографічних даних з метою вивчення культурної адаптації первісних мисливців-збирачів використовується ряд теорій та моделей або прямо адаптованих з біології або значною мірою скорельзованих етнографічними матеріалами. Серед них — теорія оптимального споживання⁵ та теорія стратегії мобільності мисливців-збирачів⁶.

Видіється можливим використання деяких положень цих теорій для пояснення механізму адаптації людських колективів Північного Причорномор'я до змін у природному середовищі в добу пізнього палеоліту. Тим більше, що можливість прямого перенесення етнографічних моделей структури первісних суспільств на археологічний матеріал дуже обмежена тим, що природне середовище плейстоцену не має прямих аналогів серед сучасних природних умов.

© О. О. КРОТОВА, 1994

«АРХЕОЛОГІЯ», № 1, 1994 р.

Згідно теорії стратегії оптимального споживання адаптація мисливців-збирачів — це поведінка, що забезпечує ефективне споживання. На їх рацион впливають як снергетична достатність так і споживча якість харчових ресурсів, а також їх щільність та доступність. Зміни в природному середовищі призводять до змін щільності й доступності ресурсів, що, в свою чергу, викликає зміни у поведінці споживаючих. Основні закономірності таких змін: 1) зростання щільності ресурсів веде до скорочення часу пошуку і зростання часу переслідування жертви, що призводить до звуження раціону (спеціалізований раціон); 2) зменшення щільності ресурсів веде до переважання часу пошуку і до розширення раціону (неспеціалізований раціон). Дія цих закономірностей визначає вибір території і стратегії поведінки при певній щільності ресурсів: «сидіти й чекати» — при високій щільності і «широкий пошук» — при низькій⁷.

Ця теорія пояснює також феномен групового споживання, його переваги. Розмір групи споживаючих повинен бути таким, щоб забезпечити максимальну енергетичну віддачу кожного індивіда для здобування харчу. Переваги групового споживання полягають у можливості взяти велику здобич, спільним пошуком і переслідуванням, забезпечити захист місцевості від конкурентів, захопити нову, невиснажену територію, контролювати більшу площа та обмінюватися інформацією⁸.

Теорія мобільних стратегій мисливців-збирачів дас цілісну картину їх взаємовідносин з природним середовищем, особливості освоєння ними території залежно від стану харчових ресурсів, організації груп, змін у структурі. Л. Бінфорд дає визначення мобільних стратегій мисливців-збирачів⁹. Резидентна мобільність — це часте пересування всіх членів табору з одного місця на інше у пошуках здобичі. Логістична мобільність — пересування окремих індивідів або невеликих груп від більш-менш постійного (частіше — сезонного) резидентного табору з певною метою: пошук харчів, сировини для знарядь, палива, води, отримання інформації тощо. Залежно від стану ресурсів у тих чи інших груп може переважати резидентна або логістична мобільність. Але вони, як правило, не існують у чистому вигляді, а доповнюють одна одну.

Розвиваючи це положення, В. Келлі¹⁰ вказує, від яких факторів залежить переважання того чи іншого типу мобільності і яку роль вони відіграють в організації стратегії споживання та в організації груп. В основі теорії мобільності мисливців-збирачів лежить кореляція між первинною біомасою (ПБ) — рослинністю і вторинною біомасою (ВБ) — фаunoю, а також доступність харчових ресурсів. Гумідним природним умовам (річна сума опадів переважає 400 мм) відповідає високий рівень ПБ (деревна рослинність) і низька щільність ВБ (дрібні тварини, або великі — розсіяні). Аридним умовам (річна сума опадів нижче 400 мм) відповідає низький рівень ПБ (трав'яниста рослинність саван, степів, напівпустель) і високий рівень щільності ВБ (великі стадні травобідні).

Ці фактори, а також здатність груп мисливців-збирачів контролювати ресурси окреслює ступінь їх доступності, що в свою чергу обумовлює різновид культурних адаптацій. Це виражається перш за все у різновидах мобільних стратегій, що визначають стратегію споживання, спосіб життя, соціальну структуру.

У гумідних природних умовах вище роль резидентної мобільності, скоро чується середня дистанція пересування, зростає їх частота. В аридних умовах зростає залежність мисливців від великої фауни, посилюється роль скстенсивної логістичної мобільності росте її дистанція. Тобто, резидентний табір частіше залишається на місці, а пошук здобичі, збір інформації та ін. ведеться за рахунок короткочасних пошукових партій та експедицій (логістичної мобільності), які є своєрідними «віддаленими датчиками» групи, здатними повноважувати інформацію про ресурси¹¹.

Далі буде зроблено спробу визначити характер взаємодії мисливців-збирачів азово-чорноморських степів з природним середовищем, типи їх культурної адаптації на різних етапах пізнього палеоліту.

Періодизація пам'яток. Аналіз сучасних даних стратиграфії, хронології та абсолютноого датування пізньопалеолітичних пам'яток регіону дозволяє

виділити три основні періоди розвитку пізньопалеолітичної доби в азово-чорноморських степах: ранній, середній та пізній, що відповідають певним геологічним горизонтам уніфікованої схеми українських палеогеографів¹².

I. Ранній період (пізньобузько-дофінівський час: 35—22 тис. років).

Найраніші достовірні пам'ятки в регіоні практично не відомі. Можливо, до заключної пори бузького відрізу належить Дніпро-Кам'янка (культурний шар під викопними ґрунтами) та VI горизонт Осокорівки з рештками мамонта, шерстистого носорога, оленя та зубра¹³.

До кінця раннього періоду дослідники відносять дві оріньякідні стоянки, що мають радіовуглецеві дати: Лески (23770 ± 080 , ЛЕ4459) та Сагайдак I (21240 ± 200 , ЛЕ 160 2)¹⁴. Можливо, що Сагайдак I, найраніша у Причорномор'ї стоянка з мікрорештками сагайдацько-муralівського типу, аналогічними мікрорешткам із стоянки Гура Пулавська у Польщі близька їй і за часом (паудорфський інтерстадіал)¹⁵.

II. Середній період (пізньодофінівсько-ранньопричорноморський час: 21—16 тис. років).

До нього, очевидно, належать Анетівка I, Мураловка, Золотовка-I — стоянки з розвиненішим порівняно з Сагайдаком I оріньякідним крем'яним інвентарем та мікрорештками сагайдацько-муralівського типу. Дві стоянки мають радіовуглецеві дати: Мураловка (19630 ± 200 , ЛЕ 1601 та 18780 ± 300 , ЛЕ 1438) і Золотовка (17400 ± 150 ГИН 1938)¹⁶. Можливо, явище збереження добре виражених оріньякідних традицій до кінця максимального похолодання пізньовалдайського часу дещо аналогічне Оріньяку V Франції виявленому у відкладах стоянки Ложері-От Східної між горизонтами Протомадлену та Солютре, що датується близько 18 тис. років¹⁷. Хоч не виключено, що радіовуглецеві дати, отримані за аналізом кісток що, на думку фахівців, не є найкращим матеріалом для датування¹⁸, омологенні ці стоянки (Анетівка I, Мураловка і Золотовка) треба включити до раннього періоду.

Більшість пам'яток середнього періоду — це стоянки з граветоїдними рицями крем'яного інвентаря та домінуванням бізона серед фауністичних решток. Серед них, мабуть, найраніша Амвросіївка, що згідно останнім геолого-палеонологічним даним, та радіовуглецевим датам (20620 ± 150 , ЛЕ 1805 та 21500 ± 340 , ЛЕ 3403) існувала наприкінці дофінівського чи на рубежі дофінівсько-причорноморського часу. Атенівку II дослідники відносять до нижньопричорноморського часу, що, на їх думку, відповідає радіовуглецевій даті 18040 ± 150 , ЛЕ 2424¹⁹.

Ранньопричорноморським часом датується також стоянка Ями, культурний шар якої залягає на поверхні дофінівського похованого ґрунту. Велика Аккаржа та Нововолодимирівка²⁰ — пізніші III.

Пізній період (пізньопричорноморський час: 15—10 тис. років).

Пам'ятки цього періоду можна поділити на ранні й пізні. До ранніх належать Кам'яна балка I, II, Федорівка, Кайстрова балка IV, VI, культурні традиції яких в оздобленні крем'яного інвентаря тяжіють до кавказького регіону. Можливо, населення, що залишило ці пам'ятки з'явилося в азово-чорноморських степах на початку пізньопричорноморського періоду, існуючи деякий час після цього. Як абсолютні²¹ так і відносні²² дати названих пам'яток не суперечать цій точці зору.

До цієї ж хронологічної групи можна віднести Говоруху й Минівський яр басейну Сіверського Дніця, в оздобленні крем'яного інвентаря яких помітні традиції, характерні для північніших територій Східноєвропейської рівнини²³. Серед фауністичних решток на стоянках цієї хронологічної групи все ще переважає бізон, але часто зустрічається й кінь.

До фінальнопалеолітичної групи належать пам'ятки: Кайстрова балка II, III, Янісоль, Димитрівка, Івашково VI, Дубова балка, Ямбург²⁴, що мають постгравецьку традицію в оздобленні крем'яного інвентаря з добре вираженою геометризацією мікролітів. Культурні шари цих стоянок залягають у верхній частині пізньоплейстоценового лесовидного суглинку, нечисленні фауністичні рештки, звичайно, включають бізона та коня, інколи — північного оленя.

Мисливські стратегії та організація життя. За етнографічними даними «АРХЕОЛОГІЯ», № 1, 1994 р.

про сучасних мисливців-збирачів, північніше 60° провідна роль у здобуванні засобів існування належить мисливству²⁵. Враховуючи, що у пізньому плеистоцені кордони природних зон були значно зсунуті на південь, то степова частина Східної Європи входить до зони з провідною роллю мисливства. До того ж, як і в більшій частині прильдовикової Європи об'єктами полювання були здебільшого великі травоїдні. Проте, як співвідношення їх видів так і особливості мисливських стратегій на різних відрізках пізньопалеолітичної доби не були однаковими. За допомогою теорії оптимального споживання та мобільних стратегій спробуємо простежити і пояснити ці відмінності.

Природні умови раннього періоду, тобто дофінівського інтерстадіалу (особливо його оптимуму) з помірно-континентальним кліматом та річною сумаю опадів 350—400 мм і лісо-степовою рослинністю²⁶ можна визначити як проміжні між гумідними й аридними умовами. За теорією мобільних стратегій за таких умов досить високому рівню ПВ повинна відповісти не дуже висока щільність ВБ²⁷.

Серед фауністичних решток пам'яток цього періоду є декілька видів великих травоїдних. Обов'язково присутні бізон і кінь, їх доповнюють мамонт, шерстистий носоріг та північний олень. Даних про кількісну перевагу будь-якого виду немає. Тобто, очевидно, щільність тварин у цей час була не достатньо висока для формування спеціалізованого мисливства. Така мисливська стратегія потребує великих затрат часу на пошук здобичі, що, в свою чергу, веде до більшої мобільності мисливських груп²⁸.

Таким умовам, за теорією мобільних стратегій, відповідала організація груп мисливців-збирачів з переважанням резидентної мобільності²⁹. Для неї характерна доситьчаста зміна місця локалізації резидентного (базового) табору, нетривале перебування на одному місці (тимчасові базові стоянки Осокірка I/VI гор./, Сагайдак, мисливський табір Лески).

При невисокій щільності здобичі, очевидно, здебільшого практикувалося індивідуальне полювання або невеликими групами, що не вимагало створення великих колективів. Серед пам'яток цього періоду невідомі ні місця великих загінних полювань, ні великі сезонні базові стоянки.

Природні умови пізньодофинівсько-ранньопричорноморського періоду мали аридний характер, з сумаю річних опадів 250—350 мм, з переважанням степової рослинності, поступовим похолоданням і зсушенням клімату аж до максимуму пізньовалдайського похолодання³⁰.

За таких умов повинен був існувати відносно низький рівень ПБ, якому б відповідав досить високий рівень ВБ та її щільноти. Зростає стадність великих травоїдних, що дає можливість кращого їх контролю з боку мисливських груп. Це дозволяє їм витрачати менше часу на пошук здобичі, більше — на переслідування, що веде до вибірковості здобичі, тобто, спеціалізованого мисливства³¹.

За етнографічними свідченнями при високій щільноті здобичі зростає роль великих колективних полювань, які дозволяли робити значні запаси їжі і мешкати тривалий час на одному місці³². Така мисливська стратегія супроводжувалася створенням великих колективів людей, які брали участь у масових полюваннях та мешкали разом у період, забезпечений їжею³³.

Археологічні та палеонтологічні матеріали цього періоду відповідають такій моделі мисливської стратегії та організації життя. У цей час мешканці Північного Причорномор'я спеціалізувалися у полюванні на бізонах, рештки яких домінують на стоянках (85%), тільки зрідка доповнені іншими видами тварин (кінь, північний олень, сайгак).

Великі базові стоянки або безпосередньо пов'язані з місцями колективних полювань на бізонах чи місцями їх біловання і переробки (Амвросіївка, Анетівка II), або їх фауністичні матеріали свідчать про можливі зв'язки з такими місцями (Велика Аккаржа, Золотовка). Дослідники, зважаючи на високу насиченість знахідками культурного шару деяких з них або специфічний склад фауністичних решток (Амвросіївка, Анетівка II) інтерпретують їх як довготривалі чи річні³⁴. Вірогіднішою відається думка про їх неодноразове заселення протягом кількох, інколи, можливо, альтернативних сезонів³⁵.

Очевидно, щільність основного об'єкта полювання, бізона, не була ста-

більною протягом року через періодичність міграцій, що визначало меншу відбірковість мисливської стратегії і більше значення резидентної мобільності в менш забезпечені сезони, про що можуть свідчити невеликі стоянки, серед фауністичних решток яких, крім бізона, зустрічаються й інші види, найчастіше, кінь (Осокорівка I/V—IV, гор./, Ями).

Можна гадати, що протягом середнього періоду розвитку пізнього палеоліту в азово-чорноморських степах значну роль відігравала мисливська стратегія, що базувалася на великих колективних полюваннях на бізонів, доповнена індивідуальними засобами полювання в менш забезпечені періоди. У засобах організації життя це виявлялось у зменшенні значення резидентної мобільності, скороченні її частоти і зростання ролі логістичної мобільності з метою збору інформації про пересування здобичі, заготовки сировини для знарядь та ін.

У період після максимума пізньоалтайського похолодання на Східно-європейській рівнині відбувалися досить часті і різкі коливання кліматичних умов від холодних і сухих до досить теплих і вологих, що створювало стресові ситуації у природному середовищі, які погано впливали на стан флори і фауни³⁶. Очевидно, це супроводжувалося скороченням чисельності і зменшенням щільноти великих травоїдних, у тому числі, бізонів, що вплинуло на характер мисливської стратегії населення степу.

Мисливство поступово втрачає спеціалізований характер, а в засобах організації життя помітно зростає роль резидентної мобільності, яка наприкінці доби стає провідною. На початку пізнього періоду, очевидно, ще зберігалась спеціалізація полювання на бізонів, хоч значно зросла роль коня як об'єкта полювання (в Кам'яній Балці II: 53 і 44% відповідно). Щільність великих травоїдних ще досить висока, практикується як колективне так і індивідуальне полювання, а у засобах організації життя, однаковою мірою відіграє роль як логістична так і резидентна мобільність. Серед археологічних пам'яток зустрічаються як досить великі (базові) стоянки (Кям'яна балка I, II, Федорівка) так і невеликі (Нововолодимирівка, Минівський яр, Говоруха).

Серед фінальнопалеолітичних пам'яток практично не зустрічаються великі базові табори, це невеликі, тимчасові стоянки, (Янісоль, Димитрівка, Дубова балка, Ямбург, Кайстрова балка I—III). Серед об'єктів полювання — в основному, бізон і кінь, представлені поодинокими екземплярами, частіше, ніж раніше, зустрічаються дрібні тварини, що свідчить про неспеціалізований характер мисливства і велику роль резидентної мобільності у Північному Причорномор'ї наприкінці плеистоцена.

Способи полювання, якими користувалися мисливці Північного Причорномор'я, як уже відзначалося, варіювали від переважання мисливства індивідуального та невеликими групами на поодиноких тварин до великих колективних загонів у різні періоди, залежно від щільноті здобичі. За етнографічними даними, для мисливців відкритих просторів характерне також сполучення активних та пасивних способів. Причому, для найменш розвинутих племен (тасманійці, австралійці) характерніші активні способи полювання — загін у природні пастки, закидання списами, палицями, камінням, переслідування до повного виснаження. Пасивні ж — вstromлені на стежках списи, палиці, натягнуті мотузки, тощо використовуються рідше³⁷.

Етапи розвитку мисливської дистанційної зброї, виділені Д. Ю. Нужним³⁸ з та пізнього палеоліту Східної Європи, знаходять логічне підтвердження в характері мисливських стратегій різних періодів пізнього палеоліту степової зони. Найстародавніший тип складного вістря списа з шипами-вкладнями з лусочок сагайдачко-муравільського типу з'являється у ранньому періоді.

Досконаліший тип складних вістер списів з пластинчастими мікролітами амвросіївського типу — це, переважно, мисливська зброя середнього періоду із спеціалізованим полюванням на бізонів.

У фінальнопалеолітичний час, для якого було характерне неспеціалізоване полювання на досить розсіяну велику та дрібну дичину, складне вістря списа поступилося луку і стрілам, що можна розцінювати як реакцію на зміни у мисливській стратегії.

Поселенські стратегії. Поселенська стратегія мисливців-збирачів з скла «АРХЕОЛОГІЯ», № 1, 1994 р.

довою частиною виробничої системи в цілому. Головна умова для інтерпретації місця стоянки у господарсько-поселенській системі — визначення її функції, що відбиває тип поведінки, яка сформувала особливості стоянки. Важливу роль у цій інтерпретації відіграють етнографічні матеріали.

Л. Бінфорд³⁹ ділить усі стоянки мисливців-збирачів на дві великі групи: резидентні (базові) табори і місцезнаходження цільового призначення. Головне, на його думку, що визначає резидентний табір — це структура помешкання, яка складається у різних груп і на різних територіях приблизно з однакових частин, що визначаються розмірами тіла людини і подібністю основних виробничо-побутових потреб. Розташування у межах великих резидентних таборів їх основних частин (вогнищ, жител, господарсько-побутових комплексів) може значно змінюватися від території до території і від групи до групи, залежно від сезону. Вони можуть бути розташовані по колу або півколом (бушмени Кунг), в одну лінію (індійці Сері) або розсіяно. До місцезнаходжень цільового призначення, простеженим у ескімосів Нунаміют, Л. Бінфорд відносить: пункти обробки мисливської здобичі, мисливські табори та скованки, лінії з кам'яних скупчень для загінного полювання на оленів, пастки, сковища м'яся.

Спробуємо визначити функцію стоянок Північного Причорномор'я, перш за все, зважаючи на характер археологічних матеріалів та етнографічні дані. Можна гадати, що більшість стоянок були базовими таборами, виходячи з даних, що свідчать про різноманітну господарсько-побутову діяльність, в яку міг бути включений весь склад групи. До цих ознак належать: наявність решток вогнищ, «кухонні» відходи у вигляді роздроблених кісток тварин, різноманітний склад знарядь, що включають як «чоловічі» (різці, мисливська зброя) так і «жіночі» (скребачки, проколки) типи.

Тільки декілька стоянок, мабуть, були спеціалізованими місцезнаходженнями мисливських чи мисливсько-сировинних експедицій (Лески, Югіно II). До них також належать місця полювання та розробки здобичі в Амросіївці та Анетівці II, місцезнаходження Куйбишеве VI. Кременеобробні майстерні тут спеціально не аналізуються, але зрозуміло, що вони входили до господарсько-поселенських структур.

Уявлення про функцію стоянки буде точнішим, якщо є дані про сезон і термін її використання та розмір групи, яка там мешкала. Визначення сезону стоянки вважається найбільш коректним, якщо воно спирається на серію даних. О. Софер використовує такі джерела: фауністичні рештки, наявність внутрішніх (в житлах) та зовнішніх вогнищ, висота розташування стоянки над долиною річки⁴⁰. В. Я. Сергін використовує й інші дані. Наприклад, наявність на стоянці запасів мінеральної сировини (вогни), яка доступна тільки в теплі пори року⁴¹. За цією ознакою дослідники визначають місця здобування і первинної обробки кременю (майстерні) місцями діяльності в теплу пору року.

Серед стоянок регіону тільки половина має якусь ознаку для визначення сезону. І тільки 5 з них мають більше однієї ознаки. Це, здебільшого, фауна чи тип вогнища (внутрішнє, зовнішнє). Стоянок як холодної так і теплої пір року, приблизно, порівну. Для деяких великих стоянок (Амвросіївка, Анетівка II, Кам'яна балка II) допускається неодноразове заселення в альтернативні сезони (табл. 1).

Складніше визначити розмір груп та термін мешкання для степових стоянок, через те, що більшість їх досліджена не на всій площині, а також тому, що бракує сталих методик. Різні методи дають дуже відмінні результати⁴². Як приклад, не претендуючи на остаточність висновків, спробуємо визначити розмір груп та термін перебування для кількох більш-менш повно розкопаних стоянок. Визначення цих двох параметрів тісно пов'язані між собою, бо оцінка терміну вимагає даних про кількість мешканців.

Для визначення розміру групи використовуємо метод П. Вейснера, призначений для невеликих, площею від 50 до 250 м² і чисельністю груп не більше 25 чоловік за даними для бушменів Кунг (Сан). Він підходить нам, тому що в регіоні найповніше розкопані саме невеликі стоянки. Цей метод визначає максимальну площину помешкання 10,8 м² на людину⁴³. Це майже

збігається з оцінкою Л. Бінфорда 10 м² на людину для пещерних палеолітичних пам'яток⁴⁴. Підрахунки показують, що на цих стоянках могли мешкати невеликі групи людей чисельністю від 5 (Ями, Говоруха) до 13 (Мураловка) чоловік (табл. 2).

Табл. 1. Сезон перебування на стоянках степової зони

Стоянки	холодний період /листопад-квітень/	теплий період /травень-жовтень/
Мураловка		+
Сагайдак		+/?
Лески	+	
Золотовка	+/?	
Анетівка I	+/?	
Амвросіївка	+/?	+/?
Анетівка II	+	+/?
Ями		+
Осокорівка I (гроп. IV-6)	+/?	
Говоруха		+
Кам'яна балка II	+	+/?
Кайстрова балка II	+	
Ямбург	+/?	

(?) — визначено лише за однією ознакою

Табл. 2. Розмір груп та термін перебування на стоянках степової зони

стоянка	площа м ²	Розмір групи*	Насичен. кременем на 1 м ²	контроль (3 рази) для стоянок Сів. Дінця	Кількість майстрів	Термін мешкання, днів**
Мураловка	140	13	45	-	3	21
Сагайдак	116	11	13	-	2	9
Ями	60	5	140	46	1	66
Говоруха	52	5	20	7	1	10
Нововолодимирівка	100	9	19	-	2	27
Янисоль	80	7	28	-	1	40

* За Віснером (10,8 м²/чол.)⁷⁰.

** За Спайсом (0,7 крем./чол./день)⁷¹.

Є кілька способів визначення терміну використання стоянки: за фауною (кількість кілокалорій), за насиченістю знахідками, зокрема, крем'яними виробами та розміром площини периферійної частини стоянки⁴⁵. Перший спосіб для степових стоянок не придатний, тому що у більшості випадків невідома кількість забитих тварин, а кілька стоянок, де є такі дані, очевидно, заселялись неодноразово, тому подібні підрахунки не мають сенсу. Термін мешкання для тих же кількох стоянок визначено за насиченістю культурного шару крем'яними виробами, відповідно нормі, встановлені А. Спайсом для стоянки Абрі-Патуд. В її основі його власні спостереження за процесом обробки кременю ескімосами Нунаміют-Дорсет (0,7 кременю, 1 людина/1 день)⁴⁶. При визначенні насиченості кременем на 1 м² стоянок враховано різницю в забезпеченості крем'яною сировиною, що, приблизно, в три рази вище на стоянках Сіверського Дінця порівняно з приазовськими (наприклад, Ями — Мураловка) (табл. 2).

Приймаючи також, за етнографічними даними, норму: 1 майстер по обробці кременю на сім'ю з 5 чоловік⁴⁷ підрахуємо термін існування стоянок у

днях (табл. 2). Виходить, що найбільший термін існування з 6 невеликих стоянок міг бути в Ямах (група з 5 чоловік мешкала 66 днів), а найменший — в Сагайдаку I (11 чоловік мешкали 9 днів). Це, очевидно, могли бути невеликі базові табори, де мешкали 1—2 сім'ї терміном від кількох днів до 1—2 місяців.

Узагальнивши дані про стоянки досліджуваного регіону їх можна поділити на кілька типів:

1. Великі базові табори — місця перебування кількох сімей або общин протягом сезону (?) (Амвросіївка, Анстівка II, Кам'яна балка I, II, Золотівка, Велика Акаржа, Федорівка).

2. Невеликі базові табори — місця проживання 1—2 сімей, можливо, протягом 1—2 місяців (Мураловка, Ями, Нововолодимирівка, Янісоль, Димитрівка) або кількох днів (Сагайдак, Говоруха).

3. Місцезнаходження цільового призначення: мисливські табори (Лески), стоянки мисливсько-сировинних експедицій (Югіно II), місця масових полювань та переробки здобичі (Амвросіївське та Анстівське II кістковища), місця полювання на поодиноких тварин (Куйбишеве VI) кременеобронні майстерні. Термін їх функціонування різний, залежно від функції та поєднання з певним типом базового табору.

Виділені типи стоянок становлять єдине ціле за господарською стратегією та організацією життя пізньопалеолітичних мешканців Північного Причорномор'я. Спеціалізованому полюванню на бізонів і способу життя, заснованому на переважанні логістичної мобільності, відповідає основний тип стоянки — великий базовий табір з відносно невеликою частотою зміни місць локалізації. Часто він знаходиться поруч або недалеко від місця масового полювання і (або) переробки туш забитих тварин. Масові полювання давали велику кількість здобичі, що створювало ситуацію, коли вигідніше було переселитися до здобичі, ніж транспортувати її до табору. Про це ж свідчать і численні комплекти зі стоянок і місць забою та розбирання бізонів у Північній Америці (Хорнер I, Мортлач, Броскіnton, Хед-Смешт-Ін)⁴⁸. Місце забою і переробки одночасно могло бути і сковищем запасів м'яса⁴⁹.

Стратегії неспеціалізованого полювання більше відповідає тип невеликого базового табору з частою чи відносно частою зміною місць локалізації. Інакли недалеко від такого табору знаходилося місце полювання (переробки) на поодиноких тварин.

Обидва типи базових таборів можуть мати залежно від конкретної ситуації різні розміри, термін перебування і кількість мешканців. Вони, як і різновиди мобільності, можуть доповнювати одне одного, складаючи єдину систему експлуатації території, що включає серію стоянкових комплексів, окремих територій, які освоювалися циклічно протягом кількох років і, навіть, кількох десятиліть⁵⁰.

Типи місцезнаходжень цільового призначення відображають різновиди логістичної діяльності, що, звичайно, променями розходилися від базового табору чи резидентного «ядра» регіону⁵¹. Вони характерніші для організації життя з переважанням логістичної мобільності. Система з переважанням резидентної мобільності сама забезпечує побіжне вирішення завдань здобування іжі, збору сировини, отримання інформації при частому пересуванні табору.

У процесі експлуатації території групи мисливців-збирачів, звичайно, освоюють значно більші за розмірами площи, ніж становить резидентне «ядро» регіону. Наприклад, у ескімосів Нунаміют резидентне «ядро» становить площа близько 5400 км², а в результаті цільових походів вони освоюють територію близько 25000 км². У результаті зміни серії територій приблизно через кожні 10 років група протягом життя однієї людини освоює територію площею близько 220000 км²⁵².

Суспільні відносини. Якщо виробнича система мисливців-збирачів — це засіб адаптації їх до природного середовища, то суспільна — форма адаптації до нього. Вважається, що в загальних рисах, відомих за етнографічними матеріалами, форма суспільних відносин мисливців-збирачів склалася вже в пізньому палеоліті⁵³. Її варіанти залежать від «ступеню спеціалізації — ди-

ференціації економічної діяльності, рівня економічної та технічної оснащеності і засобів екологічної адаптації»⁵⁴.

За етнографічними матеріалами у мисливців-збирачів відомо 3 суспільні структурні одиниці, що відповідають 3 рівням організації суспільства: сім'я (господарська група); община ; плем'я. Якщо два перші виражені досить чітко, практично, для всіх мисливців-збирачів, то третя — аморфна і менш виражена, особливо для ранніх ступенів розвитку первісного суспільства⁵⁵.

Основна структурна одиниця суспільства — це община, або локальна група, розмір якої може варіювати залежно від екологічних умов і системи експлуатації природних ресурсів. Вона є фактичним власником експлуатованої території. Ця функція визначає і розмір общини і її плинність. «Природа харчових ресурсів зберігає групи невеликими, як правило, близько 50 чоловік. За більшої концентрації популяції швидко виснажуються ресурси і члени групи вимушенні розпорощуватися маленькими скupченнями»⁵⁶. Високий рівень забезпеченості іжею в певні періоди і на певних територіях сприяв консолідації кількох груп, у результаті чого етнографи фіксують у багатьох груп мисливців-збирачів поділ року на «суспільний» і «приватний» періоди⁵⁷.

Плинність груп, їх консолідацію чи розподіл на дрібніші забезпечує їх структура, основу якої становлять сім'ї, що звичайно, включають чоловіка, жінку (кількох жінок), їх дітей, інколи — родичів або просто членів общини. У періоди розподілу общини сім'я може виконувати функцію самостійного господарського осередку⁵⁸, що свідчить про достатньо високий рівень її відособленості як самостійної соціально-економічної структури суспільства⁵⁹. Кілька сімей, що об'єдналися для будь-якої господарської мети, можуть складати господарську групу⁶⁰. Сім'я, як і община, має бінарну структуру, засновану як на природному статевому розподілі праці так і на необхідності відтворення колективу⁶¹. Дослідники відзначають досить послідовний зв'язок сім'ї з вогнищем, житлом⁶².

Проблема існування племен у палеолітичних мисливців-збирачів дискутується. Очевидно, слід погодитися з дослідниками, які вважають, що існування племені або якоїсь структури, що забезпечувала контакти між общинами, через їх екзогамність було не тільки можливе, але й необхідне. Екзогамія, «як зовнішній напрямок шлюбної норми» орієнтувала общину на встановлення зв'язків з іншими общинами, що сприяло формуванню більших колективів⁶³. Екзогамія ж, на думку М. М. Гиренка, як «дуальний принцип співіснування суспільства бере початок у споконвічному дуалізмі статей» і присутня у будь-якому соціальному організмі на різних стадіях його розвитку⁶⁴.

У австралійців плем'я — це територіально пов'язана сукупність кількох общин. Незважаючи на його аморфність, це вже «деяка лінгвістична, етно-культурна, генетична спільність»⁶⁵. М. М. Гиренко визначив плем'я на ранніх ступенях розвитку людства як «мерехтливий», виникаючий і зникаючий «альянс груп»⁶⁶.

Основні форми суспільних відносин пізньопалеолітичних суспільств прильдовикової Європи відтворені рядом дослідників за етнографічними і археологічними матеріалами⁶⁷.

Аналіз археологічних матеріалів і використання етнографічної моделі суспільного устрою мисливців-збирачів дозволяє визначити його специфічні риси в різні періоди пізнього палеоліту у Північному Причорномор'ї, простежити його зв'язок з особливостями господарської стратегії.

Зважаючи на недостатність достовірних пам'яток, можна лише припустити, що протягом раннього періоду пізньопалеолітичне населення складало небезпекі общини чи господарські групи. Вони вели досить рухомий спосіб життя, що пояснюється специфікою господарського укладу, основаного на неспеціалізованому полюванні великих травоїдних з переважанням резидентної мобільності, яка не сприяла консолідації груп у великі колективи.

Структура відносин пізньопалеолітичних суспільств у середній період значно різнилась. Спеціалізоване полювання на бізона великими колективами сприяло консолідації груп. З одного боку, організація таких полювань вимагала зусиль великих колективів, з другого — успішне полювання забезпечувало їм можливість досить довго жити разом.

У ці періоди «супільного» життя, які не вимагали витрат значних зусиль на здобування їжі і резидентну мобільність, закріплювались общинні і міжобщинні зв'язки. Саме в ці періоди, за даними етнографії, провадилися велиki общинно-родові свята і обряди⁶⁸.

Археологічні матеріали свідчать, що такими місцями існування великих колективів — однієї великої общини, чи, навіть, декількох общин, були Амвросіївка і Анетівка II. Про що свідчать великі за площею базові табори, місця колективних полювань та розбирання здобичі, культове місце в Анетівці II⁶⁹.

У пори року менш багаті їжею общини жили відособлено або розсіювались та існували якийсь час окремими господарськими групами або сім'ями (Ями, Осокорівка I (гор. V—а, IV—б). На середньому етапі пізнього палеоліту в степовій зоні, очевидно, склалась досить міцні общинно-міжобщинні (племінні?) зв'язки, закріплювалися родинні взаємовідносини в процесі регулярних свят та обрядів.

Протягом пізнього періоду, для якого було характерне здебільшого неспеціалізоване мисливство і поступове зростання ролі резидентної мобільноті, зменшується і консолідація груп та общин. Мабуть, на початку цього періоду ще досить великі общини періодично збираються разом у випадках досить ефективних полювань (Кам'яна балка I, II, Федорівка). Для фінальнопалеолітичного часу характерне існування протягом більшої частини року роздрібнених невеликих общин, сімей чи господарських груп (Янісоль, Дмитрівка, Дубова балка, Ямбург, Кайстрова балка II, III).

Таким чином, аналіз археологічних, палеогеографічних, палеонтологічних джерел та використання теорій оптимального споживання, мобільних стратегій та етнографічних даних про мисливців-збирачів дозволили, хоч і в дещо гіпотетичному вигляді, відтворити основні риси виробництва та супільних відносин пізньопалеолітичного населення Північного Причорномор'я.

У різні періоди розвитку пізньопалеолітичної доби існували досить відмінні способи та форми виробничо-супільних відносин, що були різновидами адаптації населення до природних умов, які змінювалися протягом пізнього плейстоцену.

У ранній період, коли природне середовище мало гумідно-аридний характер з лісо-степовою рослинністю, у Північному Причорномор'ї, очевидно, мешкали невеликі групи мисливців-збирачів. Вони вели неспеціалізоване полювання на великих травоїдних, що вимагало досить часто зміни місць розташування їх невеликих базових тaborів (резидентна мобільність). Для цього періоду, мабуть, були характерні досить слабкі міжобщинні зв'язки.

У середній період з аридними кліматичними умовами і переважанням степів пізньопалеолітичні мисливці вели спеціалізоване полювання на бізонів, у їхньому способі життя переважала логістична мобільність. Більшість часу вони мешкали у великих таборах поруч з місцями колективних полювань — сховищами м'яса. Це зміцнювало общинні та міжобщинні зв'язки.

У пізньольодовиковий період досить часті коливання клімату призводять до значних змін у природному середовищі та зменшення кількості великих травоїдних. Знову зростає роль неспеціалізованого полювання, що супроводжується переважанням резидентної мобільноті. Невеликі групи населення мешкають здебільшого у невеликих базових тaborах, які часто змінюють місце розташування. Супільні взаємозв'язки між общинами послаблюються.

Сучасний стан та обсяг джерел дозволяють лише досить схематично зобразити тенденцію розвитку засобів та форм адаптації населення Північного Причорномор'я до змін у природному середовищі протягом пізнього палеоліту. Можливо, з накопиченням більшої кількості археологічних матеріалів, абсолютних дат та даних для реконструкції природних умов у різні геологічні періоди, можна буде детальніше відтворити варіанти засобів пристосування населення регіону до коливань кліматичних умов протягом пізнього плейстоцену.

Примітки

¹ Зализняк Л. Л. Охотники на северного оленя Украинского Полесья эпохи финального палеолита.— К., 1989.— 173 с.; Зализняк Л. Л. Население Полесья в мезолите.— К., 1991.— 157 с.

² Soffer O. The Upper Paleolithic of the Central Russian Plain // AP.— 539 Р.

³ Ефименко П. П. Переднеазіатські елементи в культурах позднього палеоліту Східного Причорномор'я // СА.— 1960.— № 4.— С. 14—25; Борисковський І. І. Проблема розвитку поздньопалеолітическої степової області // VII Міжнародний конгрес антропологіческих и этнографических наук.— М., 1964.— С. 1—8; Смирнов С. В. Палеоліт Дніпровського Надпіріжжя.— К., 1973.— 163 с.; Сапожников И. В. Поздний палеолит степей Нижнего Приднестровья.— Автореф. дис. ... канд. ист. наук.— Л., 1987.— 16 с.

⁴ Кротова О. О. Про господарську діяльність пізньопалеолітичного населення степової зони Східної Європи // Археологія.— 1988.— Вип. 64.— С. 1—11; Краснокутський Г. Е. Охотничий промисел бизонов в позднем палеолите Северо-Западного Причерноморья.— Автореф. дис. ... канд. ист. наук.— К., 1992.— 18 с.

⁵ Winterhalder B. P. Optimal Foraging Strategies and Hunter-Gatherer Research in Anthropology: Theory and Models. In: Hunter-Gatherer Foraging Strategies.— Chicago, 1981.— Р. 13—65.

⁶ Kelly R. Z. Hunter-Gatherer Mobility Strategies // Journal of Anthropological Research.— 1985.— 39.— Р. 227—306.

⁷ Winterhalder B. P. Op. cit.— Р. 26.

⁸ Ibid.— Р. 30.

⁹ Binford L. R. Willow Smoke and Dogs' Tails: Hunters-Gatherer Settlement Systems and Archaeological Site Formation // American Antiquity.— 1980.— 45.— Р. 4—20.

¹⁰ Kelly R. Z.— Op. cit.— Р. 227—306.

¹¹ Ibid.— Р. 296.

¹² Веклич М. Ф. Палеостапність і стратотипи почвенних формаций верхнього кайнозоя.— К., 1982.— С. 49.

¹³ Борисковський П. І., Праслов Н. Д. Палеоліт бассейна Дніпра і Приазов'я // САІ.— М.— Л., 1964.— А1—5.— С. 31; Колосов Ю. Г. Некоторые позднепалеолитические стоянки порожистой части Днепра // САІ.— М.— Л., 1964.— А1—5.— С. 43.

¹⁴ Станко В. Н., Григор'єва Г. В., Швайко Т. Н. Позднепалеолитическое поселение Анетовка II.— К., 1989.— С. 87—89; Смольянинова С. П. Палеоліт и мезоліт степного Побужжя.— К., 1990.— С. 21, 90.

¹⁵ Prahistoria ziem Polskich.— 1975.— Т. 1.— Paleolit i Mezolit.— W.— W.— K.— G.— Р. 141—143.

¹⁶ Палеоліт ССР.— С. 357; Праслов Н. Д., Іванова М. А., Малясова Е. С. Золотовка I — поселение охотников на зубров на Нижнем Дону // БКИЧП.— 1980.— 50.— С. 171; Смольянинова С. П. Указ. соч.— С. 90.

¹⁷ Sonnevile-Bordes de Denise. Recherches sur le Paleolithique Supérieur en Perigord.— Bordeaux imprimeries delmas.— Paris, 1960.— V. 1.— Р. 60—65; Григорьев Г. П. К вопросу о происхождении орильяцкой культуры во Франции // ВА.— 1963.— 14.— С. 33.

¹⁸ Чердынцев В. В. Абсолютная геохронология палеолита. // МИА.— 1971.— 173.— Т. 6.— С. 298—313; Soffer O. Op. cit.— Р. 227—232.

¹⁹ Станко В. Н., Григор'єва Г. В., Швайко Т. Н. Указ. соч.— С. 92.

²⁰ Кротова А. А. Культурно-хронологическое членение позднепалеолитических памятников Юго-Востока Украины // Неприна В. И., Зализняк Л. Л., Кротова А. А. Памятники каменного века Левобережной Украины.— К., 1986.— С. 60—64; Медяник С. И., Сапожников И. В. Палеогеографические условия позднепалеолитической стоянки Большая Аккаржа // Известия АН Республики Молдова, биол. и хим. науки.— 1992.— № 3.— С. 66—69; Оленковский Н. П. Поздний палеолит и мезолит Нижнего Днепра.— Автореф. дис. ... канд. ист. наук.— К., 1989.— С. 5, 6.

²¹ Leonova N. B., Min'kov E. V. Spatial Analysis of Faunal Remains from Kammenaya Balka II. Journal of Anthropological Archaeology, 1986.— 7.— Р. 203—230; Кротова А. А. Культурно-хронологическое членение...— С. 62—64.

²² Смирнов С. В. Вказ. праця.— С. 87, 99.

²³ Кротова А. А. Культурно-хронологическое членение...— С. 62.

²⁴ Смирнов С. В. Вказ. праця.— С. 133—137; Кротова А. А. Культурно-хронологическое членение...— С. 60; Оленковский Н. П. Указ. соч.— С. 6; Смольянинова С. П. Указ. соч.— С. 42—48.

²⁵ Lee R. B. What Hunters Do for a Living, or, How to Make Out on Scarce Resources // Man the Hunter.— Chicago, 1968.— Р. 30—48.

- ²⁶ Сиренко Н. А., Турло С. И. Развитие почв и растительности Украины в плиоцене и плейстоцене.— К., 1986.— С. 175.
- ²⁷ Kelly R. Z. Op. cit.— P. 296.
- ²⁸ Winterhalder B. P. Op. cit.— P. 26.
- ²⁹ Kelly R. Z. Op. cit.— P. 296.
- ³⁰ Сиренко Н. А., Турло С. И. Указ. соч.— С. 175.
- ³¹ Kelly R. Z. Op. cit.— P. 296.
- ³² Binford L. R. In pursuit in the past.— Thames and Hudson.— 1983.— P. 124—127; Soffer O. Op. cit.— P. 253—258.
- ³³ Lee R. B. Op. cit.— P. 11; Кабо В. Р. Тасманийцы и тасманийская проблема.— М., 1975.— 186 с.
- ³⁴ Леонова Н. Б., Миньков Е. В. К вопросу об интерпретации Амвросиевского костища — уникального памятника позднего палеолита Приазовья // Проблемы интерпретации археологических источников.— Орджоникидзе, 1987.— С. 34—50; Станко В. Н., Григорьев Г. В., Швайко Т. Н. Указ. соч.— С. 4; Бибикова В. И., Старкин А. В. Характеристика археологического материала из раскопок позднепалеолитического поселения Анетовка II // Станко В. Н., Григорьев Г. В., Швайко Т. Н. Указ. соч.— С. 127—131.
- ³⁵ Кротова А. А. Культурно-хронологическое членение...— С. 72; Сапожников И. В. Указ. соч.— С. 13—14; Краснокутский Г. Е. Указ. соч.— С 15.
- ³⁶ Soffer O. Op. cit.— P. 477.
- ³⁷ Кабо В. Р. Указ. соч.— С. 119—120; Народы Австралии и Океании.— М., 1956.— С. 276.
- ³⁸ Нужний Д. Ю. Розвиток мікролітичної техніки у кам'яному віці.— К., 1992.— С. 165—167.
- ³⁹ Binford L. R. Op. cit.— P. 131—139.
- ⁴⁰ Soffer O. Op. cit.— P. 328.
- ⁴¹ Сергин В. Я. Классификация палеозитических поселений с жилищами на территории СССР // СА.— 1988.— № 1.— С. 5—20.
- ⁴² Soffer O. Op. cit.— P. 404—417.
- ⁴³ Ibid.— P. 406.
- ⁴⁴ Binford L. R. The magic numbers «25» and «00» Determinants of Group Size in Modern and Pleistocene Hunters. Discussions, Party // Man the Hunter.— Chicago, 1968.— P. 246—247.
- ⁴⁵ Soffer O. Op. cit.— P. 408.
- ⁴⁶ Ibid.— P. 410.
- ⁴⁷ Ibid.— P. 409.
- ⁴⁸ Frison G. C. Prehistoric Hunters of the High Plains // AP.— 1978.— 475 P.; Todd L. C. Analysis of the Kill-Butchery Bonebeds and Interpretation of Paleoindian Hunting. In: The Evolution of Human Hunting // Plenum Press.— N.Y./L.— P. 225,266.
- ⁴⁹ Frison G. C. Paleo-Indian winter subsistence strategies on the High Plains // Plains Indian Studies: A collection of Essays in Honor of John C. Ewers and Waldo R. Wedel. Ed. D. H. Ubelaker and H. I. Viola: 193—201. A Smithsonian Contributions to Anthropology.— 1982.— № 30.
- ⁵⁰ Binford L. R. Op. cit.— P. 110—114.
- ⁵¹ Ibid.— P. 114.
- ⁵² Ibid.
- ⁵³ Кабо В. Р. Первобытная доземледельческая община.— М., 1986.— С. 206.
- ⁵⁴ Гиренко Н. М. Социология племени.— Л., 1991.— С. 290.
- ⁵⁵ Кабо В. Я. Указ. соч.— С. 3—295; История первобытного общества.— М., 1986.— С. 130—144; Гиренко Н. М. Указ. соч.— С. 290—300.
- ⁵⁶ Lee R. B. and Devore I. Problems in the Study of Hunters and Gatherers // Man the Hunter.— Chicago, 1968.— P. 3—12.
- ⁵⁷ Ibid.— P. 11.
- ⁵⁸ Кабо В. Р. Указ. соч.— С. 25.
- ⁵⁹ Гиренко Н. М. Указ. соч.— С. 164.
- ⁶⁰ Кабо В. Р. Указ. соч.— С. 24.
- ⁶¹ Гиренко Н. М. Указ. соч.— С. 295—300.
- ⁶² Кабо В. Р. Указ. соч.— С. 25.
- ⁶³ Гиренко Н. М. Указ. соч.— С. 149.
- ⁶⁴ Там же.— С. 146.

- ⁶⁵ Кабо Н. Р. Указ. соч.— С. 81.
- ⁶⁶ Гиренко Н. М. Указ. соч.— С. 290.
- ⁶⁷ Кабо В. Р. Указ. соч.— С. 3—295; *История первобытного общества*.— С. 130—235; Зализняк Л. Л. О характере общины позднепалеолитических охотников приледниковой Европы // Исследование социально-исторических проблем в археологии.— К., 1987.— С. 49—85.
- ⁶⁸ Кабо В. Р. Указ. соч.— С. 230;
- ⁶⁹ Григорьева Г. В. Позднепалеолитические культовые места // Религиозные представления в первобытном обществе.— Тез. докл.— М., 1987.— С. 57—59.
- ⁷⁰ Soffer O. Op. cit.— P. 406.
- ⁷¹ Ibid.— P. 410.

A. A. Кротова

СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ОТНОШЕНИЯ НАСЕЛЕНИЯ СЕВЕРНОГО ПРИЧЕРНОМОРЬЯ В ЭПОХУ ПОЗДНЕГО ПАЛЕОЛИТА.

Анализ археологических, палеогеографических, палеонтологических данных и применение ряда методик (теорий оптимального пропитания и мобильных стратегий, этнографических моделей) позволили автору в общих чертах воссоздать особенности социально-экономических отношений населения Северного Причерноморья в разные периоды позднего палеолита.

Установлено существование неспециализированной охоты на крупных травоядных, достаточно подвижный образ жизни небольших групп населения (преобладание резидентной мобильности) и слабые межобщинные связи в ранний и поздний периоды верхнего палеолита.

Специализированная охота на бизонов в средний период позволяла за счет создания значительных запасов мясной пищи в результате загонных охот существовать вместе в течение сезона большим коллективом людей (преобладание логистической мобильности), что способствовало консолидации общин.

В статье впервые предпринята попытка не только воссоздать специфические черты социально-экономических отношений, но и показать динамику их развития и взаимосвязь с характером природной среды в Северном Причерноморье в разные периоды эпохи позднего плейстоцена.

A. A. Krolova

SOCIO-ECONOMIC RELATIONS OF POPULATION OF THE NORTHERN BLACK SEA TERRITORIES IN THE EPOCH OF THE UPPER PALEOLITHIC AGE

An analysis of archaeological, paleogeographical, paleontological data and application of some procedures (theories of optimal subsistence and mobile strategies, ethnographical models) has permitted the author to reproduce a general picture of socio-economic relations in the Northern Black Sea territories in various periods of the Upper Paleolithic epoch.

It is found that in the early and late periods of the Upper Paleolithic there existed nonspecialized hunting of herbivorous animals, sufficiently mobile mode of life of small groups of population (predominance of residential mobility) and Weak intercommunal relations.

Specialized bison hunting in the middle period permitted storing significantly large amounts of meat food by means of beat hunting, which provided existence of large groups of people together during the season (predominance of logistic mobility). That favored consolidation of communities.

The paper presented is the first attempt not only to reproduce specific properties of socio-economic relations, but also to show dynamics of their development and dependence on the natural environment in the Northern Black Sea territories in different periods of the Late Pleistocene epoch.

Одержано 18.03.93

РАННЬОСАРМАТСЬКИЙ ПЕРІОД У ПІВНІЧНОМУ ПРИЧОРНОМОР'Ї

О. В. Симоненко

У статті розглядаються історичні та археологічні джерела II—I ст. до н. е., що пов'язуються з ранньосарматськими племенами, які переселилися у цей час на землі колишньої Скіфії. На підставі критичного аналізу повідомлень античних авторів та всебічного розгляду археологічних пам'яток пропонується визначити час появи ранніх сарматів на Україні II ст. до н. е. Аналіз поховального звичаю та матеріальної культури розкриває зв'язки причорноморських пам'яток із східносарматським світом та місцеві особливості, зокрема, орієнтацію у північному секторі.

У сучасній науці існують досить полярні точки зору щодо часу та характеру проникнення сарматів західніше Дону: кінець IV — початок III ст. до н. е. (Д. О. Мачинський, Т. Сулимірський, О. М. Щеглов), середина — друга половина III ст. до н. е. (М. І. Ростовцев, К. Ф. Смирнов, П. Й. Каришковський, В. Є. Максименко, В. І. Костенко), II — початок I ст. до н. е. (М. П. Абрамова, Я. Харматта, О. В. Симоненко, С. В. Полін)¹. Такі різні думки висловили фахівці, у розпоряджені яких були дві категорії джерел — свідоцтва античних авторів та археологічні матеріали. Але якщо останні з часом зросли набагато (тому деякі хиби попередників зрозумілі й можуть бути пояснені), то перші аж ніяк не змінилися, і автори різних гіпотез оперують практично одними й тими ж історичними повідомленнями. Що ж до розбіжностей у поглядах дослідників, то вони, вірогідно, спричинилися через те що результати аналізу стародавніх текстів багато в чому залежали від критичності підходу та коректності використання даних джерела, що я й спробую нижче показати. Попередньо треба зауважити, що тенденція подавлення дати проникнення сарматів до Скіфії виходила з прийнятого а priori зв'язку цієї події з занепадом та загибеллю скіфської степової культури, пам'ятки якої невідомі після початку III ст. до н. е. Відповідно ця тенденція завжди була зумовлена бажанням (або, як здавалося авторам гіпотез, необхідністю), «зімкнути» найпізніші скіфські пам'ятки Північного Причорномор'я із найранішими сарматськими.

Прийнято вважати, що вперше слово «Сарматія» з'явилося в праці Геракліда Понтійського (380—310 рр. до н. е.), яка, до речі, невідома. Посилання на нього є у автора III ст. до н. е. Антигона з Карісти, який, в свою чергу, посилається як на джерело на Каллімаха (310—235 рр. до н. е.): «Каллімах каже, що Гераклід пише про одне озеро в Сарматії, буцімто жоден птах не перелітає його, а якщо який наблизиться, то вмирас від смороду» (Ant.) Д. О. Мачинський, який аналізував це повідомлення, звертає увагу, що пізніше, повторюючи дані Геракліда, Ісігон Нікейський та Сотіон замінюють слово «Сарматія» на «земля савроматів»². Така заміна цілком на кшталт грекомовних авторів античності. Але це міркування зовсім не підтверджує (як у цьому впевнений Д. О. Мачинський), що в оригіналі (у Геракліда) було вжито термін «Сарматія», його ж міг ввести й Антигон, скориставшись, як Ісігон та Сотіон, знайомим йому терміном. Вся ця невизначеність^{*} не дозволяє, як на мене, вважати працю Геракліда твердим свідоцтвом існування Сарматії в IV ст. до н. е.

* Я залишаю острорінку дуже сумнівну тотожність фантастичного озера, яке вбиває птахів своїм смородом, із Сивашами, в чому впевнений Д. О. Мачинський — для цього дослідника взагалі є характерною повна довіра до будь-яких даних античних авторів та, відповідно, намагання знайти їм будь-які підтвердження на географічній карті. Скажу лише, що за даними палеогеографії Сиваші у сучасному вигляді сформувалися вже після фанагорійської регресії, ймовірно, наприкінці I тис. до н. е. та, швидше за все, за часів Геракліда не існували.

Доказом проживання сарматів у Європі (тобто на правому березі Дону) вже наприкінці IV ст. до н. е. вважаються дані Евдокса Книдського та перепл Псевдо-Скілака. Евдокс, який писав близько 370—365 рр. до н. е., локалізує поблизу Танаїса якихось сірматів. У переплі Псевдо-Скілака (блізько 338 р. до н. е.) йдеться: «Поза скіфами сірмати народ та річка Танаїс, що є межею між Європою та Азією». Порядок переліку здається дослідникам доказом перебування сарматів с а м е на правобережжі Дону. Вірогідно, це перенапруження джерела, адже й вказівку Евдокса ("поруч") можна за бажанням поширити на обидва береги Дону. Якщо підходити до пасажу Псевдо-Скілака неупереджено, то важко вбачати в ньому свідоцтво проживання сірматів тільки на правому березі (в Європі античних авторів). Крім того, етнікон сугштасає ніхто з дослідників не ототожнює з сарматами, він вважається належним одній з груп пізніх савроматів³. Перебування останніх по обидва береги Танаїсу на схід від скіфів ні в кого не викликає сумніву, але ніякою мірою не датує час появи західніше Дону с а р м а т і в.

Вважають, що одним з найранніших писемних свідоцтв перебування сарматів у Північному Причорномор'ї є легенда про Амагу, передказана Полісном (І ст. н. с.). Вона, за М. І. Ростовцевим, сходить до історичних реалій кінця III ст. до н. е.⁴, відбитих у праці історика Філарха, який змалював події 272—220 рр. до н. е.⁵. Визнаючи авторитет М. І. Ростовцева як видатного антикознавця, не можна не відзначити, що легенда про Амагу — лише легенда, і саме тому повноцінним джерелом бути не може. Дата та реальність подій, пов'язаних з діяльністю Амаги, точно не встановлюються.

До цього ж кола джерел належить мирна угода 180—179 рр. до н. е. при pontijskix держав, в якій брали участь Херсонес, Фарнак I Pontijskij та «цар європейських сарматів Гатал» (Polib. XXV, 2, 12). На підставі титла («європейських») Гатал вважався ватажком сарматів, які мешкали поміж Доном та Дніпром (в Європі античних авторів). Слід зауважити, що археологічні пам'ятки Північного Причорномор'я (див. далі) не виключають таку можливість. Проте в останні роки з'явилась добре обґрутована точка зору, що володіння Гатала знаходились у Прикубанні⁶.

Одним з доказів ранньої дати проникнення сарматів не лише у степи між Доном та Дніпром, але й за Дніпро П. Й. Каришковський, К. Ф. Смирнов та Д. О. Мачинський вважали ольвійський декрет на честь Протогена, найвірогідніша дата якого — кінець III — перші десятиріччя II ст. до н. е.⁷. Саї на чолі з Сайтафарном, згадувані в ньому, виходячи з даних лінгвістики, можуть, на думку вказаних дослідників, бути ототожнені з сарматами. Я дослідно аналізував цю гіпотезу⁸ й дійшов висновку, якщо саї Сайтафарна й були сарматами, то мешкали на Дону або Кубані, звідки здійснювали наїзди на Ольвію — адже пам'ятки будь-якої кочової культури часу декрету (а тільки з такими можна ототожнювати могутніх саїв — «царських») західніше цих територій невідомі. Інакше кажучи, певна неясність джерела вимагає від нас замість твердження «саї та Сайтафарн були сарматами» обмежитися фразою «саї м о г л и б у т и сарматами».

С. В. Полін вважає, що прояву сарматів у Північному Причорномор'ї близько середини II ст. до н. с. побічно свідчать Дельфійські манумісії, де згадуються сармати-раби⁹. Але, поперше, з документа не виходить з усією очевидністю саме північнопричорноморське походження цих рабів (в середині II ст. до н. е. сармати жили не тільки там), а, по-друге, час появи сарматів-рабів в Елладі не обов'язково мас збігатися із часом їхньої появи у Північному Причорномор'ї.

Дуже поширеною є думка, що в «Історичній бібліотеці» Діодора Сицилійського описаний факт завоювання Скіфії сарматами. Уважний аналіз тексту ~~не~~ зволяє, проте, вбачати в ньому ані доказу ранньої дати проникнення ~~сарматів~~ у Скіфію, ані взагалі її завоювання останніми¹⁰. Перш за все, Діодор ~~заслав~~ цю працю в I ст. до н. е. й нікак не датував подій, про які розповідав. ~~Ця~~ дата, як її звичайно визначають (II ст. до н. е.), була запропонована на ~~підставі~~ тих небагатьох ранньосарматських поховань Північного Причорномор'я, які належали до цього часу. Далі, в праці Діодора йдеться про ~~савроматів~~, а не сарматів. Контекст уривку (спочатку розповідь про

«переселення» савроматів скіфами з Мідії, потім пасаж про спустошення Скіфії савроматами «багато років по тому», далі хронологічно пов'язана з ним розповідь про завоювання Скіфії амазонками) говорить, що події, про які розповів Діодор, якщо й відбувалися, то за доби скіфської архаїки, в VI—V ст. до н. е. Термін «багато років по тому» надто розмитий, щоб стверджувати, що «багато років» — це саме 400 (з VI до II ст. до н. е.). Нарешті, у Діодора немає натяку на те, що після «спустошення» та «перетворення на пустелю» значної частини Скіфії вона припинила своє існування. Навіть прийнявши на віру реальність подій, змальованих Діодором, ми не маємо ніяких підстав вбачати в них датування війни саме II, а не, припустимо, V або IV ст. до н. е. (до речі, про вірогідність якихось зіткнень між скіфами та савроматами в ці часи побічно свідчить «Токсарис» Лукіана Самосатського).

Достовірним документальним свідоцтвом перебування сарматів західніше Дону можна вважати херсонеський декрет на честь Діофанта та «Географію» Страбона. В обох джерелах йдеться про участь воїв сарматського племені роксолан у війні кримських скіфів проти Херсонеса та понтійського регіментаря Діофанта 112—110 рр. до н. е. Крім того, у праці Страбона перелічуються й інші сарматські племена, а щодо роксолан, то їхня територія чітко окреслюється — «між Танаїсом та Борисфеном».

Таким чином, об'єктивний аналіз більшості історичних джерел, які розповідають про проникнення сарматів до Північного Причорномор'я немовби у IV—III ст. до н. е., не дає підстав вважати їх такими. Одні з них містять легенди та перекази або недостовірні відомості, інші, не мають твердої дати зображення подій, або ж розповідають не про сарматів. Впевнено можна стверджувати лише одне — раніше II ст. до н. е. свідоцтва про сарматів як мешканців степів Північного Причорномор'я у античних авторів відсутні.

Певно, що за найнадійніше джерело при розв'язанні цього питання мають правити дані археології (недарма у розпорядженні прихильників найранішої дати «вторгнення» сарматів до Скіфії їх немає). Кількість ранніх сарматських поховань та випадкових знахідок цього часу, що залучають до вирішення проблеми, різна: М. П. Абрамова використала 18 пам'яток III—II ст. до н. е.¹¹, які були відомі на час написання її праці між Дніпром та Доном, В. І. Костенко налічує 34 пам'ятки III — початку I ст. до н. е.¹², К. Ф. Смирнов назавв значно більшу цифру — близько 50 пунктів¹³. Така розбіжність у цифрах відбиває не тільки рівень дослідженості території в різні роки, але й різноманітність поглядів авторів на датування та культурну атрибуцію пам'яток, що досліджувалися, та, остаточно, їхні точки зору на вирішення проблеми.

У статті, видрукованій спільно з С. В. Поліним, ми докладно проаналізували ті з комплексів, які були віднесені до ранньосарматських помилково, тоді як у дійсності належали добі пізньої бронзи, кімерійській, скіфській культурі, або ж були сарматськими, але пізнішого часу¹⁴. Таких комплексів у добірці М. П. Абрамової — К. Ф. Смирнова — В. І. Костенко виявилося 16. З іншого боку, розкопки останніх двадцяти років дали серію ранньосарматських пам'яток, які не увійшли до ресстрів вказаних дослідників. Проаналізувавши весь наявний матеріал з питання, я дійшов висновку, що дійсно ранньосарматськими пам'ятками II—I ст. до н. е.* можна вважати більш комплекс (поховань та випадкових знахідок). Далі пропонується типологічно-хронологічний аналіз цих пам'яток.

Переважна більшість ранньосарматських старожитностей Північного Причорномор'я репрезентована похованнями. Деяка частина їх зруйнована та знайдена випадково. Окрему групу становлять т. зв. «скарби», що, на думку більшості дослідників, також з рештками зруйнованих поховань. Щодо характеру останніх, то далі ми побачимо можливість дещо іншого підходу до проблеми. Ареал ранньосарматських пам'яток практично обмежується Лівобережжям Дніпра (рис. 1). Північною їх межею є лісостеп басейнів Сули, Псла та Ворскли, де зустрічаються поодинокі пам'ятки цього часу,

* Я користуюсь хронологією ранньосарматського періоду, запропонованою А. С. Скрипкіним та С. В. Поліним.

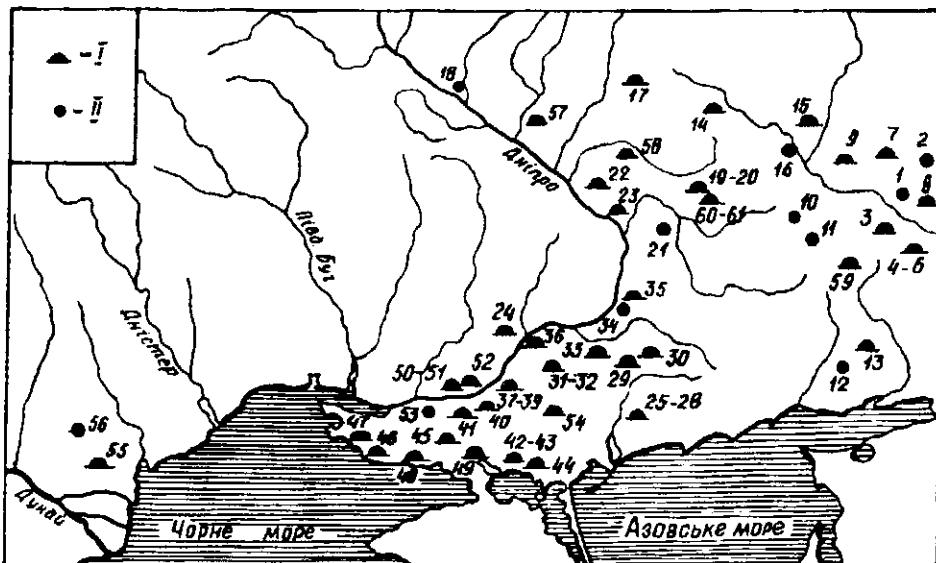

Рис. 1. Ранньосарматські пам'ятки Північного Причорномор'я: 1 — Смольянинова; 2 — Стабольськ; 3 — Фрунзе; 4—6 — Олександровськ; 7 — Нижньобараніківка; 8 — Царівка; 9 — Ставки; 10 — Гришине; 11 — Михайлівка; 12 — Капине; 13 — Василівка; 14 — Роздольське та Новосілки; 15 — Балаклія; 16 — Покровське; 17 — Макухівка; 18 — Жовнин; 19 — Терни; 20 — Преображенка; 21 — Булахівка; 22 — Соколове; 23 — Підгороднє; 24 — Кут; 25—27 — Аккермен I; 28 — Шевченко; 29 — Заможне; 30 — Виноградне; 31—32 — Велика Білозірка; 33 — Балки; 34 — Янчикрак; 35 — Запоріжжя (Дніпробуд); 36 — Бабине; 37—39 — Каїри; 40 — Василівка; 41 — Привільне; 42—43 — Громівка; 44 — Сергіївка; 45 — Брильовка; 46 — Садове; 47 — Чорноморське; 48 — Володимирівка; 49 — Каланчак; 50—51 — Львове; 52 — Бургунка; 53 — Солонці; 54 — Чсхівка; 55 — Холмське; 56 — Твардиця; 57 — Велика Майданівка; 58 — Пролетарське; 59 — Новолуганське; 60—61 — Жемчужне.

південною — узбережжя Чорного та Азовського морів (за винятком Криму). На сході ранньосарматські пам'ятки Північного Причорномор'я змикаються із синхронними та однокультурними пам'ятками басейну Дону, найзахіднішою частиною яких вони і є. Західна межа поширення розглядуваних пам'яток проходить по Дніпру. На його правому березі, до того ж у безпосередній близькості до річки, містяться лише три пункти: Кут, Львове, Бургунка. Далі на захід, між Дніпром та Дністром пам'яток цього часу немає. Єдине поховання біля с. Тимофіївки у Побужжі, визначене свого часу як сарматське I ст. до н. е.¹⁵, дещо невиразне за звичасм та начинням, тому зараз не може бути залученим до аналізу. І аж у пониззі Дунаю є два комплекси, які хронологічно та типологічно збігаються з розглядуваними пам'ятками: Холмське¹⁶ та Твардиця¹⁷ (до їхнього історичного навантаження ми повернемося далі). Таким чином, топографія загального масиву пам'яток свідчить, що до рубежу нашої ери сарматські племена мешкали у межиріччі Дону та Дніпра. Це досить впевнено зіставляється з повідомленням Страбона — «...рівнини між Танаїсом та Борисфеном».

Майже єдиним є тип та характер пам'яток — впускне поховання в кургані (у випадках, коли стратиграфічну ситуацію простежено). Ця обставина цілком збігається з ситуацією у східніших регіонах¹⁸, тобто ми бачимо сталий поховальний звичай від Волги до Дніпра. Переважною конструкцією похованальної споруди є проста підпрямокутна яма, що теж характерно для синхронних поховань на Сході. Та обставина, що деяка кількість поховань знайзна, як пишуть, «у насипі» (тобто обриси похованальної споруди не простежувались), не повинна викликати сумнівів. Як показує польова практика, зазвичай не простежена в насипі похованальна споруда була тою ж таки звичайною ямою, камерні могили завжди фіксуються більш-менш чітко. Таким чином, виділяти поховання «в насипі» в окремий тип, як це іноді робиться¹⁹, зовсім з позицій як методичних, так і просто здорового глупду — в якихось

же ямах цих небіжчиків було поховано?! Отже, майже єдиним типом похувальної споруди ранніх сарматів Північного Причорномор'я була видовжена яма прямокутної або близької до неї форми (рис. 2). Одного разу (Жемчужне) поховання було здійснене в катакомбі з круглою вхідною ямою та довгою вузькою камерою. Такі могили вважаються досить рідкісними для ранньосарматської культури. Проте в останні роки в Прикубанні (неопубліковані розкопки О. М. Гея) та на Ставрополії²⁰ досліджена репрезентативна група ка-

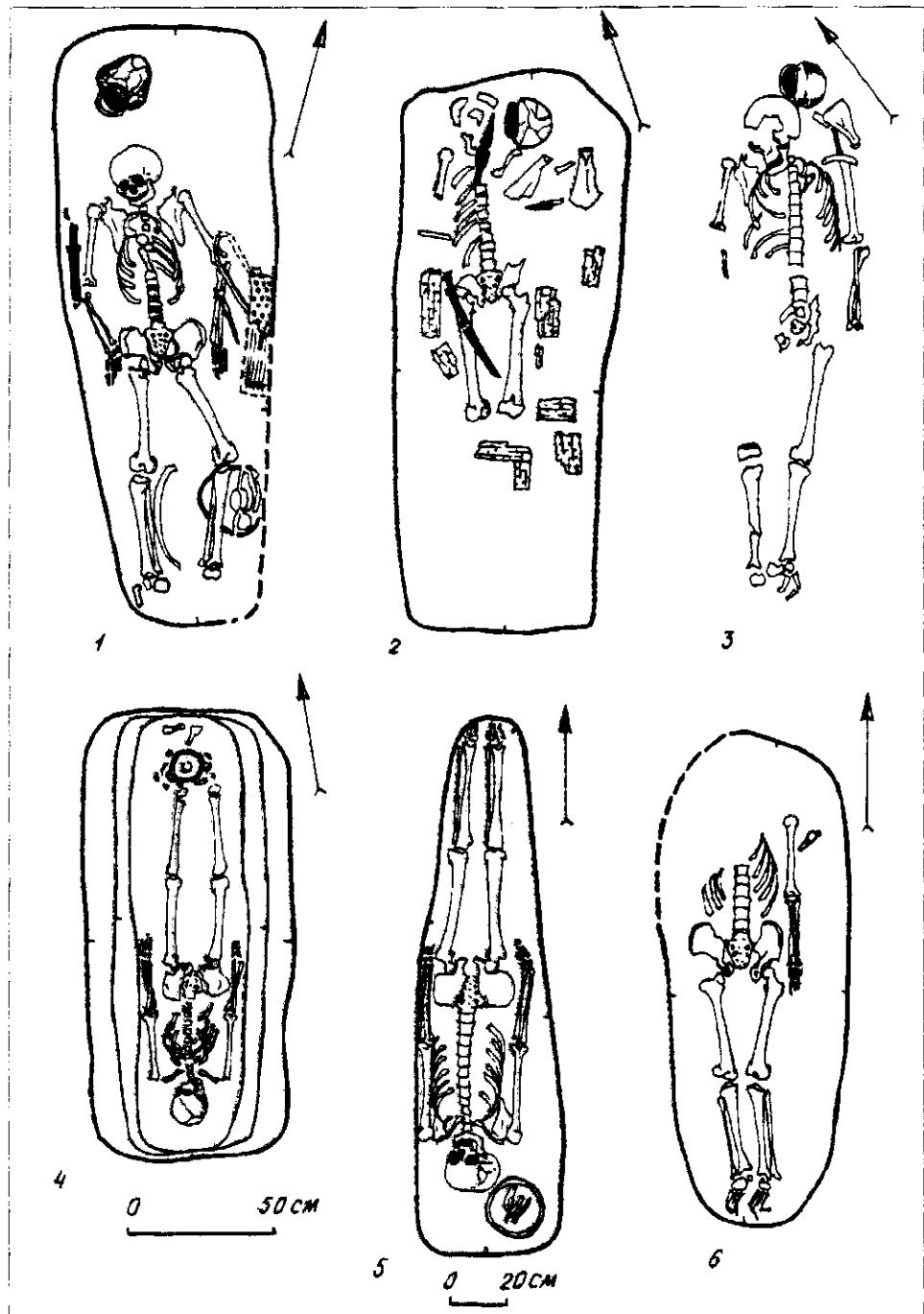

Рис. 2. Похувальний звичай у ранніх сарматів: 1 — Виноградне, к. 31, п. 1; 2 — Сергіївка, к. 4, п. 17; 3 — Чорноморське, к. 1, п. 5; 4 — Аккермень — I, к. 2, п. 5; 5 — Каїри, к. 1, п. 22; 6 — Володимирівка, к. 1, п. 8.

такомб II—I ст. до н. е. (могильники Греки I, II, Малаї), типологічно подібних до нашої. Незвичайна форма вхідної ями поки що не має аналогій (хіба що в пізньосарматській культурі), але це, здається, — питання часу.

Через те, що більшість досліджених поховань була розташована неглибоко в насипі, решта деталей похованального звичаю майже не збереглася та фіксувалася погано. У кількох випадках відзначено дерев'яне та кам'яне перекриття могил, рештки якоїсь рослинної (білій тлін) підстилки або кошми чи шкіри (коричневий тлін). В Сергіївці та Білозерці небіжчика було покладено у гратчасту труну, в Нижньо-Баранівці та Царьовці — у колоду. Ці звичаї відомі на батьківщині сарматів — у Поволжі — в прохорівський час²¹. Більшість поховань супроводжувалася напутньою іжко — кістками вівці, поруч з якими обов'язково був залізний ніж.

З 47 поховань, орієнтація яких зафіксована, більше половини (34) було орієнтовано у північному секторі, п'яту частину (10) — у південному і лише три поховання — у східному. Як бачимо, серед ранньосарматських поховань Північного Причорномор'я домінує орієнтація у північному секторі (не виключено, що ця цифра може бути й більшою, адже орієнтація частини пам'яток невідома). Ця обставина є однією з найважливіших особливостей ранньосарматських пам'яток України, й на тлі майже суцільної орієнтації синхронних поховань східних територій у південному секторі вона вже викликала інтерес²², проте не знайшла пояснення. Мені доводилося викладати свої думки з цього приводу²³, тому, щоб не повторюватися, тут нагадаю лише висновки. На схід від Дону, у його пониззях виявлено компактну групу пам'яток, синхронних українським, що теж розрізняються від загальної маси орієнтацією у північному секторі²⁴ (далі на схід така орієнтація майже не зустрічається). Зближують ці дві групи й інші риси похованального звичаю. В обох — поховання впускні, напутня іжа міститься частіше в головах могили (в синхронних південноорієнтованих — частіше в ногах), схожий склад та розміщення начиння. Донські могили з північною орієнтацією розрізняються лише деталями: так, там частіше зустрічаються люстра IV типу за А. М. Хазановим (з валиком по краю та ручкою-ширем), переважають фібули «неапольського» варіанту середньолатенської схеми I ст. до н. е., на відміну від скріплених типу В-Костшевський, які с частими на Україні. Остання обставина, ймовірно, діагностує різні напрямки зв'язків: пізньоскіфський Крим для донської групи та бастарни культури Поянешти-Лукашівка для причорноморської. Я поки що змушений залишити відкритим питання про походження цієї важливої риси похованального звичаю. Пошуки її джерел у традиційному напрямку — на сході — не дають певної кількості прототипів. Здавалося б донський масив північноорієнтованих пам'яток має за часом передувати причорноморському, зважаючи на традиційний напрямок сарматських міграцій на захід. Проте найчіткіше датуючі речі — фібули «неапольського» варіанту — дещо молодші за поширені на Україні скріплені. Створюється враження про, принаймні, синхронність обох масивів. Таким чином, це важливе питання ще чекає свого вирішення. Щодо племінної належності північноорієнтованих ранньосарматських пам'яток, то за територією та часом вони збігаються з відомостями про роксолан, з якими я й запропонував їх ототожнювати²⁵.

Крім північноорієнтованих, у Північному Причорномор'ї є й поховання II—I ст. до н. е., орієнтовані у південному секторі, хоча їх значно менше. Чи не могли вони бути залишенні язигами, що теж мешкали тут у ці часи? Цікаво, що найраніші поховання в басейнах Дністра й Нижнього Дунаю (тобто саме там, де відзначають язигів на початку I ст. н. е. античні автори, зокрема, Овідій), орієнтовані в південному секторі. Саме ці пам'ятки (Острівець, Холмське, Біляївка, Безені, Старі Дубосари) пов'язують з язигами М. Б. Шукін²⁶ та В. І. Гросу²⁷. Дуже цікаві результати дають спостереження за сарматськими пам'ятками Угорщини, де античні автори впевнено локалізують язигів. З I до IV ст. н. е. орієнтація в південному секторі переважає в угорських могилах. З іншого боку, в Північно-Західному Причорномор'ї, починаючи з середини I ст. н. е. (час відкочування язигів до Альфольда) південна орієнтація майже зникає й домінує північна (що, в свою чергу, збігається з

появою відомостей про роксолан). Ймовірно, відносна ізоляція язигів у Тисо-Дунайському межиріччі та нечастий приток одноплемінників зі сходу сприяли консервації у середовищі альфольських сарматів звичаїв предків, у тому числі й орієнтації у південному секторі*.

Неважко помітити, що запропонована ідентифікація південноорієнтованих поховань з язигами вступає у деяку суперечність із загальновизнаною належністю таких поховань Подоння-Поволжя аорсам. При цій розв'язанні можна запропонувати міркування у двох напрямках. Перше — ця гіпотеза хибна і орієнтація не може використовуватись при племінній ідентифікації сарматських поховань. Але мені здається, що наведена вище аргументація залишає цій гіпотезі право на існування. До того ж, свого часу ця ознака була підставою для виділення пам'яток іншого сарматського племені — сіраків²⁸, і це ні в кого не викликало сумніву. Друге: язиги і аорси мали звичай однаково орієнтувати своїх небіжчиків. Це цілком можливо, адже і ті й інші були сарматами, тобто мали спільні походження. Тут треба згадати, що, на думку деяких дослідників, язиги походять від савроматського племені язamatів (яксаматів, іксібатів, різних історичних джерел)²⁹. Цей етнікон побутує аж до перших століть нашої ери і пов'язується саме з пониззям Дону. І хоча прямий генетичний зв'язок між савроматами та аорсами (носіями прохорівської культури) заперечується більшістю дослідників, загальна спорідненість цих східноіранських народів є очевидною. Отже, ми не можемо відкинути гіпотезу про можливу спільність деяких поховань звичаїв споріднених за походженням племен язигів та аорсів.

Закінчуючи аналіз похованого звичаю ранньосарматських пам'яток України, треба додати, що серед них досліджені і чоловічі, і жіночі, і дитячі поховання. Антропологічні визначення у більшості випадків з різних причин не провадилися, але за складом начиння принаймні 16 поховань впевнено визначаються як чоловічі. Ця цифра становить 1/3 загального масиву та відповідає звичайній демографічній ситуації. Інакше кажучи, ранньосарматські пам'ятки Північного Причорномор'я відбивають картину сталого мешкання повноцінного у демографічному плані населення, а не є свідоцтвом того, що «сарматы, проникнув в самые отдаленные места Левобережья Днепра, еще не освоили захваченных территорий»³⁰. Та обставина, що на сході причорноморські пам'ятки межують із синхронними та спорідненими пам'ятками Подоння, які, в свою чергу, не розрізняються з такими ж поволзькими, є, на мою думку, підтвердженням того, що причорноморські поховання є найзаходнішою групою пам'яток II—I ст. до н. е. єдиного сарматського світу.

Матеріальна культура ранньосарматських поховань Північного Причорномор'я є типовою для всієї культурно-історичної області. Зброя, знайдена в 16 похованнях, презентована мечами та кинджалами із серпоподібним (Гришине, Велика Білозерка, Терни, Жемчужне, Пресображенка, Сергіївка, Виноградне) навершям, в Брильовці знайдено довгий меч із руків'ям-ширем (рис. 3, 1—5). Свого часу меч з Привольного був визначений як такий, що мав кільцеве навершя³¹. Це визначення було зроблене на підставі звітних даних тому, що саме навершя було зруйноване при розкопках. Нещодавно меч з Привольного був досліджений ретельніше, й виявiloся, що навершя швидше було серпоподібним, ніж кільцевим. Таким чином, не можна стверджувати впевнено, що мечі із кільцевим навершям з'явились у Північному Причорномор'ї у II ст. до н. е.

Вістря списів знайдені в 6 похованнях. Вони всі однотипні — із листоподібним пером та втулкою середньої довжини. На деяких втулках є характерне потовщення — упор (рис. 3, 6, 7). Як вже згадувалося, така зброя хронологічно нейтральна, а типологічно не розрізняється з пізнішими зразками.

Вістря стріл є поодинокими знахідками в ранньосарматських похованнях. Вони походять з Олександрівська та Квашина, де знайдено по одному зразку, лише у Виноградному дослідженні рештки шкіряного, прикрашеного бронзовими платівками, сагайдака, що містив близько 10 вістер стріл (рис. 3, 8). Всі зразки залізні, втулкові (у Виноградному в наборі був один черешковий).

* Ця точка зору збігається з думкою угорських дослідників В. Кульчар та Е. Іштванович.

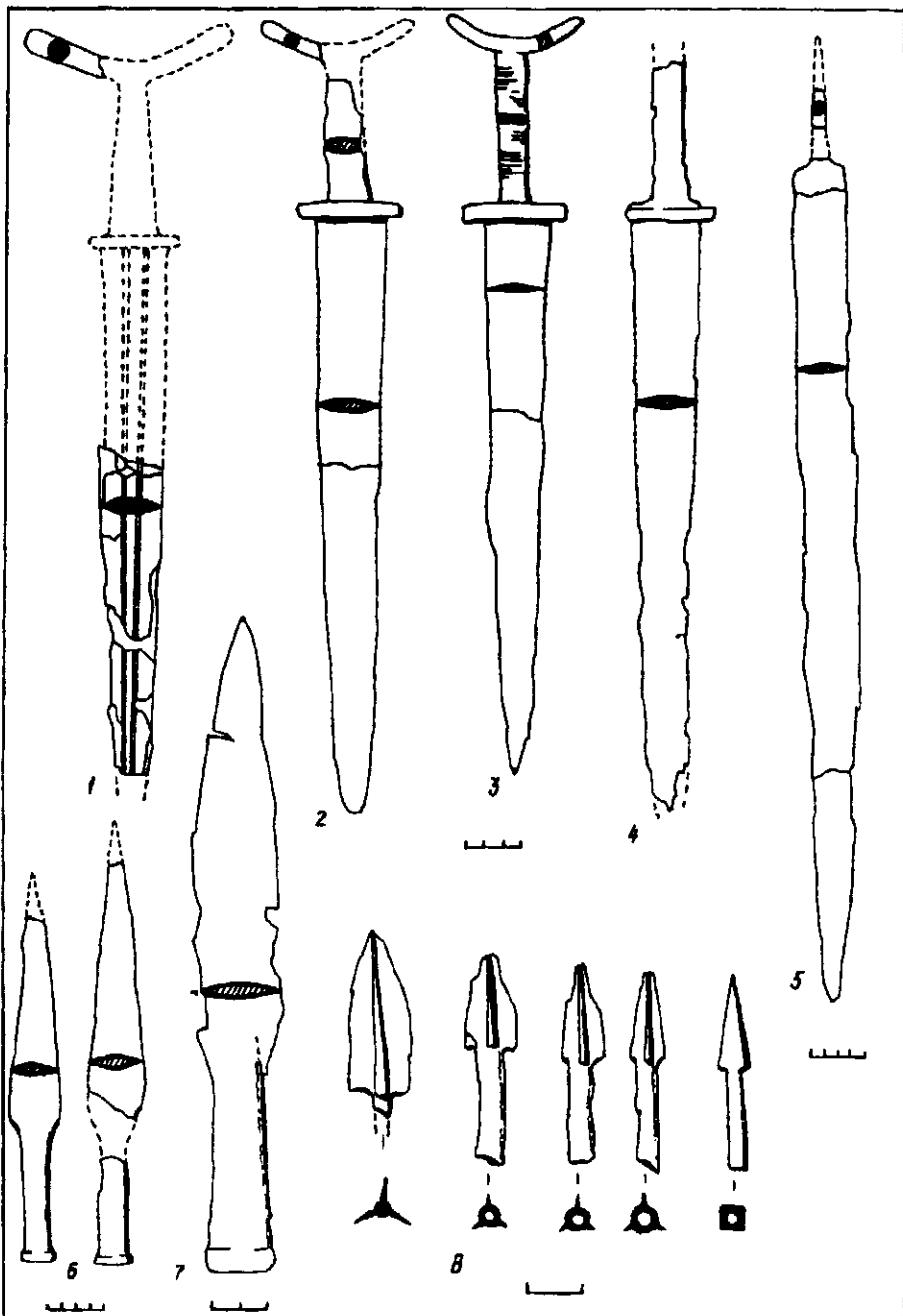

Рис. 3. Зброя з ранньосарматських поховань: 1, 8 — Виноградне, к. 31, п. 1; 2, 7 — Сергіївка, к. 4, п. 17; 3 — Терни, к. 4, п. 20; 4 — Привільне — І, к. 1, п. 1; 5 — Брильовка, к. 16, п. 1; 6 — Садове — І, к. 2, п. 1.

Вістря з Олександрівська має ромбічну пласку голівку, решта — трилопатеві, є одне чотиригранне (Виноградне). Така зброя дуже поширенна в ранньосарматських пам'ятках Євразії. Датуються подібні вістря досить великим періодом — від ІІ ст. до н. е. до І ст. н. с.³².

Захисна зброя репрезентована рештками обладунку з Булахівки, тип якого встановити не можна. У насипах курганів поблизу Мелітополя³³ та с. Привілля на Донбасі³⁴ знайдено бронзові італійські шоломи типу Монтефортино (рис. 4, 1, 2). Як було доведено, вони застосовувались сарматами під час Мітрідатових війн початку І ст. до н. е.³⁵.

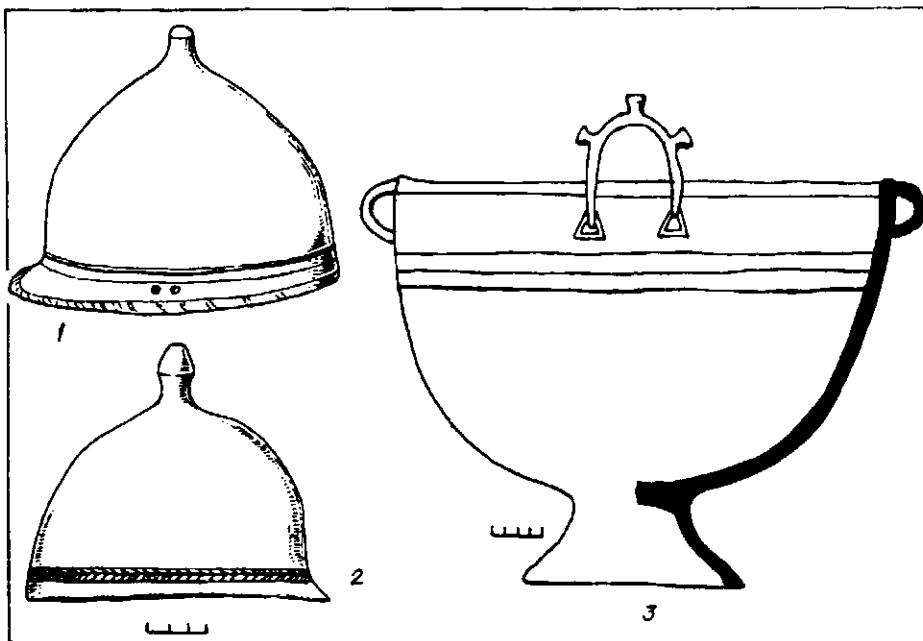

Рис. 4. Речі з ранньосарматських пам'яток: 1 — Маріуполь; 2 — Привілля; 3 — Булахівка.

У більшості випадках знайдено кінське спорядження. Це вудила, псалії (Квашино, Балаклея) та срібні позолочені фалари (Старобільськ, Балаклея, Янчокрак, Твардиця, Булахівка). Вудила з Квашина мають перевиті гризла та рештки хрещатих псаліїв. Таке спорядження в ранньосарматський час було найпоширеніше на Кубані серед сіраків та меотів³⁶. Дугоподібні псалії з кулястими кінцями відомі в синхронних комплексах з Антилівки та Клименкова³⁷, а своєрідний псалій із зооморфними кінцями має аналогії у Нововасилівці³⁸ (про цей комплекс йтиметься далі). Срібні позолочені фалари найчастіше мають рослинний або зооморфний декор. Вони однотипні, неодноразово досліджувались³⁹ та мають широке коло аналогій. Вважається, що такі фалари греко-бактрійського походження.

У більшості комплексів знайдено керамічні посудини. Ліпні горщики за чисельністю поступаються гончарним. Вони різноманітних форм (із сферичним тулубом, тюльпаноподібні, «скіфідної» форми), що взагалі характерно для сарматського ліпного посуду. На горщику з Дніпробуду є типовий для прохорівської кераміки орнамент з потрійних звисаючих ліній (рис. 5, 1). Серед гончарної кераміки переважають глеки боспорського виробництва, деякі з типовими для цього часу перевитими ручками. Поодинокими с західки бальзамарій, канфарів, мисок (рис. 5, 10—12). Античний посуд належить до II—I ст. до н. е. та використовується для датування деяких поховань.

У Булахівці знайдено бронзовий казан (рис. 4, 3). Аналогічні вироби в цей час найбільш поширені серед прикубанських сіраків⁴⁰.

Однією з найчастіших категорій знахідок у ранньосарматських похованнях України є фібули. Звичайно це дротяні скріплени фібули середньолатенської схеми, «неапольського» варіанту, щиткова зарубинецька, дві брошки — поліхромна та бронзова чеканна, поодинокі знахідки фібул воїнського типу та з пластинчастим корпусом пізньолатенської схеми. Майже всі вироби бронзові, але з Смольянінової та Солонців походять коштовні золоті зразки.

Фібули є, мабуть, єдиним видом знахідок, за якими досить вузько датується ця група. Особливо це стосується скріплених середньолатенських. Вони презентовані кількома варіантами: великі з дугоподібною спинкою (В-Костешевський), такі ж, але менші за розміром, один виріб має ввігнуту спинку. Традиційно вважалося (з оглядом на хронологію Я. Філіпа), що фібули цього типу датуються кінцем II—I ст. до н. е., а деякі зразки навіть I ст. н. е.⁴¹. Проте останні дослідження європейських фахівців довели, що

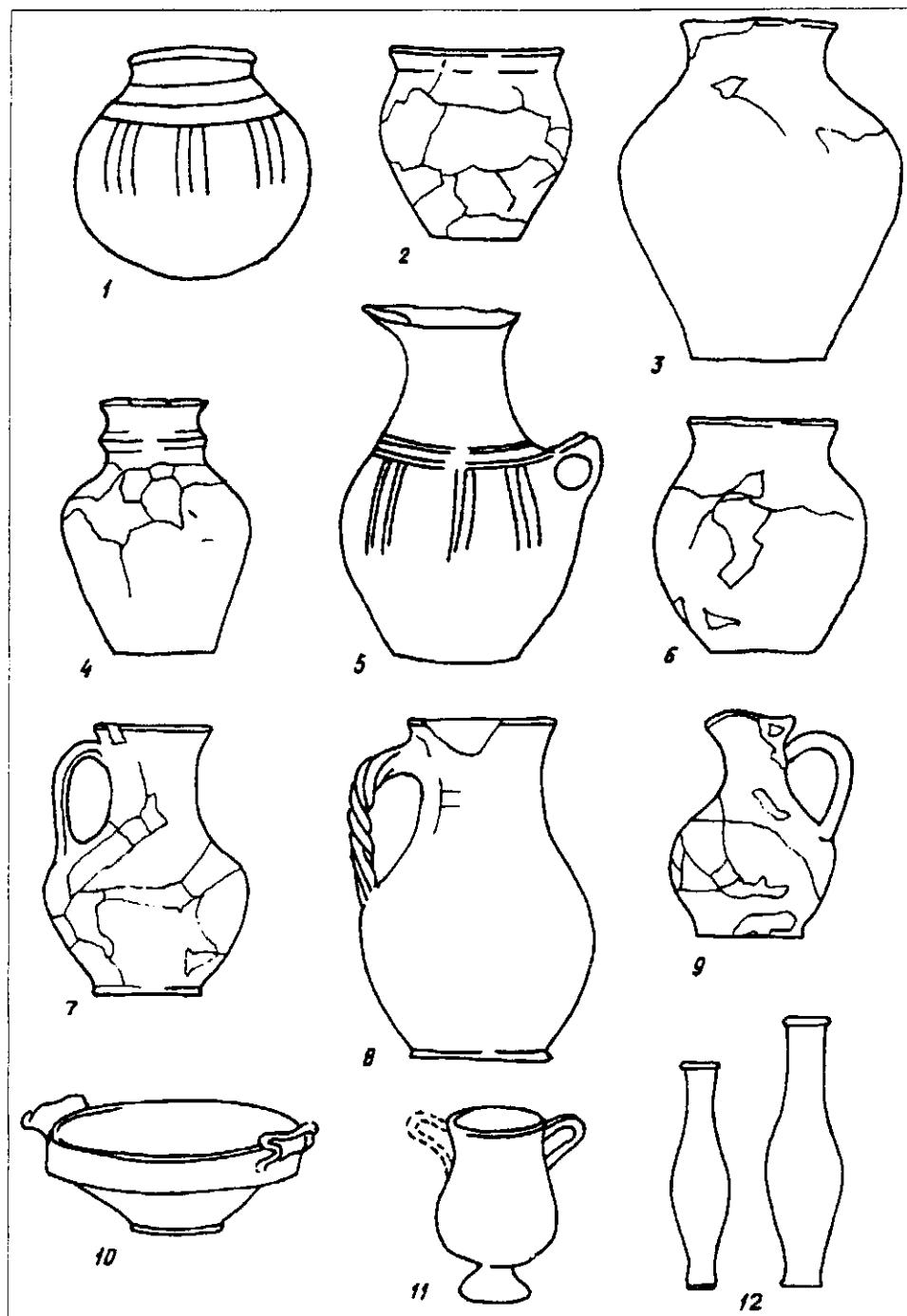

Рис. 5. Кераміка з ранньосарматських поховань: 1 — Дніпробуд, к. 26, п. 1; 2 — Сергіївка, к. 4, п. 17; 3 — Громівка, к. 2, п. 2; 4, 6 — Львове, к. 6, п. 1; 5 — Каїри, к. 1, п. 24; 7 — Садове — I, к. 2, п. 1; 8 — Велика Білозірка, к. 2, п. 1; 9 — Громівка, к. 2, п. 1; Аккермень — I: 10 — к. 2, п. 5; 11 — к. 3, п. 8; 12 — Соколове, к. 1, п. 3.

скріплени фібули побувають, починаючи з кінця III ст. до н. е. Знайдені в ранньосарматських похованнях України вироби хронологічно різні. Так, великі типу В-Костшевський (рис. 6, 1) датуються першою половиною II ст. до н. е.⁴². Тому дату могил, в яких вони знайдені, навіть враховуючи можливе запізнення (відносно Європи) побутування виробів, не можна обмежувати лише кінцем II—I ст. до н. е. Остання дата припустима для комплексів з Чор-

номорського, Холмського, Макухівки, де виявлені менші за розміром скріплени фібули (рис. 6, 2) та Каланчака, фібула з якого мас вигнуту спинку (рис. 6, 6) — такі варіанти дещо пізніші за вироби типу В-Костшевський⁴³. До I ст. до н. е. належать комплекси з Солонців та п. 13 к. 11 могильника Аккермень I (рис. 6, 3, 5). Золота фібула (аналогій немає, ймовірно, штуч-

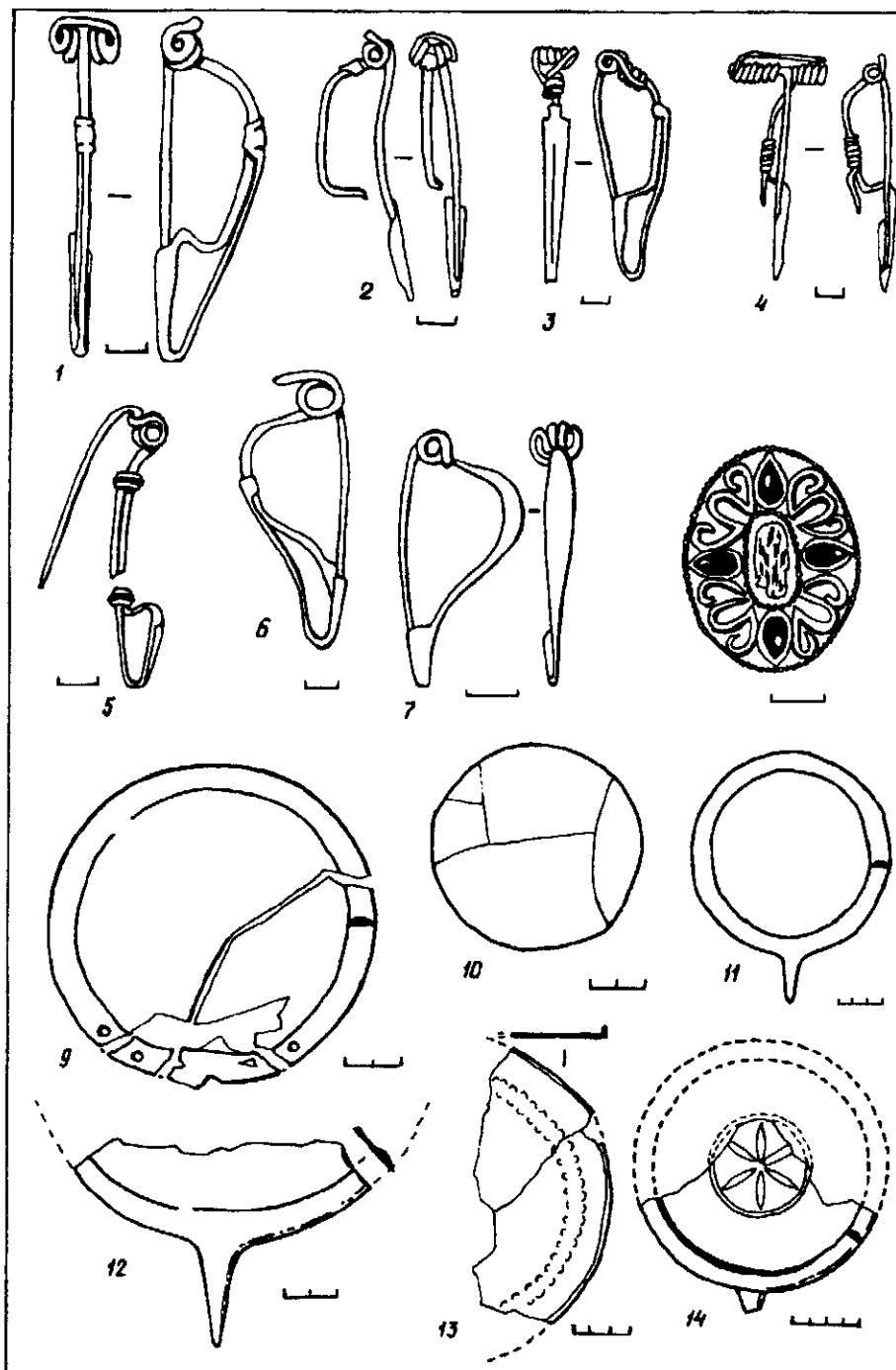

Рис. 6. Фібули та люстра з ранньосарматських поховань: 1 — Василівка, к. 1, п. 4; 2 — Чорноморське, к. 1, п. 5; 3 — Аккермень I, к. 11, п. 13; 4 — Ставки; 5, 7, 9 — Солонці; 6 — Каланчак, к. 1, п. 10; 8 — Смольянинова; 10 — Львове, к. 1; 11 — Роздольське та Новосілки; 12 — Царівка, к. 2, п. 2; 13 — Фрунзе; 14 — Михайлівка.

ний екземпляр) з першого знайденого разом з бронзовою воїнського типу. Останні, за хронологією К. В. Каспарової, не побутували пізніше перших двох десятиліть I ст. н. е.⁴⁴. Зарубинецька фібула з могильника Аккермень I датована М. І. Вязьмітіною II—I ст. до н. е.⁴⁵, з чим не згодний А. К. Амброз, який датує її I ст. н. е.⁴⁶. Проте його хронологія, як вже йшлося, трохи захищена. У зарубинецькій культурі такі вироби належать до I ст. до н. с. — початку I ст. н. е.⁴⁷. Не викликає заперечень датування I ст. до н. е. комплексів з фібулами «неапольського» (рис. 6, 4) варіанту⁴⁸ (Ставки, Новолуганське, Покровське). Цікаво, що ці пункти територіально тяжіють до нижньодонської групи північноорієнтованих ранньосарматських пам'яток, де поширені подібні фібули.

Золота поліхромна брошка з Смольянинової (рис. 6, 8) має найближчу аналогію у Сіверському кургані кінця II—I ст. до н. е.⁴⁹. Тим же часом датований В. І. Костенко комплекс із Соколового, де знайдено бронзову брошку з зображенням вершника⁵⁰.

Люстра знайдені у 18 комплексах (здається, що навіть при відсутності антропологічних визначень ця обставина побічно свідчить про жіночу належність поховань). Вони належать до кількох різних типів (рис. 6, 9–14), поширені у ранньосарматський час (класифікація А. М. Хазанова⁵¹). Найчастіше зустрічаються невеликі пласкі круглі неорнаментовані люстра VI типу, які побутують взагалі до першої половини II ст. н. е. Вперше такі люстра з'являються у комплексах III—II ст. до н. е. на Волзі. До речі поширення їх у причорноморських пам'ятках надає останнім певного місцевого забарвлення — адже на сході у II—I ст. до н. е. більш поширені великі люстра з потовщенням по краю й руків'ям-ширем (IV тип за А. М. Хазановим). На Україні таких виробів знайдено 4, причому 3 з них — у басейні Сіверського Дніця, тобто близьче до основного ареалу поширення люстер цього типу. Типологічно близькі до них вироби з гравірованою 6-пелюстковою розеткою на звороті (Михайлівка, Соколове, Жовнин). За хронологією М. Г. Мошкової (дещо занижений), вони датуються III—II ст. до н. е.⁵². Вже йшлося, що, за останніми дослідженнями, хронологічні рамки прохорівської культури, отже, її побутування характерних для неї речей треба розширити до рубежу нашої ери⁵³. Це стосується й люстер, що розглядаються. Двома знахідками (с-ще Фрунзе, с. Пролетарське), репрезентовані люстра з прямовисним бортіком та гравірованим орнаментом на звороті (тип VII за А. М. Хазановим). Такі вироби, що датуються III—I ст. до н. с., пов'язані із меотами Прикубання⁵⁴.

Прикраси в ранньосарматських похованнях України відносно нечисленні, мабуть тому, що більшість пам'яток залишена посполитими. Діагностичними цю хронологічну групу виробами є золоті сережки з Смольянинової та Соколова (рис. 7, 1, 2), типові для останніх століть нашої ери⁵⁵. У деяких похованнях (Львове, Громівка) знайдені звичайні кільцеподібні бронзові сережки. За стилем декору та схемою близькі до пам'яток II—I ст. до н. е. з Херсонеса, Танаїса та Неаполя Скіфського золоті сережки з лев'ячою головою з Солонців (рис. 7, 3). У Солонцях та Холмському знайдено золоті та срібні спиралеподібні браслети, аналогічні яким є в похованнях II—I ст. до н. е. на сході⁵⁶. Втім, такі вироби побутують і пізніше (напр. Ногайчинський курган кінця I ст. н. е.). У Василівці виявлені золоті медальйони із зображенням Афродіти та лунниці пізньоелліністичного часу⁵⁷.

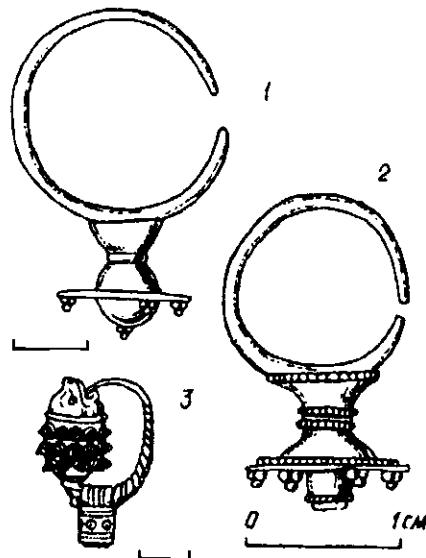

Рис. 7. Прикраси з ранньосарматських поховань: 1 — Смольянинова; 2 — Соколове, к. 1, п. 3; 3 — Солонці.

Поширеною категорією знахідок у похованнях, що розглядаються, є скляні, бурштинові, геширові намиста. Як правило, вони мають широку дату (півтора-два століття), але деякі (намистини з фінікійського скла з наліпним вічковим декором з Соколового) можуть використовуватись для типологічного визначення цієї групи⁵⁸.

Нарешті, в ранньосарматських пам'ятках України незначною мірою презентовані такі нейтральні у хронологічному відношенні речі як залізні нохі, керамічні прясла, ліпні курильниці, кістяні проколки тощо. За браком місця я більш-менш докладно аналізував лише діагностуючі культуру речі, типологічно-хронологічні індикатори, що поряд з ознаками похованального звичаю мають увійти до матриці ранньосарматської культури Північного Причорномор'я (такі матриці А. С. Скрипкінного часу вдало назвав «реестрами»). Головними вимогами до складових частин таких реєстрів є їхня типовість для культури та хронологічний збіг.

Закінчуючи аналіз ранньосарматської культури, не можна не звернути увагу на велими цікаву групу, або краще сказати,— коло пам'яток (своєго часу вони одержали назву «скарбів»), що датуються цим же часом та поширені у степах від Дунаю до Кубані. Ці пам'ятки об'єднані не лише часом існування, а й сталими ознаками. Це — знахідки у насипах курганів (у випадках, коли умови знахідки простежено) певного складу речей: зброй, кінського спорядження та коштовних виробів. Часто весь комплекс міститься у казані або сітулі. Слідів поховання не виявлено. Серед прикрас вузди у цих комплексах зустрінуті характерні налобники, що я свого часу назвав «налобниками з гачком» та пов'язав ці пам'ятки з пізньоскіфською культурою⁵⁹. За 10 років, що минули з часу публікації цієї добірки, вона поповнилася ще кількома знахідками. Уважний аналіз цих пам'яток примушує зараз погодитися з критикою С. В. Поліна⁶⁰ щодо винятково пізньоскіфської належності комплексів з налобниками, хоча знахідка ливарної форми у Неаполі Скіфському та безумовний типологічний зв'язок з ранішими скіфськими налобниками V—IV ст. до н. е. говорять про те що, принаймні, частина їх виготовлялася та використовувалася пізніми скіфами. Певно, С. В. Полін має рацію й у тому, що речі, які входять до цих комплексів, побутували у II—I ст. до н. е. Тому нижня дата (III ст. до н. е.), що була запропонована на підставі застарілих датувань, має бути спростована. Проте хотілося б звернути увагу на інші обставини.

Деякі з цих комплексів мають яскраве сарматське забарвлення. Так, казани (Бобуєч, Великоплоске, Булахівка) належать до типу, що в цей час відомий лише у прикубанських сіракських пам'ятках (ст. Калінінська⁶¹, ст. Ярославська⁶², аул Кончукохабль⁶³, ст. Новотитарівська⁶⁴ — всі I ст. до н. е.). Казани цього типу за М. А. Боковенком, датуються I ст. до н. е.—I ст. н. е. Етнографічною ознакою сіраків є хрещаті пісали (Нововасилівка, Великоплоске, Квашино). Аналогії стрижнеподібним налобникам з гачком (Мар'ївка, Бравічени) теж походять з кубанських пам'яток⁶⁵. Речі латенського походження (шоломи Монтефортіно, сітули типу Баргфельд) з курганів на території Східної Європи пов'язуються з сарматами⁶⁶. Дугоподібні пісали (Великоплоске, Нововасилівка, Антипівка, Клименків) та срібні фалари (Бравічени, Нові Бедражі, Ахтанизівська, Антипівка, Клименків) поширені в цей час саме у сарматів. Вельми цікавим є факт знахідок у Великоплоскому та Снігурівці уривків бронзового ланцюжка. Цей ритуал відомий лише в сарматських (сіракських) пам'ятках Прикубання та взагалі на Північному Кавказі⁶⁷.

Таким чином, у комплексах з налобниками є, на мій погляд, достатньо ознак, щоб пов'язати їх з сарматами (принаймні, ті, в яких ці ознаки наявні)*.

Не виключено, що ці своєрідні пам'ятки є свідченням короткого перебування у Північному Причорномор'ї сарматів у складі військ союзників Мітрідата VI Євпатора на початку I ст. до н. е. Оскільки за джерелами до

* Так у своїй доповіді на семінарі «Антична цивілізація та варварський світ» 1991 р. С. Недєлова віднесла знахідку з Бобуєч до сарматів.

союзу входили й скіфи, то можливість запозичення форми налобника окріється досить впевнено. Взагалі, у воєнізованому кочовому суспільстві такі речі, як прикраси вузди або зброй запозичувалися швидко й охоче.

Комплекси з налобниками, у свою чергу, виявляють близькість до групи синхронних пам'яток Подоння-Прикубання⁶⁸, де також здебільшого у наспіях курганів (без слідів поховання) знайдено шоломи, кінське спорядження (у тому числі й фалари), зброю, бронзовий посуд — казани та сітули. У наявності повний збіг з ознаками причорноморської групи, за винятком налобників з гачком. Останнє може пояснюватися тим, що такі налобники скіфського походження й були запозичені саме під час перебування сарматів на території Північного Причорномор'я (втім, це лише припущення — можливо, згодом налобники з гачком з'являться й на сході). Донські та кубанські пам'ятки цього типу пов'язуються із сарматами — учасниками Мітрідатових війн⁶⁹. Якщо вони однотипні з причорноморськими «скарбами» (а це, вірогідно, так), то останні мають бути залучені до кола ранньосарматських пам'яток.

Таким чином, вивчення історичних джерел та ранньосарматських поховань Північного Причорномор'я наводить на думку, що опанування цього регіону сарматськими племенами почалося не раніше II ст. до н. е. Протягом цього та наступного століття сармати оселилися у степах між Доном та Дніпром. Поодинокі поховання II—I ст. до н. е. Дніпро-Дунайського межиріччя та «скарби» з фаларами й налобниками з гачком на цій території можуть бути пов'язані з сарматами — учасниками Мітрідатових війн. Відсутність ранньосарматських поховань у Криму свідчить про те, що він не входив до ареалу сарматських кочівок II—I ст. до н. е., хоча сармати й воювали там під проводом Тасія в союзі зі скіфським царем Палаком 112—110 рр. до н. е. Ймовірно, північнокримські степи в цей час контролювалися скіфами. Прорування сарматів за Дніпро аж до третьої четверті I ст. до н. е. стримувалося об'єднанням бастарнів та гетів (держава Буребісти). Це підтверджує й карта Марка Агріпи, складена у середині I ст. до н. е.⁷⁰ — західний кордон Сарматії на ній проходить вздовж Дніпра.

Примітки

¹ Посилання на праці перелічених авторів та короткий аналіз їхніх поглядів на питання див.: Полін С. В., Симоненко А. В. «Раннесарматські» погребення Северного Причорномор'я // Исследования по археологии Поднепровья.— Дніпропетровськ, 1990.— С. 76—78.

² Мачинський Д. А. О времени первого активного выступления сарматов в Поднепровье по данным античных источников // АСГЭ.— 1971.— Вып. 13.— С. 45.

³ Смирнов К. Ф. Сарматы и утверждение их политического господства в Скифии.— М., 1984.— С. 40.

⁴ Ростовцев М. И. Амага и Тиргата // ЗООИД.— 1915.— XXXII.— С. 58—77.

⁵ Ростовцев М. И. Скифия и Боспор.— Пг., 1925.— С. 137, 138.

⁶ Полін С. В. Гатал — царь сарматский // Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причорноморья.— Запорожье, 1989.— С. 122; Лимберис Н. Ю., Марченко И. И. Сиракский союз племен на Северном Кавказе // Скифия и Боспор.— Новочеркаск, 1989.— С. 123—125.

⁷ Карашковський П. Й. До питання про дату ольвійського декрету на честь Протогена // Археологія.— 1968.— Т. 21.— С. 104, 105.

⁸ Симоненко А. В., Лобай Б. И. Сарматы Северо-Западного Причорноморья в I в. н. э.— К., 1991.— С. 76—79.

⁹ Полін С. В. Население северопричорноморских степей в III—II вв. до н. э. (этнополитический аспект).— Автореф. дис. ... канд. ист. наук.— К., 1989.— С. 11.

¹⁰ Полін С. В. Про сарматське завоювання Північного Причорномор'я // Археологія.— 1984.— № 45.— С. 28.

¹¹ Абрамова М. П. Сарматские погребения Дона и Украины II в. до н. э.— I в. н. э. // СА.— 1961.— № 1.— С. 95—99.

¹² Костенко В. И. Сарматские памятники междуречья Дона и Днепра III в. до н. э.— III в. н. э.— Автореф. дис. ... канд. ист. наук.— К., 1981.— С. 18.

¹³ Смирнов К. Ф. Указ. соч.— С. 114.

¹⁴ Полін С. В., Симоненко А. В. «Раннесарматские» погребения...— С. 76—93.

- ¹⁵ Кубишев А. І., Симоненко О. В., Покляцький О. В. Про взаємовідносини сарматів та носіїв зарубинецької культури // Археологія.— 1987.— Вип. 58.— С. 59.
- ¹⁶ Гудкова А. В., Фокеев М. М. Земледельцы и кочевники в низовьях Дуная I—IV вв. н. э.— К., 1984.— С. 23.
- ¹⁷ Любязне повідомлення В. С. Бейлекчі.
- ¹⁸ Скрипкин А. С. Азиатская Сарматия. Проблемы хронологии, периодизации и этнополитической истории.— Науч. докл. докт. ист. наук.— М., 1992.— С. 16.
- ¹⁹ Костенко В. И. Сарматы Самарско-Орельского междуречья III в. до н. э.— III в. н. э.— Днепropetrovsk, 1986.— С. 61, 62.
- ²⁰ Мирошина Т. В. Сарматские погребения Александровского района Ставропольского края // КСИА АН СССР.— 1985.— Вып. 184.— С. 85—100.
- ²¹ Мошкова М. Г. Памятники прохоровской культуры // САИ.— 1963.— Вып. ДІ—10.— С. 22.
- ²² Костенко В. И. Раннесарматский период...— С. 70.
- ²³ Симоненко О. В. Роксолани (пошук археологічних відповідностей) // Археологія.— 1991.— № 4.— С. 17—28.
- ²⁴ Глебов В. П. Сарматские погребения с северной ориентировкой III—I вв. до н. э. на Нижнем Дону // Проблемы охраны и использования памятников археологии в Донбассе.— Донецк, 1989.— С. 155, 156.
- ²⁵ Симоненко О. В. Роксолани...— С. 25.
- ²⁶ Шукин М. Б. Сарматы на землях к западу от Днепра и некоторые события I в. н. э. в Центральной и Восточной Европе // СА.— 1969.— № 1.— С. 71.
- ²⁷ Гросу В. И. Хронология памятников сарматской культуры Днестровско-Прутского междуречья.— Кишинев, 1990.— С. 98.
- ²⁸ Виноградов В. Б. Сиракский союз племен на Северном Кавказе // СА.— 1965.— № 1.— С. 118, 119.
- ²⁹ Максименко В. Е. О сарматской этнической принадлежности язаматов и языгов // Античная цивилизация и варварский мир в Подонье-Приазовье.— Новочеркасск, 1987.— С. 38—40.
- ³⁰ Костенко В. И. Раннесарматский период...— С. 71.
- ³¹ Симоненко А. В. Сарматские мечи и кинжалы на территории Северного Причерноморья // Вооружение скифов и сарматов.— К., 1984.— С. 141.
- ³² Симоненко А. В. Военное дело населения степного Причерноморья в III в. до н. э.— III в. н. э.— Автореф. дис. ... канд. ист. наук.— К., 1986.— С. 73, 74.
- ³³ Reinecke P. Ein neuer Bronzehelm italischer form aus der Ukraine // Festschrift für Otto Tschumi.— Frauenfeld, 1948.— S. 93, 94.
- ³⁴ Зйт В. К. Кульбаки, І. І. Гнатка, В. І. Нікітіна за 1991 р. // НА ІА АН України.— С. 7, 8.— Рис. 46, 1.
- ³⁵ Раев Б. А., Симоненко А. В., Трейстер М. Ю. Этрусско-итальянские и кельтские шлемы в Восточной Европе // Древние памятники Кубани.— Краснодар, 1990.— С. 124.
- ³⁶ Смирнов К. Ф. Сарматы...— С. 93; Лимберис Н. Ю. Конские погребения из могильника городища № 3 у хутора им. Ленина // Проблемы археологии и этнографии Северного Кавказа.— Краснодар, 1988.— С. 36—53.
- ³⁷ Симоненко А. В. О позднескифских налобниках // Древности степной Скифии.— К., 1982.— С. 240, 241.
- ³⁸ Там же.— С. 239.— Рис. 2, 2.
- ³⁹ Літературу див.: Смирнов К. Ф. Указ. соч.— С. 74, 75.
- ⁴⁰ Ждановский А. М. Новое погребение кочевников сарматского круга из Закубанья // Древние памятники Кубани.— Краснодар, 1990.— С. 109.
- ⁴¹ Амброз А. К. Фибулы Юга Европейской части СССР // САИ.— 1966.— ДІ — 30.— С. 13, 21.
- ⁴² Dabrowska T. Wczesne fazy kultury przeworskiej.— Warszawa, 1988.— S. 43.
- ⁴³ Dabrowska T. Op.cit.— S. 305; Михлин Б. Ю. Фибулы Беляусского могильника // СА.— 1980.— № 3.— С. 197.
- ⁴⁴ Каспарова К. В. О фибулах зарубинецкого типа // АСГЭ.— 1977.— Вып. 18.— С. 75.
- ⁴⁵ Вязьмітіна М. І. Сарматські поховання в долині р. Молочної // АП УРСР.— К., 1960.— Т. VIII.— С. 20.
- ⁴⁶ Амброз А. К. Указ. соч.— С. 18.
- ⁴⁷ Каспарова К. В. Указ. соч.— С. 75.

- ⁴⁸ Амброз А. К. Указ. соч.— С. 22.
- ⁴⁹ Анфимов Н. В. Древнее золото Кубани.— Краснодар, 1987.— С. 191; Амброз А. К. Указ. соч.— С. 30.
- ⁵⁰ Костенко В. И. Сарматы в междуречье Орели и Самары // Курганные древности степного Поднепровья III—I тыс. до н. э.— Днепропетровск, 1979.— С. 125, 126.
- ⁵¹ Хазанов А. М. Генезис сарматских бронзовых зеркал // СА.— 1963.— № 4.— С. 59.
- ⁵² Мошкова М. Г. Памятники...— С. 42, 43.
- ⁵³ Симоненко О. В. Роксолани...— С. 22.
- ⁵⁴ Анфимов Н. В. Меото-сарматский могильник у ст. Усть-Лабинской // МИА.— 1951.— № 23.— С. 184—186.
- ⁵⁵ Костенко В. И. Сарматы в междуречье...— С. 125, 132.— Табл. 2, 6; Мошкова М. Г. Памятники...— Табл. 29, 33, 35.
- ⁵⁶ Скрипкин А. С. Два погребения раннего железного века из Прикубанья // Древности Евразии в скифо-сарматское время.— М., 1984.— С. 218.
- ⁵⁷ Михлин Б. Ю. Сарматское погребение в Южном Донбассе // СА.— 1975.— № 4.— С. 290.
- ⁵⁸ Смирнов К. В. Сарматы...— С. 107.
- ⁵⁹ Симоненко А. В. О позднескифских налобниках...— С. 244.
- ⁶⁰ Полин С. В. Население северопричерноморских степей...— С. 72 сл.
- ⁶¹ Марченко И. И. Впускные сарматские погребения Правобережья Кубани // Археолого-этнографические исследования Северного Кавказа.— Краснодар, 1984.— С. 52.
- ⁶² Гущина И. И., Засецкая И. П. Погребения зубовско-воздвиженского типа из раскопок Н. И. Веселовского в Прикубанье // Археологические исследования в РСФСР.— Тр. ГИМ.— 1989.— № 70.— С. 84.
- ⁶³ Дитлер П. А. Комплекс из кургана вблизи аула Кончукохабль // Материалы по археологии Адыгеи.— Майкоп, 1972.— Т. 3.— С. 67.
- ⁶⁴ Козенкова В. И. Комплексы сарматского времени из ст. Новотитаровской (Краснодарский край) // Северный Кавказ в древности и в средние века.— М., 1980.— С. 78.
- ⁶⁵ Гущина И. И. К вопросу о датировке и этнической принадлежности некоторых впускных захоронений в курганах Прикубанья, исследованных Н. И. Веселовским в 1900 г. // История и археология сарматов.— М., 1983.— С. 95.
- ⁶⁶ Раев Б. А., Симоненко А. В., Трейстер М. Ю. Указ. соч.— С. 124.
- ⁶⁷ Ждановский А. М. К истории сиракского союза племен (по материалам курганных погребений Среднего Прикубанья) // Дон и Северный Кавказ в древности и средние века.— Ростов-на-Дону, 1990.— С. 37.
- ⁶⁸ Раев Б. А., Симоненко А. В., Трейстер М. Ю. Указ. соч.— С. 117—135.
- ⁶⁹ Там же.— С. 124.
- ⁷⁰ Подосинов А. В. Дакия и Сарматия на карте Марка Випсания Агринны // Этногенез народов Юго-Восточной Европы. Этнолингвистические и культурно-исторические взаимодействия Балкан и Циркумпонтийской зоны.— Тез. докл. междунар. симпозиума «Античная балканистика 7».— М., 1988.— С. 40.

А. В. Симоненко

РАННЕСАРМАТСКИЙ ПЕРИОД В СЕВЕРНОМ ПРИЧЕРНОМОРЬЕ

Точки зрения исследователей на время и характер появления сарматов западнее Дона весьма противоречивы: конец IV — начало III в. до н. э. (Д. А. Мачинский, Т. Сулимский, А. Н. Щеглов), вторая половина III в. до н. э. (М. И. Ростовцев, К. Ф. Смирнов, В. И. Костенко) II—I вв. до н. э. (Я. Харматта, М. П. Абрамова, С. В. Полин). Непрerdвzятый анализ древних текстов свидетельствует, что достоверные сведения о пребывании сарматов в Северном Причерноморье не старше II в. до н. э. («География» Страбона и декрет в честь Диофанта). Археологические источники представлены 61 комплексом (впускные погребения и случайные находки), дата которых также не выходит за пределы II—I вв. до н. э. Некоторые погребения, датированные К. Ф. Смирновым и В. И. Костенко III в. до н. э., отнесены к раннесарматским ошибочно.

В раннесарматских погребениях Украины превалирует ориентация в северном секторе. Предлагается идентифицировать их с роксоланами. Немногочисленные по-«АРХЕОЛОГИЯ», № 1, 1994 р.

гребения с ориентацией в южном секторе по ряду признаков могут быть связаны с языгами.

Материальная культура раннесарматских памятников Северного Причерноморья практически не отличается от более восточных регионов (мечи с серповидным навершием, фалары и другие детали конского убора, керамика, украшения). Характерной особенностью причерноморских памятников является широкое распространение фибул среднелатенской схемы, зеркал VI типа (по А. М. Хазанову) и значительная доля античной керамики. Некоторые признаки своеобразных комплексов с налобниками с крючком позволяют поставить вопрос об их сарматской принадлежности.

Ареал раннесарматских памятников Северного Причерноморья — Днепро-Донское междуречье.

A. V. Simonenko

THE EARLY SARMATIAN PERIOD AT THE NORTH PONTIC AREA

Views of investigators as to the time and type of the Sarmatians' appearance westwards of the Don are rather polar: the end of the 4th and beginning of the 3d cent. B.C. (D. A. Machinsky, T. Sulimirsky, A. N. Shcheglov); the second half of the 3d cent. B.C. (M. I. Rostovtsev, K. F. Smirnov, V. I. Kostenko); the 2nd—1st cent. B. C. (J. Harmatta, M. P. Abramova, S. V. Polin). The unprejudiced analysis of the ancient texts shows that the reliable data about the Sarmatians' presence at the North Pontic area are dated not earlier than the 2nd cent. E. C. ("Geography" by Strabo and the Diophantes decree). The archaeological sources of this problem include 61 assemblages (introduced graves and findings by chance), date of which does not overstep the limits of the end and 1st cent. B.C. Some graves dated by K. F. Smirnov and V. I. Kostenko the 3d cent. B.C. are attributed to the Early Sarmatian period by mistake.

Orientalization to the North sector prevails in the Early Sarmatian graves of Ukraine. They are suggested to be identified with Roxolani. Rare graves oriented to the South sector may be attributed to Yazyges according to some properties.

Material culture of the Early Sarmatian relics of the North Pontic area does not practically differ from it in the East regions (swords with a crescent-shaped pommel, phalerae and other horse-harness, pottery and decoration). Wide spreading of fibulas of the MidLa Tene scheme, mirrors of the 4th type (after A. M. Khazanov) and of antique pottery is a definite peculiarity of the North Pontic relics. Central attributes of original assemblages which include hook-shaped forehead plates permit disputing their Sarmatian belonging. The territory of the Early Sarmatian relics of the North Pontic area embraces the lands between the Don and the Dnieper.

Одержано 30.12.92

ДО РЕКОНСТРУКЦІЇ МЕБЛІВ ЧАСІВ КИЇВСЬКОЇ РУСІ

М. С. Сергеєва

У статті розглядаються питання, пов'язані з реконструкцією інтер'єру південноруського міського житла X—XIII ст.

Давньоруські меблі зрідка привертали до себе увагу дослідників. З XIX ст. в науці панувала точка зору про консервативність і незмінність інтер'єру народного житла з давніх часів¹. Це було пов'язано з відсутністю археологічних даних, можливості ліпесмних джерел у цьому питанні дуже обмежені. Внаслідок цього, навіть у праці М. М. Вороніна (кінець 40-х рр.) спеціально

© М. С. СЕРГЕЄВА, 1994

присвяченій житлу, є лише короткий перелік предметів обстановки, а у роботі О. К. Чекалова, де розглядалися давньоруські дерев'яні речі, меблям приділено незначне місце². Певний інтерес у ці часи було виявлено лише до житла північноруського регіону, що пояснюється широким розмахом археологічних досліджень у Новгороді і виявленням тут великої кількості дерев'яних речей³. Спробу розглянути давньоруські меблі загалом зробила З. П. Попова, але її вона користувалася переважно північноруськими матеріалами⁴. З даних, пов'язаних з Південною Руссю, вона залучила лише деякі графічні пам'ятки (мініатюри, зображення на срібних наречніях та монетах). Цінність робіт З. П. Попової полягала у виділенні основних типів давньоруських меблів та спробі їх реконструкції. Вона ж розробила методику використання графічних джерел, її праці мають узагальнюючий характер, тому вони важливі й для характеристики південноруських меблів, але останнє питання вимагає конкретизації та подальшого вивчення.

На цей час ми маємо достатньо археологічних матеріалів, що походять безпосередньо з Південної Русі, зокрема Середньої Наддніпрянщини, щоб поставити питання про хатнє обладнання цього регіону. Відзначимо, що археологічні залишки меблів, зафіковані тут, не є відкриттям останніх років. Ще на початку 60-х років під час розкопок Щучинського городища (літописний Чучин) В. Й. Довженок виявив кілька споруд, в яких збереглося хатнє начиння. Автор опублікував деякі з них⁵, але він не звертав спеціальної уваги на реконструкцію меблів, лише мимохідь відзначивши наявність тих чи інших їх типів серед залишків деревини. Житла із залишками хатнього начиння досліджувались також на городищі Іван Гора⁶. Деякі матеріали щодо меблів одержані під час розкопок у Києві, на Райковецькому городищі, інших місцях. На багатьох поселеннях зустрічаються дрібні залізні деталі від меблів, особливо скринь.

В археологічних комплексах, як правило, зберігаються залишки так званих нерухомих меблів, що мають постійне місце у хаті. Часто вони конструктивно пов'язані з житлом. В багатьох давньоруських житлах фіксуються стовпові ямки, які можна інтерпретувати як сліди від вкопаних ніжок меблів. Серед нерухомих меблів звичайні лави та лежанки.

Деталі лав виявлено у Чучині. Це були дошки шириною 30—40 і товщиною 5 см. За даними В. Й. Довженка дошки були соснові. Як правило, лави містилися вздовж однієї або двох стін, за довжиною вони відповідали довжині стіни.

Т. М. Мовчанівський виявив залишки лав в одній з житлових клітей на Райковецькому городищі. Тут збереглася конструкція речі. Тесана дубова дошка довжиною 145, шириною 30, товщиною 3 см спиралась краєм на попречну балку зрубу, знизу її підтримувала дошка, більш вузька й груба⁷. Такий спосіб з'єднання лав зі стіною будівлі відомий пізніше у селянських житлах.

Близьким до лав типом меблів були лежанки. Вони розрізнялися шириною й міцністю конструкції. У Чучині були знайдені залишки лежанок, які дозволяють відновити їхній вигляд (рис. 1). Настил складався з кількох соснов-

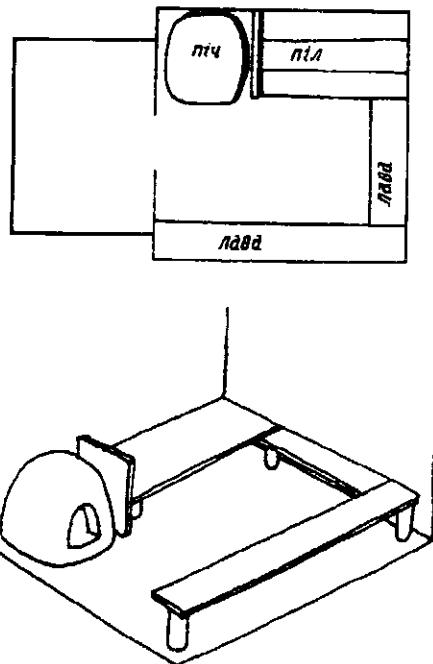

Рис. 1. Залишки помосту в житлі Щучинського городища та його реконструкція.

вих дошок, скріплених поперечками, і встановлювався на вкопаних у долівку стовпах⁸. В інших житлах збереглися стовпи і дерево від конструкцій. У двох Чучинських житлах стовпи-ніжки розміщувалися по дві, як у стола (житла № 2, 4, розкопки 1961 р.). Ще в одній будівлі (№ 14, розкопки 1964 р.) у південному кутку простежено край товстої соснової дошки від настилу, яка впритул прилягала до південно-західної (протилежної від печі) стіни, але не сполучалась з нею. Деревина звичайно фіксується на всьому протязі від печі до протилежної стіни.

Таким чином настил підтримували щонайменше 4 ніжки, іноді ще фіксується додаткова опора посередині, завдяки якій конструкція була стійкою та могла не сполучатися зі стіною, а лише щільно прилягати до неї й до печі.

Завжли простежується конструктивний з'язок лежанки з піччю. Висота давньоруської печі звичайно становила 0,6—0,8 м, але можна припустити, що лежанка була низькою. Підтвердження цьому виявилося у Києві під час досліджень однієї з будівель XII ст. у «місті Ярослава», де на рівні печі на стінках виявлено сліди дерев'яних конструкцій від лежанки довжиною 2 м і ширину 1,65 м⁹. У даному випадку можлива конструкція, коли край лежанки був сполучений зі стіною, завдяки чому й залишились сліди від нього. Отже давньоруські лежанки Середньої Наддніпрянщини можна зіставити з пізнішим полом традиційного українського житла, аналогічним за конструкцією. Застосування для цієї конструкції російського терміну «полаті», що іноді зустрічається в літературі, на нашу думку, не є точним. З полатями можна пов'язувати високі конструкції у північноруських житлах, на півдні вже в давньоруські часи формується низький піл. Можливо, він з'являється ще раніше, бо в деяких житлах боршевського часу фіксуються стовпові ямки від ніжок подібних конструкцій¹⁰. Залишки лежанки виявлено також у житлі VIII—X ст. у Монастирку¹¹.

Відзначимо, що залишки деревини від лежанок з Чучина, Монастирка, Іван Гори виявляють характерний напрямок дошок — поздовжні від печі до протилежної стіни. Способ укладки дошок впоперек, реконструйований для аналогічних конструкцій у Мінську¹², у житлах Середньої Наддніпрянщини не простежується.

У давньоруських житлах існували також глинобитні лежанки. Вони відомі на багатьох поселеннях: у Кисві, Чернігові, Вишгороді, Білгороді та ін. Лежанки вирізувались у материкових останцях, іноді спеціально споруджувались із глини і розташовувалися вздовж однієї, двох, іноді трьох стін. Висота глинобитних лежанок становить від 0,2 до 0,8, частіше 0,4—0,5 м. Ймовірно, лежанки мали дерев'яну обшивку. У публікації матеріалів з розкопок у Чернігові В. А. Богусевич відзначив лежанку з залишками дерев'яної обшивки¹³. На жаль, будь-яке свідчення про неї відсутнє у польовій документації, тому судити про цю знахідку важко, але сліди дерева від конструкції лежанок простежні також у двох житлах з Старої Рязані та Пліснеська, на ранньослов'янському поселенні Рипнів II¹⁴. Незважаючи на порівняну рідкість фіксації таких залишків, міркування практичної доцільноти дозволяють припустити, що дерев'яне облицювання, яке зміцнювало сипку основу лежанки, було звичайним елементом її конструкції.

Виявлення земляних лежанок у приміщеннях виробничого призначення дозволило деяким дослідникам вважати їх своєрідним пристроєм для ремісничих робіт¹⁵. Проте така закономірність фіксується не завжди. У Кисві лежанки виявлені в будівлях з усіма ознаками жител, серед них у приміщенні, справедливо інтерпретованому як підкліт великого, ймовірно, купецького будинку¹⁶. Під час розкопок давньоруського Роденя, за свідченням Г. Г. Мезенцевої, земляні лежанки знайдені у більшості будівель¹⁷. Відзначимо, що на Середній Наддніпрянщині цей вид начиння набув найбільшого поширення, тим часом як на захід і схід від цієї території житла з глиняними лежанками зустрічаються значно рідше, а для півночі вони зовсім не характерні. Використання лежанок пов'язано з регіональними традиціями будування житла, вони характерні лише для будівель із заглибленою основою. Проте навіть на розташованих близько одне від одного поселеннях вони поширені неоднаково.

Глинобитні лежанки є одним з найдавніших видів хатнього начиння, вони відомі у слов'янських житлах з VI—VII ст.¹⁸. Відзначимо проте, що вони існують поруч зі звичайними дерев'яними меблями. Розглядаючи функціональне призначення таких конструкцій, слід виходити з конкретних умов, тому не можна однозначно говорити про їх побутовий або ремісничий характер. Очевидно, слід визнати, що як глиняні, так і дерев'яні лавки та лежанки були багатофункціональними меблями.

Археологічні матеріали дають можливість відновити тільки меблі досить примітивної конструкції, що складались з дошки-сидіння на ніжках. Проте всі графічні зображення давньоруських меблів дають інший, ускладнений тип. Меблі, що реконструюються на підставі давньоруських мініатюр, є вже продуктом розвинутого ремесла. В основі їхньої конструкції лежить рама з брусків або дошок, на яку покладено дошку-сидіння, до рами ж прикріплювалися ніжки, як правило, прямокутні у перетині. Горішня частина завжди зображується масивною, що дає підстави дослідникам говорити про грубість і масивність давньоруських меблів¹⁹. Це характерно для ранньосередньовічних європейських меблів взагалі. Як свідчить загальна столярська практика, всі деталі робились окремо, а потім сполучались за допомогою дерев'яних кілків або спеціально прорубаних пазів, куди вставлялись ніжки чи інші частини виробу. За новгородськими даними, спинки лав і крісел прикріплювались до сидіння за допомогою лози. Використання залізних цвяхів для виготовлення меблів не зафіксовано.

Серед меблів, зображених у пам'ятках образотворчого мистецтва, можна відзначити лавки, столи, стільці, крісла, ліжка (рис. 2; 3). Меблі, в основному, зображені на мініатюрах ілюстрованих рукописів (Радзивілівський літопис, Сильвестрівський список Житія Бориса та Гліба, меншою мірою давньоруські ілюстровані євангелія), деякі зразки можна знайти у монументальному живописі, а також на срібних наречнях. Специфіка графічних джерел середньовіччя (дотримання усталених канонів, умовність зображень) вимагає критичного ставлення до них. Особливо це стосується пізніших за походженням пам'яток, які хоч і наслідували більш ранні прототипи, не позбавлені деяких хронологічних невідповідностей. Це насамперед стосується Радзивілівського літопису, а також Сильвестрівського збірника. Проте тут є чимало конкретних реальних деталей, що характеризують давньоруські меблі, тому при критичному ставленні вони є важливим джерелом для реконструкції меблів.

Серед меблів для сидіння, зображених на мініатюрах, крім лав можна виділити також стільці й крісла. Залишки дерев'яних спинок, які пов'язують з кріслами, знайдені у Новгороді. Про крісла з інших територій можна судити лише за їхніми зображеннями. Давньоруські зображення крісел мають аналогії серед західноєвропейських старожитностей (рис. 4). Через відсутність самих речей важко сказати, якими з них дійсно користувались у Давній Русі, а які зображені лише за іноземними графічними зразками. Спинки, знайдені у Новгороді, на думку Г. М. Бочарова, могли належати кріслам з сидінням-скринею. Він відзначив, що дерев'яні сільниці у вигляді крісел, що побутували у деяких районах Росії аж до ХХ ст., зберегли вигляд саме такого типу сидіння²⁰. Зображення таких крісел можна знайти на срібних наречнях з колекції ДІМ (рис. 4, 3). Через відсутність іноземних прототипів сюжети на браслетах можна вважати місцевими, отже давньоруські майстри, вірогідно, були обізнані з цим типом меблів, очевидно, близьким до скандинавських зразків, що збереглися до нашого часу²¹.

На сріблому наречні з Городищенського скарбу ми бачимо ще один тип крісел. Це простіші стільці на ніжках зі спинками. На одній зі спинок є прикраса у вигляді шищечки. (рис. 3, 1). Складніші варіанти крісел, з токарними та різьбленими деталями, зображені на мозаїці Софійського собору і фресці Кирилівської церкви у Києві. Вони мають численні аналогії в Європі²².

Серед давньоруських зображень крісел іноді зустрічаються плетені (Остромирове та Мстиславове євангелія, Спаське євангеліє з Ярославля другої пол. XIII ст.). Плетене ж крісло, але таке, що за формою нагадує крісласкрині є на мініатюрі Радзивілівського літопису (рис. 2, 2). Немає даних для

Рис. 2. Зображення меблів на мініатюрах Радзивілівського літопису.

Рис. 3. 1 — клеймо наречня з Городищенського скарбу; 2 — ініціал рукопису XIV ст.; 3 — Галицьке Євангеліє XIII—XIV ст.; 4 — Радзивілівський літопис.

впевненого віднесення плетених крісел до давньоруських реалій. Ніяких згадок про них не збереглося. Для більшості зображень можна знайти візантійські аналогії (рис. 4, 2). Можна припустити, що відомі з римських часів у Візантії і Причорномор'ї²³, ці крісла могли потрапити на Русь, але це припущення залишається гіпотетичним.

На мініатюрах Радзивілівського літопису є також зображення стільців без спинок (рис. 2, 5) і стільців з перехрещеними ніжками. Останні, як правило, є атрибутом осіб високого соціального рангу (у двох випадках духовних осіб, а в одному — князівських намісників, у всіх інших — безпосередньо князів). У Західній Європі такі стільці добре відомі, вони мали аналогічне призначення. В європейських музеях збереглися ранньосередньовічні зразки цих меблів, цілком відповідні до давньоруських зображень²⁴. Це так звані курульні крісла — антична спадщина у середньовічному світі. У Давній Русі їх слід розглядати як візантійське культурне запозичення.

Відзначимо, що деякі зображення крісел на мініатюрах Радзивілівського літопису мають явні риси пізніших меблів (XIV—XV ст.). Це передусім стосується крісел з високими спинками і вигадливими прикрасами (рис. 5). Ставиться до таких малюнків слід обережно.

У давньоруському мистецтві крісла зустрічаються дуже рідко, вони не фігурують у побутових сюжетах, де звичайними меблями завжди є лави. Відсутність крісел серед предметів обстановки традиційного східнослов'янського житла пізніших часів може також деяким чином свідчити про їхнє невелике поширення, можливо запозиченого характеру.

У давньоруському образотворчому мистецтві крісла — це атрибут свангелістів і осіб високого соціального рангу. Дослідники західноєвропейських середньовічних меблів вважають крісло річчю, що мала соціальну

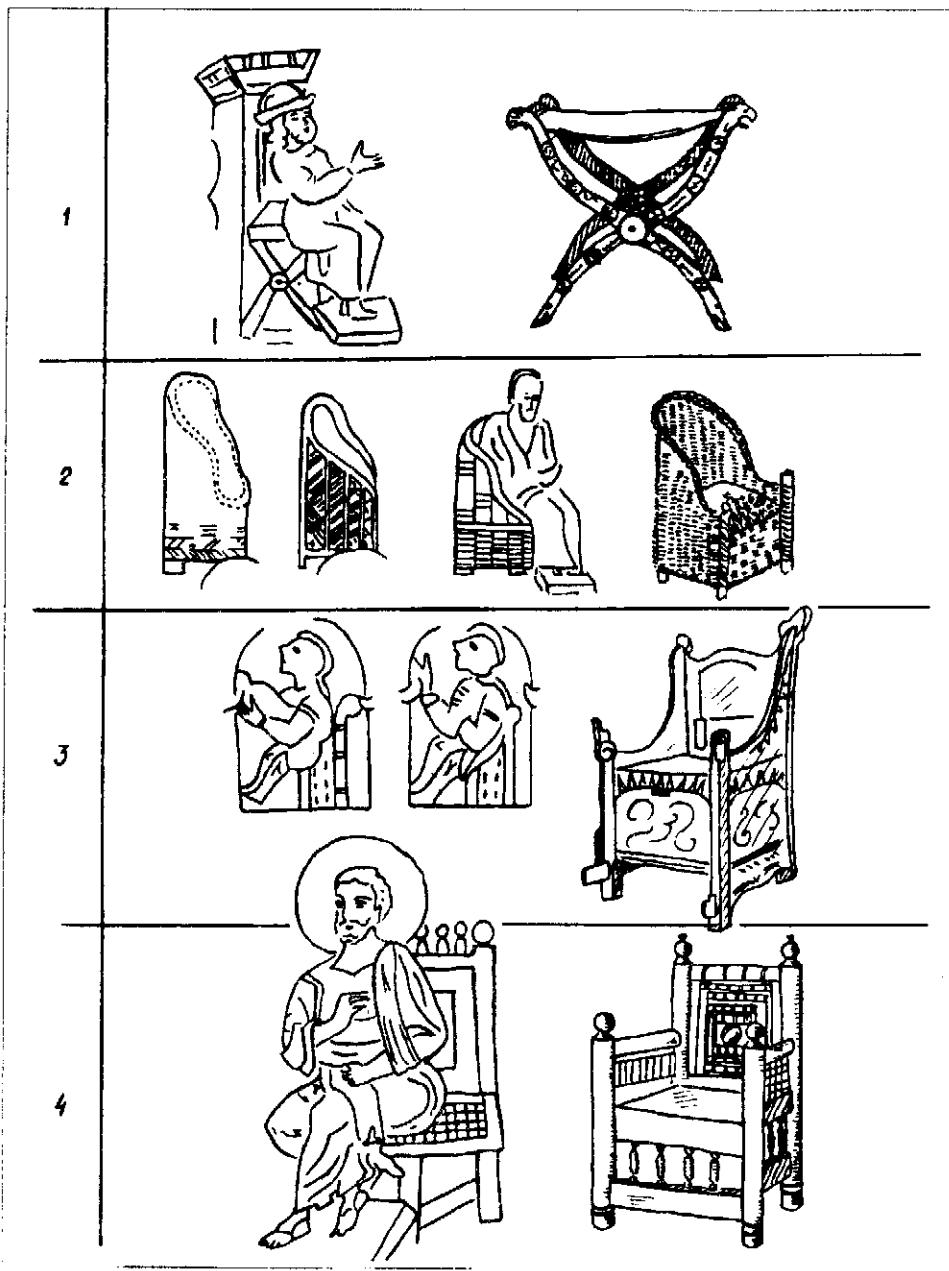

Рис. 4. Давньоруські зображення меблів та іноземні аналогії до них. Зліва направо: 1 ряд. Складні стільці: мініатюра Радзівільського літопису, західноєвропейський стілець сер. ХІІІ ст.; 2 ряд. Плетені кріслі: Остромирове Євангеліє, Мстиславове Євангеліє, візантійський Апостол XI ст., давньоримське крісло III ст. до н. е.; 3 ряд. Зображення на поручнях з колекції ДІМ (Москва), скандинавське крісло XIII ст. з сидінням-скринею; нижній ряд. Крісло з мозаїки Софії Київської, норвезьке крісло XIII ст.

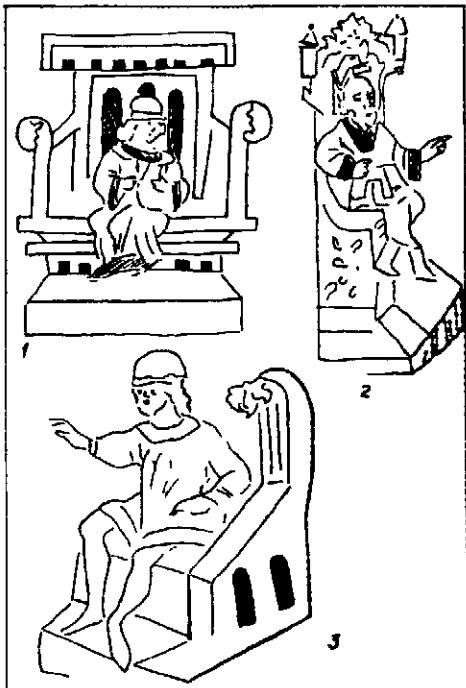

Рис. 5. Меблі XIV—XV ст. на мініатюрах Радзивілівського літопису.

значущість, користуватися ним могли тільки особи високого соціального (або родинного — вдома) стану²⁵. Як престижний елемент побуту крісла могли отримати деяке поширення серед давньоруської міської верхівки. Обстановка банкетного зали у давньоруському епосі складається з лав та столів, винятком є лише князівський «золотий стол»²⁶, що, безперечно є традиційним поглядом на інтер'єр. Пізніше у Росії ця традиція зберігається: у XVI—XVII ст. кріслом користувалися лише особи царської родини, а також патріарх. Це було чільне місце²⁷.

За мініатюрами, в аристократичних житлах існували спеціальні спальні лави. Вони відрізнялися від звичайних шириною, іноді мали піднесене узголів'я (рис. 2, 3). На зображеннях вони завжди застелені покривалом до підлоги. Для такої лави вживали термін «одр» або «ложе». В контексті одр міг позначати також звичайну лаву, що свідчить про близькість цих меблів. Лави замінювали ліжко.

Ліжко було дуже рідкісним типом меблів. Давньоруські писемні джерела згадують його тільки раз ("на кровать тисовъ" у «Слові о полку Ігоревім»), потім — у XV ст. Зображення ліжка сидя на одній з мініатюр Радзивілівського літопису і на стулці Сузальської золотої брами XII—XIII ст. За виглядом ці ліжка не розрізняються з аналогічними західноєвропейськими предметами, але у Радзивілівському літописі воно зображене в незвичайному ракурсі, що дозволяє говорити про обізнаність автора малюнка з реальною річчю, а не її зображенням на іноземній мініатюрі (рис. 2, 4). Питання про поширення ліжка («кровать» за давньоруською термінологією) залишається відкритим. Ймовірно його використовувала лише знать. Це — візантійське культурне запозичення (кровать від грецьк. *κραββατιον*)

Ще один тип меблів, що знайшов відображення у книжкових ілюстраціях, — це столи. Бенкетні столи, як правило, накриті довгими скатертинаами, але є й зображення столів без них. За цими малюнками, давньоруські столи мали масивне підстілля і товсті ніжки, прямокутні у перетині. Своїм виглядом вони нагадують пізніші етнографічні столи-скрині. Серед українських старожитностей такі меблі відомі принаймні з XVI ст., проте вони могли існувати й раніше (рис. 3, 4).

На думку Л. Нідерле, стіл с запозиченою річчю, він з'являється у Давній Русі тільки в XI ст., причому лише в житлах знаті. Цю ж точку зору підтримує А. Л. Топорков, посилаючись на те, що в народному житлі стіл по-бутував не завжди і не скрізь²⁸. Проте матеріали дослідження пам'яток Середнього Подоння (Велике та Мале Борщевські городища, Титчиха) дають підстави твердити про більш ранню появу стола у східних слов'ян, причому в рядових житлах. Тут виявлено житла зі слідами начиння, серед яких іноді фіксуються групи з 4—6 ямок, які у плані створюють прямокутник з довгою стороною близько 1 і короткою від 0,5—0,6 до 1 м. Їх небезпідставно пов'язують зі столами²⁹. Столи з вкопаними у долівку ніжками цілком відповідають характеру начиння східнослов'янського житла і навряд чи запозичені ззовні. Отже, появу стола та його поширення у Південній Русі можна віднести, принаймні, до VIII—X ст.

Серед залишків хатнього начиння досить часто зустрічаються деталі від

скринь. Скриня, «сларь» за давньоруською термінологією, була основним сховищем для речей. Дерев'яні залишки скринь — рідкісне явище, частіше зберігаються залізні деталі: ручки, окуття, замки та ключі (рис. 6). Замки могли бути врізними, але гадаємо, що поширені циліндричні замки з висотою корпусу не більше 3—4,5 см також були призначенні для скринь. Саме з таким замком були знайдені фрагменти скрині на Райковецькому городищі³⁰.

На відміну від інших типів меблів, графічна традиція не зберегла зображення скринь. Археологічні залишки також не дають уявлення про їх вигляд. Реконструкції давньоруської скрині можуть допомогти західноєвропейські, особливо скандинавські, аналогії. Скриня з Готланду, що збереглася практично цілою, була прямокутною, із заокругленим віком і врізним замком. Її днище з'єднувалося зі стінками за допомогою пазів, вся конструкція скріплювалась дерев'яними тиблями³¹. Близькі конструктивні особливості зустрічаються у деяких типах давньоруських дерев'яних трун³². Можна припустити, що така конструкція була досить поширеною і зручною, через що її застосовували також і для давньоруських скринь. Великі скрині, на відміну від вказаного скандинавського зразка, стінки і дно якого зроблені кожна з однієї дошки (як і в давньоруських трунах), могли робитись з багатьох дошок. Велика скриня для зерна, знайдена у Києві, мала дно з плах, скріплених перечною балкою розміром 1,6×1,6 м³³. Аналогії для скринь з дошатими стінками також можна знайти у Скандинавії³⁴.

Таким чином, давньоруська скриня була прямокутним дощатим ящиком здогадно з пласким або заокругленим віком (останній тип фіксується в одному з давньоруських саркофагів)³⁵. Побутування скринь з пласким віком зумовлювалося зручністю їх використання з різними цілями. За синхронними європейськими і пізнішими українськими аналогіями, дно скрині не стояло безпосередньо на підлозі, вона мала невисокі ніжки.

Всі розглянуті типи меблів становили нижній ярус житла. На другому ярусі були полиці для речей хатнього вжитку, що також входили до конструкції стін житла. Горішні частини давньоруських жителів не зберігаються, проте на користь застосування полицець може свідчити характер розташування посуду в будинках, що загинули під час пожежі.

Залишки дошки товщиною 5, шириною 50, довжиною 225 см від полицець

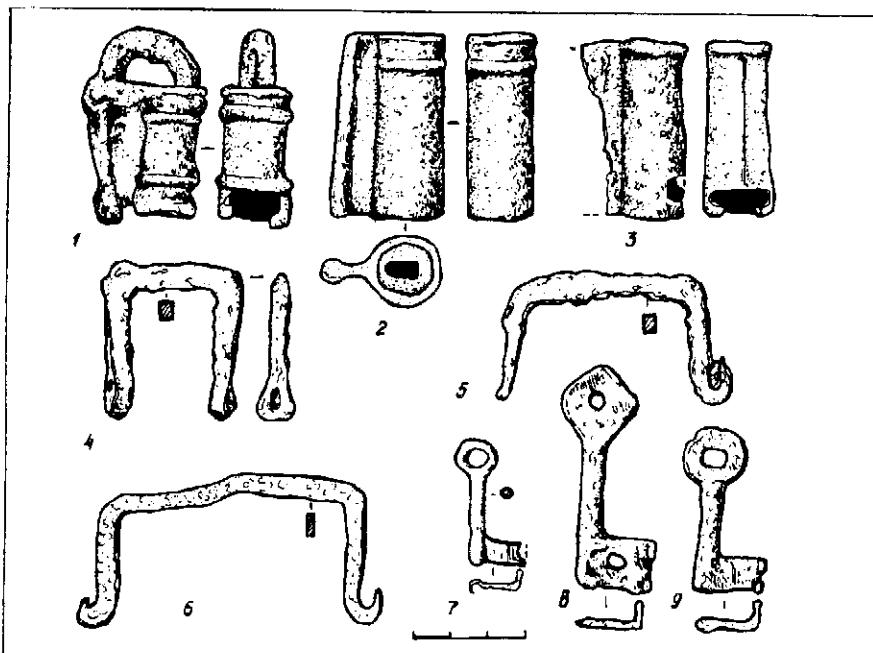

Рис. 6. Залізні деталі від скринь (1—3 — Райковецьке городище; 4, 6—9 — Воїнь; 5 — Іван Гор).

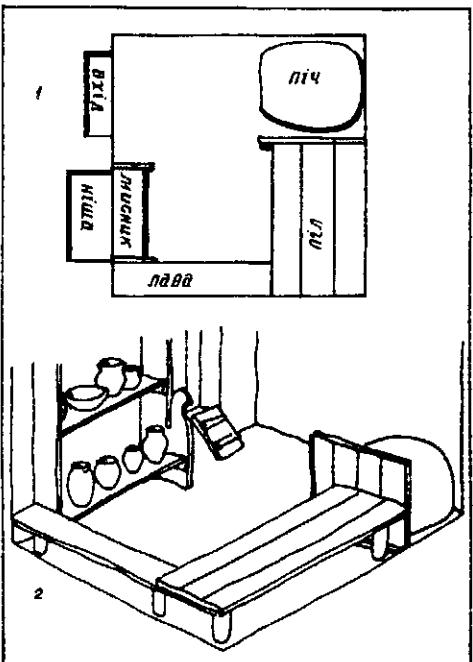

Рис. 7. Чучин, житло № 14. Залишки лави і полиці.

вигляді арочок, що прикрашають нижню частину сидіння (рис. 8). Існування таких прикрас підтверджується синхронними їм західноєвропейськими або пізнішими східнослов'янськими речами (рис. 4, 8, 9). Знахідки у Кисві і Новгороді точених баласиків, що могли належати до меблів, також свідчать про те, що в давньоруських міських центрах використовували меблі з багатим декором³⁷.

У списках XII ст. «Слова про багатого та убогого» згадується «одръ слоновъ»³⁸, тобто прикрашений платівками зі слонової кістки. Більшість текстів з такими згадками належить до перекладної літератури, проте такий спосіб оздоблення дорогих меблів міг бути запозичений з Візантії. На його застосування вказують згадки в билинах лавок і столів «кости слоновыя». І у фольклорі, і в літературі такі меблі є показником розкоші.

Можливість виготовлення меблів зумовлювалася значною сировинною базою Південної Русі. Її основу становили дубово-соснові ліси³⁹. Росли тут також береза, клен, липа, лісовий горіх та ін. Тому не було необхідності імпортити деревину у великий кількості. Ймовірно, коштовні довізні породи дерева використовувались лише для виготовлення окремих предметів, які навіть в аристократичних житлах були швидше винятком ніж правилом.

Важливішим матеріалом для виготовлення меблів були дуб і сосна. Це пояснюється якістю деревини. Дубова деревина найміцніша й довговічна, але обробляти її важко, тому гадаємо, що більшість меблів у рядових житлах мала бути з сосни, деревина якої не тільки досить міцна, але й проста для обробки, її структура найпридатніша для виготовлення дошок. Це не виключає використання міськими жителями дубових меблів, але вони були дорожчими: билини часто згадують дубові столи та лави як обстановку приміщення для князівських учтів. Археологічно поки що не зафіксовані меблі з інших порід дерева, але у XVI ст. побутували також кленові та липові меблі. Немає підстав заперечувати побутування таких меблів і у більш ранні часи. Липа, як м'яка порода деревини, могла використовуватись для виготовлення деталей з різблленням. Про те ж свідчать і новгородські аналогії.

Дані, які ми маємо на цей час, свідчать про те, що основні типи давньоруських меблів рядового житла продовжують ранні традиції. Лавки, земляні лежанки фіксуються у будівлях, починаючи з VI—VII ст., у VIII—X ст. у

для посуду були знайдені у Чучині³⁶. Її довжина була меншою за довжину стіни (рис. 7). На дошці знаходились 4 майже цілих горщики. Це свідчить, що вона була розташована не дуже високо над підлогою. Ймовірно, поліця за висотою була близька до лави, в цьому випадку над нею могла розташуватися ще одна поліця; таку конструкцію простежено в етнографічних житлах. Цікаво, що розташування чучинської поліці цілком відповідає місцю, яке займали пізніше українські мисники, які мали аналогічне призначення.

Серед археологічних меблів відомі лише прості зразки без оздоблення. Проте малюнки ілюстрованих рукописів, монументальний живопис передають деякі особливості декоративного оформлення давньоруських меблів. Це точені ніжки лав і столів, різбллення, токарні деталі на спинках у вигляді куль або шишечок. Зрідка зустрічаються лишти в у

вигляді арочок, що прикрашають нижню частину сидіння (рис. 8). Існування таких прикрас підтверджується синхронними їм західноєвропейськими або пізнішими східнослов'янськими речами (рис. 4, 8, 9). Знахідки у Кисві і Новгороді точених баласиків, що могли належати до меблів, також свідчать про те, що в давньоруських міських центрах використовували меблі з багатим декором³⁷.

У списках XII ст. «Слова про багатого та убогого» згадується «одръ слоновъ»³⁸, тобто прикрашений платівками зі слонової кістки. Більшість текстів з такими згадками належить до перекладної літератури, проте такий спосіб оздоблення дорогих меблів міг бути запозичений з Візантії. На його застосування вказують згадки в билинах лавок і столів «кости слоновыя». І у фольклорі, і в літературі такі меблі є показником розкоші.

Можливість виготовлення меблів зумовлювалася значною сировинною базою Південної Русі. Її основу становили дубово-соснові ліси³⁹. Росли тут також береза, клен, липа, лісовий горіх та ін. Тому не було необхідності імпортити деревину у великий кількості. Ймовірно, коштовні довізні породи дерева використовувались лише для виготовлення окремих предметів, які навіть в аристократичних житлах були швидше винятком ніж правилом.

Важливішим матеріалом для виготовлення меблів були дуб і сосна. Це пояснюється якістю деревини. Дубова деревина найміцніша й довговічна, але обробляти її важко, тому гадаємо, що більшість меблів у рядових житлах мала бути з сосни, деревина якої не тільки досить міцна, але й проста для обробки, її структура найпридатніша для виготовлення дошок. Це не виключає використання міськими жителями дубових меблів, але вони були дорожчими: билини часто згадують дубові столи та лави як обстановку приміщення для князівських учтів. Археологічно поки що не зафіксовані меблі з інших порід дерева, але у XVI ст. побутували також кленові та липові меблі. Немає підстав заперечувати побутування таких меблів і у більш ранні часи. Липа, як м'яка порода деревини, могла використовуватись для виготовлення деталей з різблленням. Про те ж свідчать і новгородські аналогії.

Дані, які ми маємо на цей час, свідчать про те, що основні типи давньоруських меблів рядового житла продовжують ранні традиції. Лавки, земляні лежанки фіксуються у будівлях, починаючи з VI—VII ст., у VIII—X ст. у

житлах з'являються піл, можливо, столи. Проте у давньоруський період продовжували розвиватися і традиційні типи меблів. Особливу роль у цьому процесі, на нашу думку, відігравало місто.

Результатом соціально-економічного розвитку давньоруського міста став відносно високий рівень життя більшої частини населення, що не могло не відбитися на якості хатнього побуту. Саме мешканці міст повинні були прагнути певної комфортності побуту. Вдосконалення міського житла в цілому, яке ми спостерігаємо в цей період, спричиняє зміну ставлення до інтер'єру. Саме міським меблям властиво удосконалення форм, конструкції, оздоблення. Це можна пов'язати з розвитком ремесла. Відзначимо, що у Києві точені прикраси, які можна пов'язати з меблями, знайдені на Подолі, тобто торговельно-ремісничому посаді міста.

Торговельні і культурні зв'язки із зовнішнім світом привели до запозичення міськими жителями нових форм меблів, не відомих за пізнішими паралелями у традиційному східнослов'янському житлі. З таких меблів виділимо соціально престижні речі: крісла, складні стільці як атрибут князівсько-боярського побуту, а також речі, що сприяли більшому комфорту життя, серед них ліжка, можливо, деякі типи бенкетних столів. Гадаємо, що такі речі з'являються у часи розширення міжнародних контактів Русі, ймовірно, у IX—X ст. Спочатку вони мали з'явитися у Києві як центр таких контактів, потім у навколоишніх містах. За будь-яких обставин, меблі візантійського і частково західноєвропейського походження у цей період, очевидно, поширювались у Південній Русі. Північні регіони більшою мірою могли зазнати впливу Скандинавських країн.

Імпортні та зроблені за іноземними зразками меблі вживалися у житлах духовної і світської знаті. Перші цілком пов'язані з візантійською культурою, другі також орієнтовані на сприйняття її цінностей, насамперед соціально-престижного плану.

Проте відзначимо, що у побуті іноземний вплив відчувається тільки у запозиченні окремих речей. Загалом побутова матеріальна культура зберігася досить традиційний вигляд, особливо це стосується інтер'єру. Поширеними залишаються лави, у тому числі спальні, скрині, стільці без спинок. Вони мають суттєві якісні відміні від тих, що використовувалися у народному побуті, але типологічно це ті ж самі речі. Таким чином, можна впевнено твердити, що базою, на якій формувався середньовічний міський інтер'єр, була

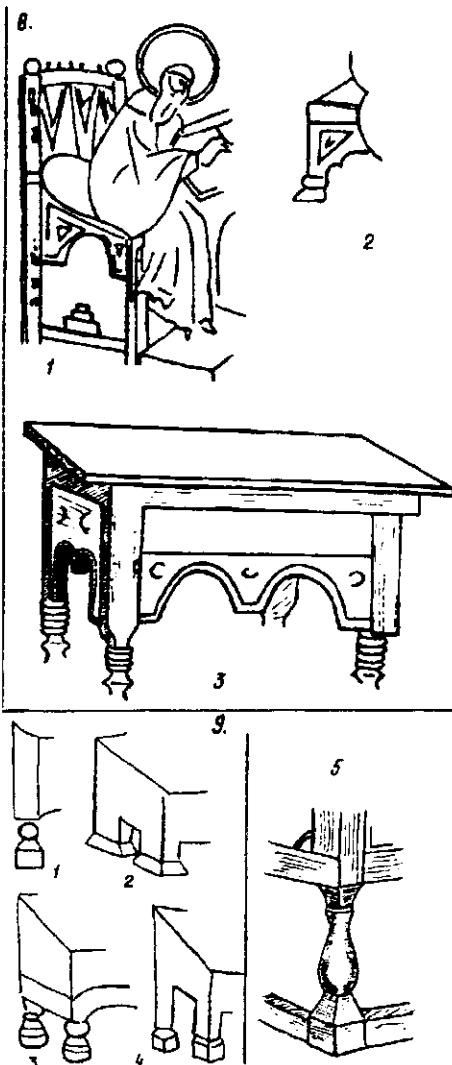

Рис. 8. Лиштва у вигляді арки і різьблення на меблях: 1 — фрески Кирилівської церкви у Києві; 2 — мініатюра Радзівілівського літопису; 3 — пізня аналогія: столик російської роботи XVII ст.

Рис. 9. Зображення ніжок меблів на давньоруських мініатюрах і ніжка столика російської роботи XVII ст.

традиційна матеріальна культура східних слов'ян. Поштовх до її вдосконалення надав передусім розвиток місцевого ремесла, а також тісні контакти з навколоишнім культурним середовищем. Для давньоруських часів можна пристати появу меблярства як виду ремесла, хоч воно й обслуговувало лише вузьке коло населення і не було поширеним. Загалом давньоруський період був північним етапом у становленні житлового інтер'єру східнослов'янських народів, у тому числі в Україні.

Примітки

¹ Терещенко А. Быт русского народа.— СПб., 1848.— ч. 1.— С. 152, 153; Забелін И. Домашний быт русских царей в XVI и XVII ст.— М., 1895.— С. 27.

² Воронин Н. Н. Жилище // ИКДР.— М.— Л., 1948.— Т. 1.— С. 232; Чекалов А. К. Мебель и предметы обихода из дерева // Русское декоративное искусство.— М., 1962.— Т. 1.— С. 14, 15.

³ Борисевич Г. В. Хоромное зодчество Новгорода // Новгородский сборник.— М., 1982.— С. 177—181; Бочаров Г. Н. Древняя странница декоративного искусства // Декоративное искусство СССР.— 1958.— № 3.— С. 26—32; Бочаров Г. Н. Изба и хоромы // Декоративное искусство СССР.— 1964.— № 7.— С. 32—34; Бочаров Г. Н. Прикладное искусство Новгорода Великого.— М., 1969.— С. 58—61; Чекалов А. К. Из биографии народного жилища // Декоративное искусство СССР.— 1964.— № 8.— С. 25.

⁴ Попова З. П. Мебель Древней Руси // Декоративное искусство СССР.— 1972.— № 1.— С. 42—45; Попова З. П. Русская мебель XVI—XVII веков.— Автореф. дис. ... канд. искусствовед.— М., 1973.— С. 10—13; Попова З. П. Мебель Древней Руси XII—XV столетий // Советский музей.— 1989.— № 1.— С. 47—52.

⁵ Довженок В. И. Древнерусские городища на Среднем Днепре // СА.— 1967.— № 4.— С. 260—273; Довженок В. И. Раскопки Чучела // АИУ 1965—1966.— К., 1967.— С. 20—24.

⁶ Археологія Української РСР.— К., 1975.— Т. 3.— С. 279, 280; Гончаров В. К. Давньоруське городище Іван Гора // Археологія.— 1964.— № 16.— С. 126—130.

⁷ Мовчанівський Т. М. Райковецьке феодальне городище // НА ІА АН України.— Ф. Мовчанівського.— № 11.— С. 76.

⁸ Довженок В. И. Древнерусские городища на Среднем Днепре.— С. 265.

⁹ Боровський Я. Є. Звіт про археологічні розкопки в «городі» Ярослава (вул. Поліни Осипенка, 9) в 1982 р. // НА ІА АН України.— 1982/34 в.— С. 6.

¹⁰ Ефименко П. П., Третьяков П. Н. Древнерусские поселения на Дону // МИА.— 1948.— № 8.— С. 31; Москаленко А. Н. Городище Титчиха.— Воронеж, 1965.— С. 216, 218, 220.

¹¹ Максимов Е. В., Петрашенко В. А. Славянские памятники у с. Монастырек на Среднем Днепре.— К., 1988.— Рис. 66.

¹² Русов П. А. Новые данные о жилых постройках Минска XII—XIII вв. // Труды V Международного конгресса археологов-славистов. Киев, 18—25 сентября 1985 г.— К., 1988.— Т. 2.— Рис. 2.

¹³ Богусевич В. А. Археологічні розкопки в Чернігові в 1949 та 1951 рр. // АІІ УРСР.— 1955.— Вип. 5.— С. 8.

¹⁴ Баран В. Д. Ранні слов'яні між Дніпром і Прип'яттю.— К., 1972.— С. 24; Монгайт А. Л. Старая Рязань // МИА.— 1955.— № 49.— С. 57, 59; Старчук І. Д. Розкопки городища Пліснеська в 1947—1948 рр. // АІІ УРСР.— 1952.— Вип. 3.— С. 382.

¹⁵ Голубєва Л. А. «Квартал металургов» в Вишгороде // Славяне и Русь.— М., 1968.— С. 27; Ляпушкин И. И. Днепровское лесостепное левобережье в эпоху железа // МИА.— 1961.— № 104.— С. 231.

¹⁶ Толочко Н. Н., Кильевич С. Р., Дяденко В. Д. Из работ Киевской археологической экспедиции // АІІУ 1967 г.— К., 1968.— Вип. 2.— С. 191.

¹⁷ Мезенцева Г. Г. Древньоруське місто Родень. Княжа Гора.— К., 1968.— С. 28.

¹⁸ Баран В. Д. Пражская культура Поднестровья (По материалам поселений у с. Рацков) — К., 1988.— С. 38, 39; Приходнюк О. М. Слов'яні на Поділлі (VI—VII ст. н. е.) — К., 1975.— С. 19.

¹⁹ Попова З. П. Русская мебель XVI—XVII веков.— С. 13; Чекалов А. К. Мебель и предметы обихода из дерева.— С. 28.

²⁰ Бочаров Г. Н. Прикладное искусство Новгорода Великого.— С. 61.

²¹ Schmitz H. The Encyclopaedia of Furniture.— London, 1956.— Pl. 37.

²² Hinz S. Innenraum und Möbel.— Berlin, 1980.— Abb. 50; Schmitz H. Op. cit.— Pl. 35.

²³ Сокольский Н. И. Деревообрабатывающее ремесло в античных государствах Северного

Причерноморья.— М., 1971.— С. 106.— Табл. V, 8-9; *Kaesz G. Möbelstile*.— Budapest, 1974.— Taf. 11, 149.— С. 64.

²⁴ *Hinz S. Op. cit.*— Abb. 42—44.

²⁵ *Aronson J. The Encyclopedia of Furniture*.— London, Batsford, 1966.— Р. 83, 246; *Hinz S. Op. cit.*— С. 16.

²⁶ *Липец Р. С. Эпос и Древняя Русь*.— М., 1969.— С. 188—194.

²⁷ *Забелин И. Домашний быт...*— С. 207, 208.

²⁸ *Нидерле Л. Славянские древности*.— М., 1956.— С. 266; *Топорков А. Л. Происхождение элементов застольного этикета у славян // Этнические стереотипы поведения*.— Л., 1985.— С. 226.

²⁹ *Ефименко П. П., Третьяков П. Н. Древнерусские поселения на Дону*.— С. 30, 31, 62, 78; *Москаленко А. Н. Городище Титчиха*.— С. 183, 215.

³⁰ *Гончаров В. К. Райковецкое городище*.— К., 1950.— С. 48.

³¹ *Arvidsson G., Berg G. The Mästermyr Find. A Viking Age Tool Chest from Gotland*.— Stockholm, 1983.— Р. 7, 8.— Pl. 1; 15.

³² *Сагайдак М. А. О конструкциях погребальных комплексов Киевщины и Черниговщины IX—XI вв. // Чернигов и его округа в IX—XIII вв.*— К., 1988.— Рис. 2.

³³ *Каргер М. К. Древний Киев*.— М.— Л., 1958.— Т. I.— С. 334.

³⁴ *Кульчицкий Ю. В. Меблі первісної Європи // НА ІА АН України*.— Ф. № 12.— № 175.— Рис. 63.

³⁵ *Сагайдак М. А. О конструкциях погребальных комплексов...*— Рис. 7.

³⁶ *Довженок В. И. Отчет Каневской древнерусской экспедиции за 1964 г. // НА ІА АН України*.— 1961—65/2.— С. 7.

³⁷ *Гупало К. М., Толочко П. П. Давньокиївський Поділ у світлі нових археологічних досліджень // Стародавній Київ*.— К., 1975.— Рис. 20; *Колчин Б. А. Новгородские древности. Резное дерево // САИ*.— 1971.— Е1—55.— Табл. 20.

³⁸ *Срезневский И. Сведения и заметки о малоизвестных и неизвестных памятниках*.— СПб., 1866.— С. 30.

³⁹ *Геоботанічне районування Української РСР*.— К., 1977.— С. 101, 108.

M. C. Сергеева

К РЕКОНСТРУКЦИИ МЕБЕЛИ ВРЕМЕН КИЕВСКОЙ РУСИ

В работе рассматриваются основные типы древнерусской мебели, ее конструкция и декор, место и роль в жилище. В южнорусском городском жилище X—XIII вв. в основном используется традиционная мебель, типологически восходящая к обстановке VII—IX вв. и являющаяся результатом развития форм последней. Постепенно она приобретает более совершенную конструкцию и богатый декор. В домах знати появляются также новые типы мебели, имеющие аналогии в Византии и Западной Европе. В основном это вещи, способствующие повышению комфортности жилища, а также имевшие престижную значимость, что связано с ценностной ориентацией феодальной верхушки.

Древнерусский жилой интерьер наряду с дифференциацией по социальным признакам сохраняет общие этнические черты, которые кладутся в основу дальнейшего формирования традиционного восточнославянского интерьера.

M. S. Sergeeva

CONCERNING RECONSTRUCTION OF FURNITURE IN THE KIEV RUS

The paper presents description of main types of ancient Russian furniture, its design and decor, its place and significance in the dwelling. A south-Russian urban dwelling of the 10th—13th cent. is furnished mainly with traditional furniture, typologically going back to the 7th—9th cent. And resulting from development of forms of that furniture. It gradually acquired more perfect design and splendid decor. New types of furniture which have analogy in Byzantine and Western Europe appeared also in houses of nobility. They were mainly

things promoting perfection of the dwelling comfort and enhancing the prestige of the host, which is associated with valuable orientation of the feudal nobility.

The old-Russian dwelling interior not only demonstrated differentiation according to social attributes, but also retains common ethnic properties which underlie further formation of the traditional East-Slavonic interior.

Одержано 16.02.90

К ВОПРОСУ ОБ ОРГАНИЗАЦИИ ОХОТНИЧЬЕГО ПРОМЫСЛА В ДРЕВНЕЙ РУСИ

Е. Е. Антипина, С. П. Маслов

Представление об охоте как побочном занятии земледельческого славяно-русского населения не соответствует той значительной роли, которую играли продукты охотничьего промысла во внутренней экономике и внешней торговле Древней Руси. Лишь специализированный промысел мог обеспечить потребности древнерусского рынка в продуктах охоты. Для выяснения реальной организации охотничьего промысла в Древней Руси необходим направленный поиск остатков поселений охотников. Рассматриваемое поселение Борки III в Брянской области очевидно является первым из памятников такого рода.

В трактовке места и значения охоты в экономике и хозяйственном укладе населения Древней Руси в настоящее время проявляется определенная двойственность. С одной стороны, единодушно признается, что продукты охоты и сопряженных с нею промыслов занимали видное место во внутренней экономике древнерусского государства (достаточно указать на использование пушнины в качестве эквивалента денег) и были главной и наиболее ценной частью древнерусского экспорта. С другой стороны, большинство наиболее авторитетных современных авторов столь же единодушно утверждают, что охота была побочным занятием земледельческого населения Древней Руси и «любимым развлечением и хорошей школой мужества» князя с дружиной. Специально подчеркивается, что меха взымались со славянского населения, основным занятием которого было земледелие¹. При этом не разъясняется, каким образом побочное занятие земледельческого населения и спортивное развлечение дружины могли удовлетворить столь большую потребность внутреннего и внешнего рынков Древней Руси в продуктах охотничьего промысла. Даже В. И. Цалкин, подчеркивавший существенность вклада охоты в экономику Древней Руси, фактически уклонился от обсуждения организации охотничьего промысла².

Истоки этой двойственности восходят к дискуссии между норманистами и антинорманистами.

В свое время ряд авторов, в большинстве сторонников норманиской теории формирования Русского государства, прямолинейно отождествили структуру древнерусского экспорта в том виде, в каком она отразилась в византийских и средневековых арабоязычных источниках, со структурой хозяйства Древней Руси. В результате такого отождествления хозяйственный уклад древнерусского населения в той или иной степени сближали с укладом первобытных племен охотников, рыболовов и собирателей, вплоть до лесных племен американских индейцев и даже огнеземельцев³. И хотя в формировании этих взглядов участвовали отдельные представители разных школ, в том числе материалисты-упрощенцы⁴, наиболее настойчиво их отстаивали норманисты,

© Е. Е. АНТИПИНА, С. П. МАСЛОВ, 1994

так как постулирование примитивности хозяйственного уклада славян было одной из основных предпосылок их дальнейших теоретических построений.

Демонстрации несостоительности этих представлений посвящена обширная литература⁵, основывающаяся на детальном анализе археологического материала и письменных источников, характеризующих хозяйственную деятельность и быт славян, ведущую роль производящего хозяйства в их укладе, что избавляет нас от необходимости специально обсуждать этот аспект проблемы. Однако трудно удержаться от одного дополнительного замечания.

Оппоненты норманистов сосредоточили внимание на фактах, демонстрирующих истинную организацию хозяйства Древней Руси, однако не отметили то, что если бы основным занятием населения были охота и рыболовство, добыча того количества ценных мехов, которое вывозилось Русью на византийские и восточные рынки, быта бы просто невозможной, так как перво-бытные охотники почти не охотятся специально на тех пушных зверей, шкурки которых имеют наибольшую рыночную ценность (соболь, куница, и др.). В их укладе ценность этих шкурок сравнительно невелика, а затраты труда — намного больше, чем при охоте на других, хозяйственном более важных для них животных. Переключение же их на пушную охоту под влиянием иноземных торговцев настолько подрывает традиционное хозяйство, что приводит население на грань вымирания. Так Русско-Американская компания, втянув индейцев Русской Америки в охоту на пушного зверя, обнаружила, что в результате они не успевают обеспечить себя традиционными продуктами питания, одеждой и т. п., и их пришлось заменить продуктами, ввозимыми из России, Калифорнии и т. д. Обусловленные этим затраты серьезно осложнили финансовое положение компании, и, в конечном счете, способствовали ее закрытию⁶.

Однако, демонстрируя существование развитых производящего хозяйства, торговли и ремесла, наличие рынка в Древней Руси, детально исследуя их организацию, оппоненты норманистов подчеркивают относительно малую роль охоты в хозяйственной деятельности славяно-русского населения. Возможность существования промысловой охоты и специализированных групп населения, для которых она является основой хозяйственного уклада, фактически отрицается. Специально подчеркивается, что заявившийся профессиональной охотой крестьянин отрезает «себе путь к возвращению к прежней жизни земледельца, его судьба становится судьбой изгоя, насилиственно выбитого из привычной, проложенной отцами и дедами колеи»⁷.

Бессспорнос подтверждение этому видят, в частности, в малом количестве костей диких животных на большинстве исследованных в этом отношении древнерусских памятников. При этом упускают из вида тот факт, что сельские памятники Древней Руси в остеологическом отношении практически не исследованы, а в города и в боярские усадьбы (за исключением дружинных поселений) кости диких животных и не должны были попадать в большом количестве даже при существовании профессиональной охоты.

Этот подход к проблеме предопределил малый интерес исследователей к организации охоты в Древней Руси. Их внимание привлекали набор охотничьих животных, орудия охоты и лова, организация сбора пушнины с населением и ее сбыт, но не организация самого промысла и быт промыслового населения.

Однако побочный промысел земледельцев вряд ли мог удовлетворить потребность рынка в пушнине даже на самых ранних этапах его формирования. Численность наиболее ценных охотничьих животных в природных ландшафтах всегда невелика, поэтому для массовой их добычи требуется создание сети промысловых избушек, устройство самоловов и связывающих их троп (путиков) на обширной территории и т. д. Эти работы могут быть выполнены только летом, до начала охотничьего сезона. Кроме того, наиболее ценные охотничьи животные обычно покидают территории по мере их сельскохозяйственного освоения, что еще более ограничивает возможность совмещения земледелия и охотничьего промысла. До сих пор большая часть наиболее ценной промысловой пушнины поступает из охотничьих угодий, расположенных в местах мало измененных сельским хозяйством, от профессиональных охот-

ников. Очевидно, что по мере развития рынка потребности его должны были довольно быстро возрасти настолько, что их могла удовлетворить только профессиональная охота.

Можно допустить, что определенные этапы перехода к такой профессиональной охоте отражают материалы ряда роменско-боршевских поселений (Липинское, Боршево I и др.), на которых доля костей диких животных в остеологическом материале аномально высока. К сожалению, материал этих памятников был опубликован в такой форме, которая не дает возможности установить, увеличивалась ли роль охоты в хозяйственном укладе всех жителей памятника или происходила их дифференциация на промысловых охотников и земледельцев, почти не занимающихся охотой.

В любом случае такое положение не могло быть устойчивым. В сочетании с земледелием, промысловая охота быстро подрывает продуктивность охотничих угодий настолько, что теряет экономический смысл. Этот процесс должен был привести к переселению промысловых охотников на земли, расположенные в местах, мало затронутых хозяйственной деятельностью.

Такие земли занимают небольшую площадь и не оставляют мощного культурного слоя. Большая часть из них должна была располагаться на территориях, и сейчас сравнительно мало измененных хозяйственной деятельностью человека. Поэтому вероятность случайного обнаружения следов такого поселения невелика. Специальные же поиски в этом направлении, насколько нам известно, не производились. Тем больший интерес с этой точки зрения представляет материал поселения Борки III в Брянской области.

Поселение располагалось в заливаемой пойме реки Судости против города Погара на небольшом возвышении (2 м) рядом с территорией современного Вадьковского пойменно-болотного заказника. Без основательной трудоемкой мелиорации и подкормки почвы земледелие непосредственно в окрестностях памятника невозможно.

Площадь памятника невелика, около 0,1 га. Он был практически полностью раскопан Погарским отрядом Деснинской экспедиции ИА АН СССР и БГПИ им. И. Г. Петровского под руководством Е. А. Шинакова в 1985—1986 гг. Большая часть керамического и вещевого материала, собранного при раскопках, принадлежала славяно-русскому населению IX—XI и XII—XV (?) вв., но встречаются и находки более раннего и более позднего времени⁹.

На раскопе 1985 г. (430 м²) студентом БГПИ Н. Г. Качуриным были собраны «определеные» фрагменты (105 фрагментов, 99 определены). На раскопе 1986 г. (349 м²) нами был организован сбор всего остеологического материала, обнаруживаемого при речной переборке земли (2327 фрагментов, 804 определены). Результаты определения собранного материала представлены в табл. 1.

Таблица 1
Видовой состав костных остатков животных из раскопок поселения Борки III

Вид	Ло- шадь	Коро- ва	Овца	Овца или коза	Сви- ньи	Соба- ка	Зубр	Лось	Бла- го- род- ный олень	Косу- ля	Кабан	Мед- ведь	Волк	Бобр
Год														
1985*	5	6	1	-	2	1	38	20	4	3	7	11	1	2
1986**	42/17	6/5	3/3	21/10	73/13	78/5	192/ 103	205/ 116	38/20	19/13	50/39	29/22	6/1	42/27

* Минимальное количество особей не определялось, ввиду явной неполноты материала.

** В числителе — количество фрагментов костей соответствующего вида животных, в знаменателе — минимальное число особей.

Обнаруженный набор видов как домашних, так и диких животных, обычен для славяно-русских памятников и совпадает с набором животных на

Таблица 2

Количество костей домашних животных в остеологическом материале славянских памятников, %

других роменско-боршевских памятниках. Типично и соотношение остатков отдельных видов охотничьих животных. Следует лишь отметить, что преобладание останков диких копытных не должно восприниматься как свидетельство специализации охоты на мясного зверя. Шкура с пушных животных, мясо которых не используется в пищу, снимается прямо на месте добычи. Поэтому их кости крайне редко попадают даже на территорию охотничьих заимок.

В то же время, доля домашних животных в общей массе определимых остеологических остатков очень мала, значительно меньше, чем на любых других ранее исследованных памятниках, включая дружинные поселения (табл. 2). Столь низкий процент останков домашних животных в остеологическом материале ни разу не был обнаружен на памятниках оседлого земледельческого населения, начиная с эпохи энсолита. Примечательно и соотношение остатков домашних животных: собака — 33,2%, свинья — 31%, лошадь — 19,8%, мелкий рогатый скот — 10,5% и корова лишь 5,0%. Преобладание останков собаки, лошади, мелкого рогатого скота в сочетании с крайней малочисленностью останков коровы тоже свидетельствует о неземледельческом укладе неселения, а обилие останков свиньи говорит о его оседлости.

Необычность соотношения количества диких и домашних животных поселения Борки III подчеркивает и тот факт, что на сравниваемых с ним памятниках, как правило, собирался не весь остеологический материал, а так называемые определимые остатки. Как было отмечено ранее, при таком способе сбора материала, учтенное количество останков диких животных в материале славянских памятников завышается¹⁰. Поэтому при сравнении правильнее сопоставлять соотношение числа диких и домашних животных на других славянских памятниках с полученным при раскопках Борков III в 1985 году.

Своебразие соотношения останков диких и домашних животных в материале поселения Борки III не может быть также следствием случайных статистических данных, так как памятник раскопан практически полностью, и следовательно обработана не случайная выборка, а практически вся генеральная совокупность.

Эти соображения заставляют нас полагать, что поселение Борки III было охотничьей заимкой — первым примером надежно идентифицируемого памятника профессиональных промысловых охотников Древней Руси.

Естественно желание хотя бы приблизительно представить себе уклад населения, оставившего этот памятник, и его место в социальной структуре Древней Руси. Некоторые данные для предварительной оценки дают вещевой материал. При небольших размерах памятника привлекает внимание обилие находок, отражающих интенсивные рыночные связи — монеты, стеклянные и бронзовые браслеты, бусы, серьги, бубенчик, энколпион и т. д. Довольно много остатков оружия — наконечники стрел, дротиков, копий, пластинки панциря, — в том числе, и в подъемном материале в окрестностях поселения. При просмотре материала нами были обнаружены фрагменты инструментов, использующихся при выделке шкур. В соответствии с остальными особенностями, не было обнаружено сколь-нибудь убедительных следов сельскохозяйственной деятельности населения памятника.

Таким образом, обитатели поселения Борки III были хорошо вооруженными промысловыми охотниками, не занимающимися земледелием, самостоятельно обрабатывающими добычу и доводившими ее до «товарного» вида, имеющими обширные рыночные связи. Поселение с таким сочетанием особенностей хозяйственного уклада и топографии обнаружено, насколько нам «АРХЕОЛОГИЯ», № 1, 1994 г.

известно, впервые. Легко, однако, заметить, что все особенности хозяйственного уклада и топографии поселения соответствуют образу жизни ранних казаков, отказавшихся от земледелия, и основывавших свое хозяйство на различных промыслах, ремесле и торговле. Поэтому можно полагать, что поселение Борки III принадлежало представителям той части начального славяно-русского населения Восточной Европы, которые в русских летописях назывались бродниками и были предшественниками казаков¹¹.

Примечания

¹ Арициховский А. В. Археологические данные о возникновении феодализма в Суздальской и Смоленской землях // ПИДО.— М.— Л.— 1934.— № 11, 12.— С. 35—60; Рыбаков Б. А. Первые века русской истории.— М.— 1964.— 240 с.; Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские княжества в XII—XIII вв.— М.— 1982.— 565 с.

² Цалкин В. И. Фауна из раскопок Гродно // МИА.— 1954.— № 41.— С. 211—268; Цалкин В. И. Материалы для истории скотоводства и охоты в Древней Руси // МИА.— 1956.— № 51.— 184 с.; Цалкин В. И. К истории животноводства и охоты в Восточной Европе // МИА.— 1962.— № 107.— 140 с.

³ Гедеонов С. Варяги и Русь.— СПб., 1878.— Ч. I—II.— 169 с.

⁴ Рожков Н. А. Русская история в сравнительно-историческом освещении.— М.— Пг., 1923.— 444 с.

⁵ Арициховский А. В. Указ. соч.; Рыбаков Б. А. Первые века...; Рыбаков Б. А. Киевская Русь...

⁶ Русская Америка в «Записках Кирилла Хлебникова». Новоархангельск.— М., 1985.— 302 с.

⁷ Рыбаков Б. А. Первые века... ; Рыбаков Б. А. Киевская Русь...

⁸ Мальм В. А. Промыслы древнерусской деревни // Очерки по истории русской деревни X—XIV вв.— Труды ГИМ.— М., 1956.— Вып. 32.— С. 106—138; Рыбаков Б. А. Первые века...; Рыбаков Б. А. Киевская Русь... ; Цалкин В. И. Фауна... ; Цалкин В. И. Материалы для истории...; Цалкин В. И. К истории животноводства...

⁹ Смирнов А. С., Шинаков Е. А. О работах Погарского отряда // АО 1985.— М., 1987.— С. 103, 104; Шинаков Е. А. Брянщина в древнерусскую эпоху (Х—XIII вв.) // Тез. докл. личтвузовской историко-краеведческой конференции.— Брянск, 1968.— С. 92, 93; Шинаков Е. А. Поселение Борки III на р. Судость // Тезисы Черниговской историко-краеведческой конференции.— Чернигов, 1988.

¹⁰ Антипина Е. Е., Маслов С. П., Мусатова С. И. О репрезентативности выборок остеологического материала, получаемых путем отбора «определенных» фрагментов костей // Комплексные методы исследования археологических источников. Материалы к V совещанию 21—23 ноября 1989 г.— М., 1989.— Вып. I.— С. 5.

¹¹ Волынкин Н. М. Предшественники казачества — бродники // Вестник ЛГУ.— 1949.— № 8.— С. 55—62.

К. Є Антипіна, С. П. Маслов

ДО ПИТАННЯ ПРО ОРГАНІЗАЦІЮ МИСЛІВСЬКОГО ПРОМИСЛУ У ДАВНІЙ РУСІ

Мисливський промисел посідав значне місце в структурі давньоруської економіки. Його продукти становили важливу статтю зовнішньої торгівлі, що не є показником відсталості суспільного розвитку, переважання примітивних форм господарювання. Це відбуває вінтушню реакцію на підвищений попит зовнішнього ринку на хутро.

Незначна кількість археологічних знахідок, пов'язаних з цією галуззю, пояснюються специфікою мисливського господарства. У цьому відношенні особливу увагу привертають матеріали поселення Борки III на Брянщині — єдиної повністю дослідженої пам'ятки професійних мисливців Давньої Русі.

CONCERNING ORGANIZATION OF HUNTING IN OLD RUS

Hunting occupied an important place in the structure of Old Rus economy. Its products were significant items in trade with other tribes and counties. But it was rather a response to heightened requirements of the outer market in fur, than an evidence of backwardness in the social development and prevalence of primitive forms in economy. Archaeological findings related to that field are not numerous, which is a result of the hunting specificity. In this respect of great interest are findings from settlement Borki-3 in the Bryansk Region. It is a single relic of professional hunters of the Old Rus state which is completely studied.

Одержано 26.12.90

АСКОЛЬД І ОЛМОШ

М. Ю. Брайчевський

Стаття присвячена проблемі русько-мадярських відносин у IX ст. — в часи великої мандрівки мадярських племен з Наддонщини до Трансильванії. Автор стверджує мирний в основному характер тих стосунків, що спричинилися до утворення дружнього союзу київського хагана Аскольда і мадярського ватажка Олмоша.

Русько-угорські відносини в IX ст., безпосередньо перед міграцією мадярських племен у Панонію, непогано висвітлені в спеціальній літературі, але не можна сказати, що всі аспекти проблеми знайшли своє остаточне вирішення¹. І справа не лише в тих розбіжностях, що мають місце, скажімо, з приводу гіпотетичного панування угрів (хоча б протягом короткого часу) над Києвом та іншими містами Русі або щодо реальності збройних сутичок між переселенцями і корінним населенням Наддніпрянщини, а в тому, що історія русько-угорських стосунків розглядається поза врахуванням становища Київської Русі і загального напрямку її політики. Саме цьому сюжету присвячуємо пропонований стюд.

Прабатьківциною мадяр прийнято вважати Урал. Деякі дослідники, далі, не без підстав говорять про кавказьку або кубанську правітчилину, маючи на увазі більш-менш тривале перебування угорських племен на Північному Кавказі, де вони відомі під іменем ононгурів². У першій половині IX ст. мадяри заселили область Наддонщини, утворивши там широке об'єднання, що мало назву Леведії³. Власне звідси починається їх достовірна історія, забезпечена писемними джерелами. Через певний час (тривалість його по-різному оцінюється вченими) під тиском печенігів угри відійшли на захід у країну Ателькузу (Етелькъоз)⁴. Локалізація цієї країни в працях сучасних істориків відбиває деяку непевність, але загалом не викликає сумніву: йдеється про територію між Нижньою Наддніпрянщиною і Дунаєм. Саме на цей час припадає встановлення безпосередніх і тісних контактів мадяр з Київською державою.

Головну проблему в нашому сюжеті становить хронологія. Літописні тексти більш-менш упевнено говорять про мадярську інвазію лише стосовно часів Олега: «В лѣто 6406. Идоша угры мимо Киева горою, еже ся зоветь нынѣ Угорское, и пришедъ же к Диѣпру сташа вежами; бѣша бо ходяще аки се половци. Пришедшъ от вѣстока и устремишаася через горы великия, яже прозвашиася горы Угорския; и почаша воевати на живущая ту волохи и словѣни»⁵. Це повідомлення можна розуміти двояко: мадяри вперше з'яви-

© М. Ю. Брайчевський, 1994

«АРХЕОЛОГІЯ», № 1, 1994 р.

лися під Києвом близько 898 р. або цього ж року вони рушили на захід і перейшли Карпати, спустившись до Трансильванії.

Іноземні джерела не вносять у це питання належної ясності. У літературі визнанням користується хронологія, запропонована ще в минулому столітті Д. Паулером⁶. За такою схемою: виникнення Леведії — 836—838 рр., переселення до Етелькьюзу — 889—890 рр., перехід через Карпати і початок «зайняття батьківщини» — 895—896 рр. Однак цю загальноприйняту схему можна взяти під сумнів, зокрема її середню ланку. Константин Багрянородний обмежує перебування у Леведії трьома роками, а згідно з поширеним поглядом воно було найтривалішим етапом міграції і розтяглося більш як на півстоліття. Не можемо категорично наполягати на датуванні переселення в Етелькьюз початком 40-х років IX ст., але маємо серйозні підстави думати, що сталося це набагато раніше, аніж прийнято вважати, принаймні — ще до 882 р.

Ось факти, засвідчені літописами і прекрасно відомі вченим:

1. Поблизу Києва в IX ст. і пізніше існувало урочище Угорське (інакше — Угорська гора). Саме там було вбито останнього представника династії Кieвичів⁷ (в наш час це місце зберігає назву «Аскольдова могила»).

2. В урочищі Угорському був Олмин двір (ця назва жила ще в XII ст.)⁸. Олма (Ольма) — дуже точна давньоруська транскрипція імені мадярського вождя Олмоша, батька Арпада і сучасника Аскольда. Деякі літописні тексти дають форму «Альма» — явно книжного походження (в мадярській мові «A» вимовляється як «O»). Наявність двох варіантів робить зіставлення літописного Олми з Олмошем абсолютно незаперечним.

3. Літописний Олма (Олмош) після підступного вбивства Аскольда поставив на могилі убитого хагана церкву св. Миколи⁹.

Попри всю лаконічність цих повідомлень, вони дають підстави для дуже істотних і відповідальних висновків.

Урочище Угорське в літературі неодноразово привертало увагу. Виникнення топоніма намагалися пов'язати з поселенням угорських купців, що постійно мешкали в київській околиці, або за цитованим літописним повідомленням про стоянку угрів попід стінами руської столиці в ході руху на захід. Обидва припущення мають під собою певні підстави¹⁰.

Перша гіпотеза має деяку правдоподібність, бо Київ дійсно підтримував жваві торговельні зв'язки з Угорщиною, і подібна купецька колонія справді могла з'явитися. Але саме по собі це припущення нічого не пояснює, оскільки Олмин двір навряд чи вкладається в ту схему. Олма в кожному випадку не був торговцем, а отже прямого відношення до купецького осередку не мав. І коли в Угорському протягом X—XIII ст. реально мешкали вихідці з Угорщини, то це, мабуть, мало зумовлений характер: мадярські ногоціанти селилися тут тому, що для цього були якісь особливі умови.

Друге припущення потребує поточнень, зокрема стосовно хронології. Урочище Угорське вже існувало в 882 р., коли було вбито Аскольда (пор. в «Повіті временных літ»: «Олег приплу подъ Угорьское, похоронивъ вои своя, и присла ко Аскольду и Диорви, глаголя...»¹¹). Отже, за всіх умов не підї 889—896 рр. породили топонім.

Отже, назва «Угорське» і розташований тут Олмин двір ведуть нас в до-олевий час. Тому змушені відсунути початок безпосередніх русько-мадярських відносин і контактів принаймні до епохи Аскольда.

Повернемося до літописної дати 6406. Звичайно її переводять у сучасне літочислення за візантійською системою хронології, як 898 р. Але в цьому випадку вона не знаходить опори в інших джерелах: на рубежі IX—X ст. мадяри вже спустилися з південних схилів Карпат у долину Тиси. Чи маємо попросту ігнорувати цю дату, як це здебільшого робиться в літературі? Чи, може, треба шукати інших шляхів для інтерпретації?

Б. Рибаков показав, що для літописних статей, присвячених середині й другій половині IX ст. поряд з візантійською системою літочислення мало місце й застосування олександрійської системи, яка ставила Різдво Христово на 5500 р. від створення світу¹². У цьому випадку літописна дата буде відповідати 889 або 890 р., тобто дуже точно збігатиметься з тим літом, на

яке історіографічна традиція кладе перехід мадярських племен з Леведії до Етелькьозу. Враховуючи зміст літописної оповідки, робимо висновок, що мова йде про початок руху угрів на захід, за Карпати. Це — формальна підстава для постановки проблеми, актуальність якої самоочевидна,— наявність безпосередніх зв'язків Русі аскольдових часів з угорськими ватажками, і передусім, звичайно, з Олмошем.

Наявність у київській ономастиці Олмина двора промовляє багато про що. І насамперед про те, що перебування угорців у київській околиці до 882 р. не було таким короткосесним та епізодичним, як це прийнято думати. І зовсім даремно літописець XII ст. посилається на кочовий побут нових сусідів — ця обставина не заважала номадам шукати місце для поселення і за сприятливих умов осідання.

Двір — це замок, певний будівельно-господарський комплекс, розрахований на тривале функціонування¹³. Це не похідний табір з вежами-наметами, що можуть згорнутися в перший-ліпший момент, а в деякому розумінні — матеріальне втілення феодального володіння. Звідси випливає, що поява угрів у Наддніпрянщині і, зокрема, в районі Києва, становило собою не тимчасову зупинку на шляху до даліших паннонських земель, а мало характер осідання більш-менш значного демографічного масиву. Подальший рух на захід, принаймні на той момент, не стояв на порядку денного.

Поява мадяр на Київщині аж ніяк не супроводжувалася жодними сутичками чи ексцесами. Навпаки, за всіма даними вона проходила мирно, з відома і за згодою київської адміністрації. Це призводить до цілком закономірного і обґрунтованого висновку про русько-мадярський союз у другій половині Х ст. (точніші дати поки що не називаємо)¹⁴.

У цьому зв'язку особливий інтерес становить літописна загадка про Миколаївську церкву, збудовану Олмошем на могилі Аскольда. Про те, що Русь в середині IX ст. прийняла християнство, добре відомо¹⁵. Цей факт підтверджується різними джерелами, серед яких перше місце належить Окружному посланню (енцикліці) патріарха Фотія — свідка й учасника тієї події¹⁶. Сам Аскольд при хрещенні дістав ім'я Миколи¹⁷; отож спорудження над його похованням церкви в ім'я патрона було акцією цілком природною. Увагу привертає, однак, ім'я фундатора.

Справа в тому, що в джерелах з приводу цього є розбіжності. «Повість временних літ» без будь-яких вагань чи застережень назигає будівельником церкви Олму: «на той могиль поставил Ольма церковь святаго Никола»¹⁸. Ця ж версія подана в Новгородському першому літописі і в ряді інших звсідень¹⁹. Деякі кодекси взагалі не називають ім'я фундатора. Натомість, «Синопсис», написаний у Києві в другій половині XVII ст., твердить, що церква була споруджена княгинею Ольгою²⁰. Подібний варіант наявний і в деяких (нечисленних) літописних творах пізнього походження (наприклад у Тверському літописі кінця XVI ст.²¹).

Частина дослідників²² віддає перевагу версії «Синопсиса», вважаючи, що київська княгиня, яка прийняла християнство в середині Х ст. має більше підстав претендувати на роль будівельника храмів, аніж невідомий Олма. Однак ця поправка виглядає абсолютно неймовірною.

Навряд чи можна думати, що пізній літописець (ким би він не був) міг сплутати добре відому йому княгиню-просвітницю, заражовану до ліка святих, з угорським ватажком, пам'ять про якого в Києві тих часів була вже втрачена і зберігалася тільки у назві замку. Тому припустити тут неусвідомлену помилку не можна. Та ще менше підстав бачити цілеспрямовану підтасовку: в цьому не було ніякої потреби, ані сенсу. Весь лад літописного матеріалу свідчить проти такого припущення. Головним завданням давньоруських хроністів було утвердження престижу Юрійового дому, до якого силою шлюбних відносин належала Ольга. Важко уявити, щоб літописець свідомо принизив заслуги київської княгині, даже популярної і у церкви, і в феодальному середовищі заради того, щоб незаслужено приписати ту акцію маловідомому Олмі.

І вже зовсім неймовірно, щоб жоден з численних кодифікаторів, редакторів та переписувачів не викрив похиби і не вніс необхідну поправку. Але «АРХЕОЛОГІЯ», № 1, 1994 р.

в нашему розпорядженні маємо факти зворотнього характеру. В одному з рукописів Софійського першого літопису спочатку було написано «Олгин двір» і «Олга», а далі виправлено на «Ольмин» і «Олма». Отже другий варіант є первинним і справжнім.

Навпаки, поява імені Ольги замість імені мадярського вождя в пізніх хроніках виглядає цілком закономірною. Автори XVI—XVII ст., природно, вже не знали Олмуша, але їм було добре відомо, що бабка Володимира Святого хрестилася в Константинополі в середині Х ст. і як християнка повинна була турбуватися про процвітання нової релігії в своїй країні. Тому, зустрівши у відповідному контексті невідоме ім'я мадярського зверхника, вони, спираючись на співзвучність, «виправили» його на ім'я київської княгині.

Тим часом факт спорудження церкви над могилою убитого Аскольда виглядає дуже красномовно. І особливо, коли зважити на особу фундатора. Він свідчить не просто про союзницькі відносини між двома державами, а й про особливу сердечність тих стосунків.

У зв'язку з цим повернемося до питання про евентуальні сутички Русі з угорцями в період між 860 і 882 рр. Доводиться рахуватися в тим, що йдеться про добу середньовіччя, а феодальна система передбачає по суті єдину схему взаємин поміж можновладцями — васалітет.

Висловлена в літературі гіпотеза про панування Олмуша над Києвом за знала гострої критики. Вона базується на одному лише джерелі — Хроніці нотарія короля Бейли, відомій під іменем *Gesta Hungarorum*²³ і написаній, як припускають, близько 1196—1203 рр. У цьому творі дійсно йдеться про війну між мадярами і давньоруськими князями, внаслідок якої був, нібито, встановлений угорський протекторат над головними центрами Русі.

Але це повідомлення письменника, що жив трьома століттями пізніше описуваних подій, вимагає дуже обережного ставлення з боку дослідників. Воно надто далеко від історичної дійсності. Текст насычений анахронізмами і помилками. І мова не про дрібні неточності чи похиби (як, скажімо, загадка марки — грошової одиниці, введеної в Угорщині лише в середині XII ст., або зарахування до числа діючих сил половців, що вперше з'явилися в українських степах після смерті Ярослава Мудрого). Мова про серйозніші речі, які в період, коли писався твір нотарія, мали принципове значення.

Так, за твердженням нотарія, Олмуш підкорив собі не лише Київ, а й Сузdal', Володимир-Волинський і Галич. Жодного з цих міст у IX ст. не існувало. Володимир-Волинський був заснований наприкінці X ст., за правління Володимира Святославовича. Галич як удільна столиця та значне місто виник лише в середині XII ст. Суздалська земля в часи Олмуша й Аскольда взагалі не входила до складу Русі, а сам Сузdal' ще не починав розбудовуватися. Але натомість наприкінці XII — на початку XIII ст. (коли писалася хроніка нотарія) це справді були головні державні центри Русі; в них зосереджувалися всі основні важелі внутрішнього, а надто міжнародного життя.

Оповідання нотарія, поза сумнівом, становить собою політичну легенду, що переслідувала певну практичну мету. Саме в той час угорський король активно втручався в галицькі справи, прагнучи встановити свою зверхність над південно-західною частиною Русі. Досить згадати події 1188—1190²⁴ або 1214—1219 рр.²⁵, аби чітко уявити собі обстановку, в якій створювалася легенда, і ті політичні мотиви, що викликали її до життя. Саме прагнення, зафіксоване згодом Спишською угодою 1214 р.²⁶, потребувало подібного історичного обґрунтування. До подій та колізій IX ст. все це, звичайно, відношення не мало.

Якби у нас не було давньоруських літописів, Константина Багрянородного, східних авторів та інших документів, можна було б припустити, що в основі легенди (в тій частині, яка нас зараз цікавить) лежить історичне ядро, хоча й переосмислене в світлі пізнішої політичної ситуації. Але жодне джерело не підтверджує не тільки панування мадярів над нашою країною, а й взагалі реальність будь-якого конфлікту між ними. Це виглядає неймовірним, коли припустити, що подібний конфлікт мав місце. Неможливо, щоб

літописи, говорячи про русько-угорські стосунки, жодним словом, жодним натяком не проходилися про подібне. Адже зберегли вони відомості і про аварське іго²⁷, і про хозарські претензії²⁸, і про сутички з печенігами²⁹ та іншими номадами тюркського походження. Вважаємо, що мовчання іноземних джерел теж є дуже показовим.

Русько-угорський альянс³⁰ — союз Аскольда і Олмоша — був викликаний до життя політичною обстановкою, що склалася на сході Європи в середині IX ст. Він мав під собою солідну базу. Русь на той час досягла високого ступеня могутності³¹. Аскольд безперечно був найвидатнішим діячем початкової стадії в історії Русі, справжня роль якого досі як слід не оцінена. Виною цьому — Ольгова легенда, що виникла після перевороту 882 р. у з'язку з язичницькою реакцією, і становила собою відверту політичну диверсію³². Реальні відомості про Аскольда та його діяльність з літописних кодексів старанно вилучалися й натомість подавалися очевидні фальсифікати. Вони мали на меті максимально принизити і дискредитувати пам'ять про вбитого хагана, волею редакторів «Повіті временних літ» перетвореного на варяга і Рюрикова боярина; узурпатора київського престолу. Натомість його вбивця і дійсний загарбник Києва, Олег всіляко піднімався на щит³³.

Політичний стан Русі за часів Аскольда найбільш адекватно змальовують походи на Царгород, що спровали колосальне враження на імперську громадськість³⁴. Не менш переконливо виглядають і події меншого масштабу, подібні посольству санарійців (населення східної Грузії) 854 р. з проханням про допомогу проти арабів³⁵. Мусульманський письменник ал-Якубі, розповідаючи про цей епізод, називає київського зверхника (Аскольда) поряд з хозарським каганом і ромейським (візантійським) царем — як трьох наймогутніших володарів Східної Європи.

Не бачимо ані можливості, ані потреби в нашому випадку заглиблюватись в цю проблему, яка вимагає уважного дослідження. Але підкresлим, що піднесення соціального життя Русі знайшло своє відображення в усіх аспектах, включаючи прийняття християнства і виникнення літописання.

Важливо констатувати, що такий гучний вихід Русі на міжнародну арену в середині IX ст. не був випадковим, і що Русь аскольдових часів становила собою могутню державу — гідного контрагента і Хозарії і Візантії. Без врахування даної обставини історія взасмозв'язків Києва з мадярами навряд чи зможе знайти правильну інтерпретацію.

Основне вістря політики Аскольда було орієнтовано на південь і південний схід, в бік Причорноморщини і Приазовщини, Криму та Північного Кавказу. У той час там порядкували Візантія та Хозарський каганат — держава, що зберігала сліди колишньої могутності, але вже починала занепадати. Будівництво Саркела візантійськими інженерами на замовлення каганату є одним із симптомів започаткованої кризи³⁶. Важливим фактором була активність Арабського халіфату, що в той час набирає сили.

З Хозарією, що втратила наступальні потенції, Аскольд намагався підтримувати добросусідські відносини — з цілком зрозумілим прагненням забезпечити собі лівий фланг при просуванні на південь, проти агресивнішої імперії. Серед країн, куди були спрямовані аскольдові походи, Хозарія не значиться. Але найкращим свідченням тієї орієнтації виступає безсумнівний факт, що київський хаган не поспішав визволити з-під хозарської залежності східнослов'янські «племена» сіверян, вятичів, родимичів, змушених визнати її ще у VIII ст.³⁷.

Мадяри з Леведії теж були підданцями Хозарії (свідчення Константина Багрянородного не полишає в цьому жодних сумнівів³⁸), і як такі користувалися її протекторатом. Але в середині IX ст. той протекторат став цілком номінальним. Каганат сам дуже страждав від ворожих інвазій, з числа яких найзагрозливішою була печенізька. У другій половині IX ст. печеніги утворили четверту військово-політичну силу в межах Східної Європи³⁹, рахувався з якою мусив навіть Константинополь.

У літературі визнано, що саме печенізька навала була імпульсом, що спонукав мадярські племена пересуватися з Наддонщини до Наддніпрянщини. Але сама по собі зміна місця не відігравала серйозної ролі: для кочівників

кілька сот кілометрів не становили непереборної перешкоди. Дуже швидко печеніги зайняли всю степову зону — аж до Дунаю включно — загрожуючи й лісостепу. Тому сам по собі географічний аспект нічого не значить: Етелькьоз був таким же приступним для нового ворога, як і Леведія.

Внутрішній сенс переселення полягав у зміні політичної приналежності обох земель і в державних кордонах (при всій їхній ефемерності). Перейшовши з Наддонщини до Наддніпрянщини, мадяри з Хозарії потрапили в Русь. Навряд чи то був випадковий, не продуманий як слід крок. Події засвідчили, що каганат не здатний повною мірою стримати печенізький натиск. Треба було шукати нового, перспективішого спільнника. Таким і виявився Аскольд — хagan Київської Русі, що переживала період соціального піднесення.

Зі свого боку і київський цар, що виконував сміливі політичні заміри і водночас мусив думати про зміцнення східних кордонів своєї держави від тих же печенігів, був кровно зацікавлений у союзі з Олмошем і в мадярській підтримці. Тому дружні стосунки між обома зверхниками мали важому політичну підвалину.

Захоплення 882 року Києва Олегом і вбивство Аскольда докорінно змінили ситуацію. Нова династія, що почувала себе (принаймні на перших етапах) завойовниками у власній країні, не могла повною мірою продовжувати політику свого попередника. Головні сили Олега поглинала боротьба з «племінною» автономією — необхідність знову і знову підкоряті древлян, уличів, тиверців і т. д.

У нових умовах і Олмошу довелося переглянути свою політичну концепцію. До 889—890 рр. мадяри, мабуть, залишилися у Наддніпрянщині. Але чим далі, тим більше їх перебування тут втрачало сенс. Наслідком став останній етап міграції, під час якого угорці знайшли собі надійне пристанисце за Карпатським хребтом. Хронологічно цей етап охопив 5 років (890—895 рр.) У 896 році перші загони мадяр вийшли в Паннонську долину.

Примітки

¹ Шушарин В. П. Русско-венгерские отношения в IX в. // Международные связи России до XVII в.— М., 1961.

² Нерени Й. Взаимоотношения между венграми и восточнославянскими племенами // *Studia Slavica*.— 1959.— Т. 2.— № 1—4.

³ Const. Porph. De administrando imperio // Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху раннего средневековья.— М., 1982.— С. 298, 299.

⁴ Там же.— С. 298.

⁵ ПВЛ.— М.— Л., 1950.— С. 21.

⁶ Pauler Lebedia, Etelköz // Millenarium — 1880.

⁷ ПВЛ.— С. 20, 21.

⁸ Там же.— С. 20.

⁹ Там же.

¹⁰ Брайчевський М. Ю. Коли і як виник Київ.— К., 1963.— С. 127; Толочко П. П. Історична топографія стародавнього Києва.— К., 1970.— С. 159—160.

¹¹ ПВЛ.— С. 20.

¹² Рыбаков Б. А. Древняя Русь. Сказания, былины, летопись.— М., 1963.— С. 163—165.

¹³ Довженок В. Й. Феодальний маєток в епоху Київської Русі в світлі археологічних даних // Археологія.— 1953.— Т. VIII.

¹⁴ Магнер Г. І. Русско-угорский союз IX ст. у світлі літописів // УІЖ.— 1969.— № 7.

¹⁵ Брайчевський М. Ю. Утвердження християнства на Русі.— К., 1988.— С. 37—76.

¹⁶ Там же.— С. 49, 50.

¹⁷ Татищев В. Н. История российская.— М., 1962.— Т. 1.— С. 117.

¹⁸ ПВЛ.— С. 20.

¹⁹ Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов.— М.— Л., 1950.— С. 107; Устюжский летописный свод.— М.— Л., 1950.— С. 21.

²⁰ Синопсис.— СПб., 1798.— Изд. 8.— С. 28.

- ²¹ ПСРЛ.— Т. 15.— С. 33.
- ²² Магнер Г. И. Вказ. праця.
- ²³ Scriptores Rerum Hungaricarum tempore Ducum regumque stirpis Argadianae Germanum, v. *1 — Рос. пер.: Шушарин В. П. Указ. соч.— С. 135—145.
- ²⁴ Ипатьевская летопись — ПСРЛ.— 1962.— Т. II— С. 659—674.
- ²⁵ Там же.— С. 735—738.
- ²⁶ Грушевський М. Історія України-Руси.— 1905.— Т. III.— С. 510—513.
- ²⁷ ПВЛ.— С. 14.
- ²⁸ Там же.— С. 16.
- ²⁹ Там же.— С. 31, 47, 48 и др.
- ³⁰ Магнер Г. І. Вказ. праця.
- ³¹ Брайчевський М. Ю. Утвердження християнства на Русі.— С. 40—43.
- ³² Брайчевський М. Ю. Коли і як виник Київ.— К., 1953.— С. 136—140; Брайчевський М. Ю. О первых договорах Руси с греками // Сов. ежегодник междунар. права.— М., 1980; Брайчевський М. Ю. Утвердження християнства на Русі.— К., 1988.— С. 169—184.
- ³³ ПВЛ.— С. 18—20.
- ³⁴ Рыбаков Б. А. Древняя Русь.— С. 165—169; Сахаров А. Н. «Дипломатическое признание» Древней Руси (860 г.) // ВИ.— 1976.— № 6.
- ³⁵ Новосельцев А. П. Восточные источники о восточных славянах и Руси VI—IX вв.// Древнерусское государство и его международное значение.— М., 1965.— С. 371, 372; Lewicki T. Zrodla arabskie do dziejów słowiańskich // Wrocław-Krakow.— 1956.— S. 263.
- ³⁶ Артамонов М. И. История хазар.— Л., 1962.— С. 288—323.
- ³⁷ Освобождение этих племен приходится на время после 882 г. См.: ПВЛ.— С. 20, 46, 47, 58, 59.
- ³⁸ Const. Porph; Развитие этнического самосознания... С. 298—299.
- ³⁹ Там же.— С. 297, 298.

M. Ю. Брайчевский

АСКОЛЬД И ОЛМОШ

В IX в. состоялась великая миграция венгерских племен, вынужденных под давлением печенежских орд переселиться из Подонья (Леведия) в Нижнее Поднепровье (Ателькузу) и далее — в Трансильванию. В результате первого этапа миграции мадьяры вышли из среды политического влияния Византии и попали в среду влияния Киевской державы. В Поднепровье возник союз киевского хагана Аскольда с венгерским вождем Олмошем (отцом Арпада). Этот союз имел дружественный характер. Он распался после государственного переворота 882 г. в Киеве, в результате которого Аскольд был убит, а мадьяры отошли на запад, в Среднее Подунавье.

M. Yu. Braichevsky

ASKOLD AND OLMOOSH

Great migration of Hungarian tribes took place in the 9th cent. Under the pressure of Pechenegi hordes the tribes were impelled to migrate from the Don river area (Levedia) to the Lower Dnieper area (Atelkuza) and then to Transylvania. As a result of the first stage of migration Magyars ceased to be under political authority of Byzantine and got into the sphere of interests of the Kiev state. That gave rise to the alliance between Kiev bhagan Askold and Hungarian leader Olmosh (Arpad's father) in the Dnieper territory. That alliance was not a formal but friendly one. It disintegrated after state coup in Kiev in 882, when Askold was killed and Magyars retreated westwards to the Mid Danube territory.

КІЇВСЬКА РОТОНДА І ПИТАННЯ ЇЇ АТРИБУЦІЇ

С. О. Висоцький

У статті розглядаються питання, пов'язані з вивченням Київської ротонди. Будова визнається автором як православна Катерининська церква, руїни якої позначені на плані Кисва 1695 р.

У 1975 р. під час археологічних досліджень у Кисві на території стародавнього дитинця («Город Володимира») П. П. Толочком і Я. Є. Боровським було виявлено унікальну, круглу в плані архітектурну споруду — ротонду, збудовану наприкінці XII — поч. XIII ст.¹. Знахідка у Києві незвичайної за архітектурним типом споруди, викликала значний інтерес фахівців, оскільки воно дає змогу висвітлити шляхи розвитку київського зодчества напередодні розгрому міста ордами Батія.

Ротонди досить добре відомі на території Стародавньої Русі: у Володимирі-Волинському, Смоленську, Галичі, Гродно, Горянах, де їх культове призначення не викликає сумнівів. Проте Київська ротонда значно різиться від названих пам'яток своєю внутрішньою структурою.

Стосовно атрибуції Київської ротонди існували різні думки: ряд дослідників вважали, що це — світська будова, зал для князівсько-боярських нарад², В. Г. Пуцко висловив думку, що це — храм Діви Марії, побудований на початку XIII ст. домініканцями, які мешкали у Києві і згодом були вигнані з міста князем Володимиром Рюриковичем³.

З цим католицьким храмом автор пов'язус кам'яний рельєф Богоматері з немовлям, виявлений при археологічних розкопках залишків Десятинної церкви в Києві у минулому столітті. На думку дослідника, він був використаний митрополитом Петром Могилою при частковому оновленні Десятинної церкви у XVII ст. Думку В. Г. Пуцка поділяють і деякі історики архітектури⁴.

Оскільки я був неофіційним учасником розкопок ротонди на всіх етапах, хочу повернутися до питання її атрибуції, залучивши нові матеріали і спостереження.

Вперше залишки Київської ротонди було виявлено у садибі П. О. Трубецького (небожа відомого декабриста С. П. Трубецького) у 1872 р. при проведенні земляних робіт. У 1881—1882 рр. археолог О. В. Звенигородський відкрив напівкруглий фундамент будови, що нагадувала велику апсиду храму. На думку тогоджих дослідників, споруда належала до дуже раннього часу і була велико-князівським теремом⁵. На жаль, ніяких матеріалів цього дослідження не збереглося.

У 1975 р. будинок Трубецьких (вул. Володимирська, 3) був переданий Інституту археології АН України і в ньому розмістився сектор археології Києва. Скориставшись капітальним ремонтом будинку, Я. Є. Боровський розпочав ретельні, планомірні пошуки споруди, згадуваної дослідниками у XIX ст. Спочатку вони привели до зовсім несподіваної знахідки. На першому поверсі

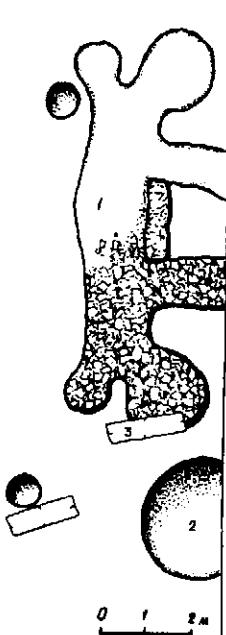

Рис. 1. Язичницьке капище Х ст. 1 — частина фундаменту капища, заповнена будівельними залишками; 2 — яма ритуального призначення з попелом та кістками; 3 — жіночі християнські поховання кінця Х ст.

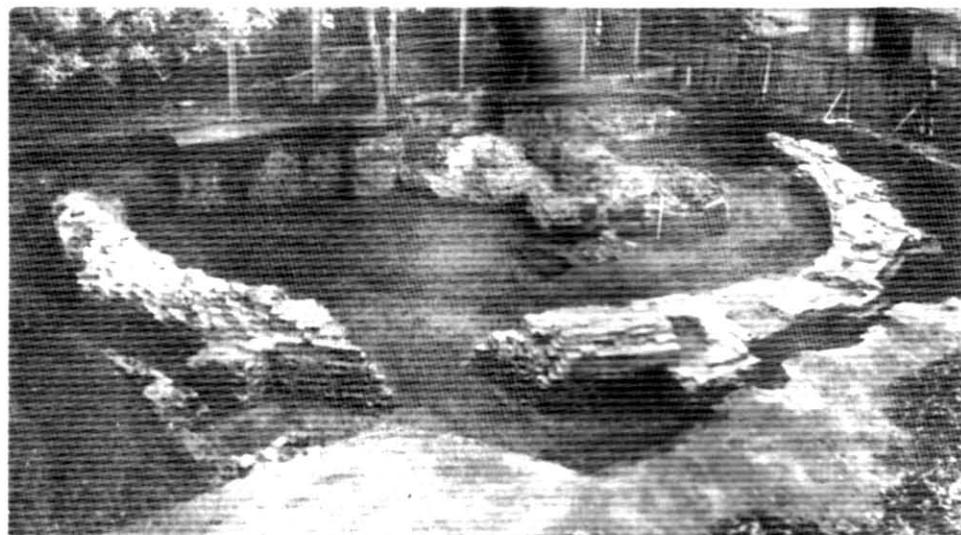

Рис. 2. Київська ротонда. Загальний вигляд археологічних розкопок 1975—1976 рр. П. П. Толочка та Я. Є. Боровського.

під підлогою було виявлено фундаментний рів складної конфігурації, видовжений з півночі на південь більш як на 7 м і заглиблений у материк на 0,5—0,9 м. Рів з обох боків завершувався трьома заокругленнями, що нагадували пелюстки. У північній частині збереглася початкова забудова каменем на глинняному розчині. У південній частині фундаменту забутовку вибрано, а рів заповнено будівельним сміттям давніх часів, що складається з великої кількості уламків пілінфи та розчину цементівки, фрагментів тиньку з фресковим живописом дуже раннього часу. З південно-східного боку споруди, виявлено велику яму діаметром близько 3 і глибиною 1,2 м, безперечно, ритуального призначення. Вона була заповнена шарами попелу, що чергувалися з 7 прошарками обпаленої глини. У попелі знайдено велику кількість бичачих кісток, розрублених сокирою на невеликі шматки, вірогідно, жертвовні порції богам. У ямі знайдено сокиру і фрагменти кераміки Х ст. Очевидно, що відкрита споруда була язичницьким капищем, яке завдяки вивченням будівельної техніки (бутова кладка на глинняному розчині), пілінфи, цементівки та кераміки датується Х ст.⁶. Вірогідно, що це була основа-постамент, на який встановлювалися скульптурні зображення язичницьких богів. Поруч знаходилася яма, де горів священий вогонь і куди кидали шматки жертвової іжі. З цього приводу дослідники згадують подібний зольник, у якому також чергувалися прошарки обпаленої глини і попелу, відкритий В. В. Хвойкою поблизу язичницького капища у 1908 р.⁷.

Неподалік південної частини фундаменту капища виявлено два жіночих поховання Х ст. у домовинах з дуже бідним інвентарем (знайдено лише гребінець, ніж, сережку). Враховуючи, що одне з цих поховань перетинає південну частину капища, можна зробити висновок відносно пізнішого часу його появи, а саме тоді, коли капище вже перестало функціонувати і було зруйноване. Це могло статися тільки після реформи Володимира, тобто, десь наприкінці Х ст. Орієнтація згаданих похо-

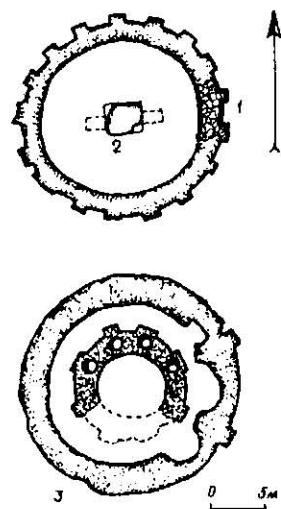

Рис. 3. Ротонди у Володимирі-Волинському і в Києві (плані). 1 — місто відбитків шиферної плити; 2 — рів під центральним стовпом, заповнений будівельними матеріалами XI ст.

вань на південний захід, бідний інвентар та домовини вказують на християнський обряд.

Таким чином, під західною частиною будинку Трубецьких, цегляної будови, про яку йшлося вище, не було виявлено. На її залишки натрапили у підвалі в північно-східному кутку будинку. Протягом 1975—1976 рр. була відкрита вся споруда (фундамент з частинами стін і центральний стовп). Вона мала у плані круглу форму з зовнішнім діаметром 20 м. З зовнішнього боку споруду було розчленовано 16 пілястрами прямокутної форми, у центрі знаходився масивний стовп діаметром 3,2 м. Було досить добре помітно, що з західного боку споруди ритм пілястр змінювався, а товщина однієї з них становила 3 м, а не 1,3—1,5, як у решти. Ймовірно, що саме у цьому місці був західний головний вхід⁸.

Авторами дослідження згадувались також відбитки дошок або, вірніше, кам'яних шиферних плит із східного боку на муруванні стіни довжиною 2,4, шириною 0,9 м, що, вірогідно, були залишками підлоги алтарної ниші⁹.

Особливий інтерес становить виявлені у середній частині ротонди невеликий рів глибиною 0,3 м і довжиною 8 м, який іде під центральний стовп у напрямку схід-захід. Цей рів прямокутної форми, безперечно, викопаний під час закладання споруди, був наповнений будівельними залишками Х—XI ст., аналогічними виявленим у південній частині фундаменту язичницького капища під будинком Трубецьких. Тут необхідно особливо підкреслити, що відстань від західного краю залишків ротонди до фундаментів капища становить всього 10—12 м. Тому ми вважаємо, що всі згадані вище археологічні знахідки необхідно аналізувати в єдиному комплексі.

На підставі виявлених поблизу будинку Трубецьких матеріалів, спробуємо приблизно відновити історію будівничої діяльності в цій частині київського дитинця протягом Х—ХІІІ ст. Не може бути жодних сумнівів, що до введення християнства на Русі Володимиром у 988 р. на цьому місці функціонувало язичницьке капище. Воно являло собою підвищення-п'єдестал зведеній з каменю на глині, на кожному з шести пелюстків споруди були встановлені скульптури слов'янських богів. Поруч горіло священне вогнище, в яке під час язичницьких треб кидали жертвові шматки м'яса (яма-зольник з порубаними кістками). Про те, що сталося з язичницькими капищами після впровадження християнства повідомляє під 988 р. «Повість временных літ»: «... повеле (Володимир — С. В.) рубити церкви и поставляти по mestамъ, иде же стояху кумиры. И постави церкви святого Василия на холме, иде же стояше кумир Перун и прочие иде же творяху потребы князь и людье»¹⁰. Отже, на місцях давніх язичницьких капищ за наказом Володимира будувалися християнські церкви. Подібне розпорядження князя цілком зрозуміле: воно вимагало будувати храми на звичних для народу священих місцях. У Києві на пагорбі, де стояв Перун та інші язичницькі боги, було збудовано церкву на честь патрона Володимира — святого Василія. Існує цілком вірогідна думка, що язичницьке святилище, відкрите під будинком Трубецьких, це — саме те капище, що згадується у літописі під 945, 980 рр.¹¹ Якщо це так, то саме на цьому місці було збудовано й згадану церкву. Проіснувавши деякий час, вона зруйнувалася. Вірогідно, її могли ремонтувати та оновлювати у XI та XII ст. Будівельні залишки цієї церкви (плінфа, цементівка, уламки тинку з фресками) мабуть і заповнювали південну частину фундаментного рову язичницького капища*.

Згадані вище жіночі християнські поховання біля капища, одне з яких перетнуло його, належали до пізнішого часу і пов'язані з церквою, що була зведена після зруйнування язичницького святилища. Цілком ясно одне: у язичницькі часи це місце було священним, а пізніше вважалося «церковним місцем», тобто таким, на якому колись була церква або капище. Це пов'язано з тим, що при заснуванні християнських храмів у їх основу клали мощі свя-

* Здавалося спочатку, що ці матеріали могли належати до внутрішнього оздоблення Десятинної церкви, але в ті часи вона ще не була зруйнована. М. В. Холостенко датував ці будівельні залишки XI ст., що, мабуть, більше відповідає дійсності.

тих. Тому коли церковна споруда занепадала й руйнувалася, на її місці рекомендувалося зводити нову, що часто й робилося з часів Київської Русі.

Спорудження на «церковному місці» світської будови — залу для нарад, видається нам, маломовірним.

Відкривачі ротонди її світське призначення аргументували тим, що поблизу знаходилося багато культових споруд: Десятинна, Хрестовоздвиженська і Трьохсвятительська церкви, а також відсутністю апсиди та поховань. Стосовно поховань (крім трьох згаданих), їх відсутність, як і взагалі порівняно невелике число західок, слід віднести за рахунок попередніх робіт археологів та шукачів скарбів XIX ст.; вони вибирали все, що траплялося під рукою. Істотнішим є посилання на відсутність добре помітної апсиди. Але ми вже вказували на наявність відбитків шиферної плити на східній частині стіни ротонди, що дуже вірогідно, була підлоговою вівтарною ніші, як це можна бачити на прикладі ротонди у Володимири-Волинському.

Важливим свідченням на користь культового призначення ротонди, крім її чіткої орієнтації за сторонами світу й побудови на «церковному місці», є ще й згаданий рів під центральним стовпом. Він заповнений будівельними залишками XI ст. (мозаїчними кубиками та фрагментами тиньку з фресками) давніми навіть для кінця XII ст. Ці матеріали, подібні до тих, що заповнювали південну частину фундаментного рову каплиця, безперечно, вказують на бажання будівників особливо підкреслити наступність ротонди від церкви або каплиці, яка була тут раніше.

На культовий характер ротонди, попередніх будівель, що були на цьому місці, мабуть вказує знайдена тут свинцева печатка із зображенням святого Федора та грецькими написами¹².

Отже, ми дійшли висновку про культове призначення ротонди. Як відомо, у літописних джерелах нема повідомлення про будівлю в Києві, яку можна було б пов'язати із залишками ротонди. Тому звернемося до пізніших джерел XVI—XVIII ст.

У 1594 р. посол германського імператора Еріх Ляссота, що прямував через Київ до запорозьких козаків, писав у своєму щоденнику: «Недалеко від церкви св. Софії була церква св. Катерини, нині вона зовсім зруйнована, залишився тільки шматок стіни»¹³. З приводу цього повідомлення, деякі дослідники, наприклад, М. І. Петров помилково вважали, що церква Катерини була розташована перед південною всією садиби Софійського собору. Однак, остання публікація документів по Кису XVII ст. переконливо свідчить, що вказана церква знаходилася у зовсім іншому місці, а саме — поблизу Трьохсвятительської церкви¹⁴. Щодо прив'язки церкви Катерини до Софійського собору, а не Десятинної церкви, що знаходилася поблизу неї, то автори пояснюють це тим, що Десятинна церква була в руїнах¹⁵.

У 1688 р. київський митрополит Гедеон Четвертинський звернувся з чолобитною до російських царів Іоанна Олексійовича та Петра Олексійовича й царівни Софії Олексіївни: «... щоб великі государі вшанували його й звеліли у Києві церкви кам'яні св. Великого Василія (тобто Трьохсвятительську — С. В.) і святої великомучениці Катерини, які прийшли у занепад і стоять пусті, розібрati і розібралиши, перевезти їх, великих государів казною, для лагодження соборної церкви Софії, премудрості слова божого»¹⁶. Дозволу на розбирання руїн церков Василія та Катерини Гедеон Четвертинський з Москвою не одержав. У 1690 р. він помер. Його наступник Варлаам Ясинський, перебуваючи у Москві і звертаючись до царя з багатьма іншими потребами, зокрема, просив відновити Трьохсвятительську та Катерининську церкви: «Недалеко від тої згаданої Трьохсвятительської кам'яної церкви, у тому ж городі Верхньому Кисі й інша у занепаді, значно більш зруйнована, кам'яна святої великомучениці Катерини церква, її ж тільки якісь стовпи і частина стін на основі стоять»¹⁷.

У тому ж 1691 р. Варлаам Ясинський знову звернувся до Москви з пропозицією відбудувати церкву Катерини. Свое прохання він мотивував тим, що бажає «це вчинити в тезоіменітство благовірної государині цариці й великої князівни Катерини Олексіївни»¹⁸. Але й це клопотання не мало жодних наслідків. Катерининська церква продовжувала руйнуватися, як про це може

на судити з Розписного списку Києва 1695 р., де перелічуються церкви у «меншому городі», тобто у «Городі Володимира»: «Церковне місце, що була кам'яна церква великомучениці Катерини, розвалилась»¹⁹. І все ж, клопотання митрополита Варлаама Ясинського відіграло деяку роль у цій справі. Було вирішено не віdbudovuvati зруйновану церкву Катерини, оскільки це пов'язано з великими витратами. А на честь «цариці і великої князівни» застувати новий боковий вівтар своєї Катерини у соборній церкві Михайлівського Золотоверхого монастиря. Що й було виконано за наказом царя Петра I князем А. М. Черкасським, спеціально відрядженим для вирішення цієї справи у Київ²⁰. За свідченням М. Закревського, цей боковий вівтар знаходився з південного боку від головного вівтаря собору.

Судячи з чоловитної митрополита Гедеона Четвертинського, Трохсвятительська (св. Василія) та Катерининська церкви знаходилися поблизу одної від одної. Ще виразніше висловився з цього приводу Варлаам Ясинський, вказавши, що церква Катерини знаходиться у верхньому місті «недалече від тої згаданої Трохсвятительської кам'яної церкви».

Ось чому дослідник Києва М. К. Каргер, на підставі наведених документів, вважав, що руїни Катерининської церкви дійсно знаходилися поблизу Трохсвятительської у найдавнішій частині міста²¹.

Новим важливим аргументом, що вказує на місцезнаходження церкви Катерини, є нещодавно перевиданий план полковника І. Ушакова 1695 р.²² На ньому в «Городі Володимира» зображені руїни кам'яної споруди з підписом: «Церква Катерини» (рис. 4). Нарешті, для чого ми наводимо тут всі ці свідчення про церкву Катерини у Києві? Справа у тому, що руїни цієї церкви, зображені на плані Ушакова, показано на тому самому місці, де у результаті археологічного дослідження у 1975—1976 рр. було відкрито фундаменти і залишки стін Київської ротонди. Неважаючи на те, що за малюнком на плані 1695 р. зробити висновок стосовно форми будови важко, бо добре видно лише цегляний фасад з вікном, не може бути жодного сумніву: руїни на плані Ушакова з підписом «Церква Катерини» і відкрита розкопками ротонда, є однією й тією ж спорудою, а саме, церквою Катерини²³. Важко сумніватися у цьому ще й тому, що церкву Катерини і ротонду добре «прив'язано» до Десятинної церкви, руїни якої також зображені у «малому городі» на плані 1695 р.

Торкнемося тепер питання: Катерининська церква у Києві була православною чи католицькою? На цього можна досить переконливо відповісти на підставі документів, що розглядалися. На користь її православ'я, по-перше, свідчить те, що згаданий Еріх Ляссота називає її церквою, а не кляштором, і по-друге, московський уряд, відмовившись віdbudovuvati церкву Катерини, влаштував новий одноіменний боковий вівтар у соборі Михайлівського Золотоверхого монастиря. Навряд це було б можливим, якби руїни Катерининської церкви, тобто ротонди, належали до католицького обряду. Та й православні митрополити Гедсон Четвертинський і Варлаам Ясинський ніколи не стали б клопотатися про віdbudovuvati католицької церкви і звертатися з подібним проханням до російських царів. Саме тому ніяк не можна погодитися з атрибуцією Київської ротонди як католицького храму, нібіто збудованого домініканськими ченцями *.

Стосовно самої ротонди — такий тип споруд з'явився у Східній Європі і в Києві під впливом романської архітектури Західної Європи. Знахідка в Києві подібної архітектурної споруди становить значний інтерес для історії києворуського мистецтва. Вона вказує на те, що напередодні татаро-монгольської навали київська архітектура розвивалася в руслі загальноєвропейського зодчества. Київська ротонда — один з визначних творів східнослов'янського зодчества XII—XIII ст., яке справило вплив на становлення архітектурного мистецтва в Україні.

* Цілком зрозуміло, що Київська ротонда у давнину могла мати інше висвячення, а не св. Катерини, але її православ'я навряд чи може викликати сумнів.

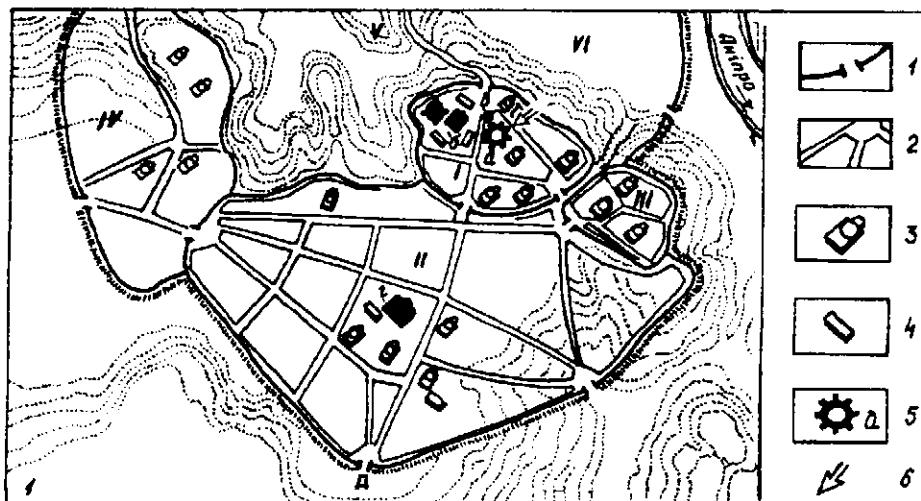

Рис. 4. Фрагмент плану Києва І. Ушакова 1695 р. з руїнами церкви у «малому городі». На плані Києва XI—XIII ст.: 1 — міські брами; 2 — забудова; 3 — храми; 4 — палаці; 5 — київська ротонда.

Примітки

¹ Боровський Я. Є., Толочко П. П. Київська ротонда // Археологія Києва, дослідження і матеріали.— К., 1979.— С. 90.

² Боровський Я. Є., Толочко П. П. Київська ротонда...— С. 101, 102; Ассев Ю. С. Джерела. Мистецтво Київської Русі.— К., 1980.— С. 188.

³ Пуцко В. Г. Каменный рельеф из киевских находок // СА.— 1981.— № 2.— С. 231.

⁴ Рапопорт Н. А. Зодчество Древней Руси.— Л., 1986.— С. 57; Ионесян О. М. «АРХЕОЛОГІЯ», № 1, 1994 р.

Древнерусское зодчество и романская архитектура // Труды V Международного конгресса славянской археологии.— М., 1987.— Т. 3.

⁵ Хайновский И. А. Раскопки велиокняжеского двора древнего Киева-града.— К., 1899.— С. 13.

⁶ Толочко П. П., Боровский Я. Є Язичницьке капище в «Городі Володимира» // Археологія Києва. Матеріали і дослідження.— К., 1979.— С. 3—6.

⁷ Толочко П. П., Боровский Я. Є Язичницьке капище...— С. 5.

⁸ Толочко П. П., Боровский Я. Є Язичницьке капище...— С. 100.

⁹ Боровский Я. Є, Толочко П. П. Київська ротонда...— С. 96.

¹⁰ ПВЛ.— М.— Л., 1950.— Ч. 1.— С. 81.

¹¹ Толочко П. П. Древний Киев.— К., 1983.— С. 41.

¹² Боровский Я. Є, Толочко П. П. Київська ротонда...— С. 103.

¹³ Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей.— К., 1874.— Вып. 2.— С. 18.

¹⁴ Алферова Г. В., Харламов В. А. Киев во второй половине XVII в.— К., 1982.— С. 39.

¹⁵ Алферова Г. В., Харламов В. А. Указ. соч.— С. 46; Лебединцев П. Исторические заметки о Киеве // Киевская старина. 1884.— Т. X.— С. 227; Голубев С. Т. К истории Киевской Трехсвятительской церкви за вторую половину XVII ст. // Труды Киевской духовной академии.— К., 1899.— Кн. 1.— С. 105—142.

¹⁶ Голубев С. Т. Указ. соч.— С. 110.

¹⁷ Голубев С. Т. Указ. соч.— С. 115.

¹⁸ Голубев С. Т. Указ. соч.— С. 36.

¹⁹ Алферова Л. В., Харламов В. А. Указ. соч.— С. 130.

²⁰ Закревский Н. Описание Киева.— М., 1868.— Т. 1.— С. 526, 534.

²¹ Каргер М. К. Древний Киев.— М.— Л., 1961.— Т. 2.— С. 478.

²² Алферова Г. В., Харламов В. А. Указ. соч.— С. 1—160.

²³ Алферова Г. В., Харламов В. А. Указ. соч.— С. 39.

C. A. Высоцкий

КИЕВСКАЯ РОТОНДА И ВОПРОСЫ ЕЕ АТРИБУЦИИ

В статье на основании материалов раскопок Киевской ротонды и изучения письменных источников опровергается мнение, что это был католический костел Девы Марии или светская постройка. Автор приходит к выводу, что Киевская ротонда и руины церкви Екатерины, показанные на плане Киева 1695 г.— одно и то же сооружение, о восстановлении которого, наряду с Трехсвятительской церковью, хлопотали киевские митрополиты перед русским царем. Это является убедительным доказательством того, что церковь Екатерины была православным храмом.

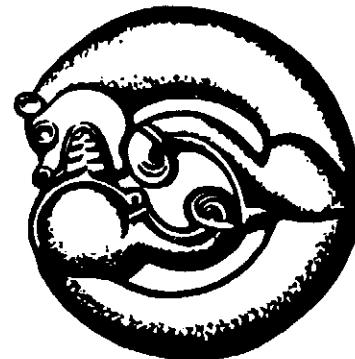
S. A. Vysotsky

THE KIEV ROTUNDA AND PROBLEMS OF ITS ATTRIBUTION

Relics found during excavation of the Kiev rotunda and data from the published sources give grounds to reject the existing opinion that it was Catholic church of Virgin Maria or a secular building. The author comes to the conclusion that the Kiev rotunda and ruins of St. Ekaterina church shown in the plan of Kiev of 1695 are one and the same building and Kiev metropolitans solicited the Russian tsar about its restoration as well as about restoration of the Trekhsvyatitelskaya church. This fact convincingly proves that St. Ekaterina church was an Orthodox temple.

ПУБЛІКАЦІЙ АРХЕОЛОГІЧНИХ МАТЕРІАЛІВ

ТРИПІЛЬСЬКЕ ПОСЕЛЕННЯ ВАСИЛІВКА НА СЕРЕДньому Дністру

В. О. Шумова

Аналізуються матеріали Трипільського поселення періоду VI — Кукутені Аз—4 Трипільської культури. Розглядаються особливості домобудування, керамічний комплекс.

Дослідження пам'яток середнього періоду розвитку Трипілля — Кукутені на Україні вкрай незадовільне. Брак інформації є серйозною перешкодою в усвідомленні значного пласти культури, на основі якого в подальшому проходить довготривалий етногенетичний процес формування і розвитку пам'яток культури наступних періодів. Початок розвинутого Трипілля характеризується важливими процесами: по-перше, значним переселенням на схід племен, що зберігають ранньотрипільські традиції, по-друге — освоєння та поширення біхромного й поліхромного розпису в кераміці до випалу, потретє — спостерігається значний вплив з боку сусідніх степових племен. Ці явища визначають загальні риси розвитку пам'яток етапу VI. Пам'ятки цього періоду регіонально досліджуються нерівномірно. Вагомий внесок у хронологічні розробки зроблено археологами Румунії (Думітреску В., Вулпе Р., Петреску-Димбовіца М., Марінеску-Білку С. та ін.). В плані розробки періодизації і хронології успішно працюють дослідники на матеріалах поселень Молдови¹. Синхронні пам'ятки східного ареалу культури межиріччя Південного Бугу і Дніпра вивчає О. В. Цвек². Найбільш досконало дослідженні матеріали з поселень Невіско та Поливановий Яр³. Важливим доповненням джерело-знавчої бази є введення до наукового обігу матеріалів відкритого в останні роки поселення біля с. Василівки (Сокирянський р-н Чернівецької обл.).

Поселення розташувалось на високій терасі правого берега р. Коболчі у місці, де вона впадає в Дністер. Площа пам'ятки не перевищувала 4 га. На час дослідження поселення було зруйноване, тому встановити точний характер планування не вдалося.

Ділянка, зайнята залишками поселення, мала вигляд вузького клиноподібного виступу, обмеженого з півночі давньою балкою, зі сходу — р. Коболчею, а з південного заходу — долиною р. Сокирянка. Житла розміщувались в один ряд вздовж крутого схилу тераси. Можна припустити, що центральна частина поселення була забудована, оскільки тут знаходились залишки жител № 4 і 5. Всього на поселенні було відкрито і досліджено сім будівель наземної конструкції і одну напівземлянку. Наземні глинобитні житла № 1, 2 і напівземлянка інтерпретуються як єдиний житловий комплекс. Житло № 4 майже зовсім знищено вогнищем відкритої конструкції скіфського часу, яке було викладене з підігнаного один до одного каміння. На цьому місці знайдено кілька фрагментів скіфської кераміки і небагато трипільського посуду. Глинобитне житло № 5 було повністю зруйноване будівництвом. Зібрано невелику кількість кераміки. Житло № 7, що знаходилося на західному краї поселення, частково зруйноване будівництвом. Його

вціліла частина (3×4 м²) свідчить, що житло мало прямокутну форму. Добре зберігся й північно-західний край. Житло глинобитне, на добре випаленій глині простежені відбитки колотих деревин та вузьких плах, що спрямовані переважно по короткій осі житла. Цей шар глини вказує на те, що будівля мала легке перекриття горища. Знахідок зібрано мало: кістки тварин, кілька відщепів з кременю та дротик, невелика кількість посуду, переважно із заглибленим орнаментом.

Житловий комплекс. У північній частині розкопу (його площа 244 м²) була виявлена пляма з попелястим заповненням неправильної овальної форми довжиною 3,02 м і ширину 2 м. За характером заповнення цей об'єкт можна кваліфікувати як напівземлянку більш раннього часу, ніж наземні житла. Дно заглиблого житла було нерівним (пониження від 0,30 до 1,0 м). Стінки звужувались до дна. На дні більш заглибленої західної частині житла знаходилося вогнище овальної форми, дещо заглиблене в підлогу. Поряд знайдено посудину кубкоподібної форми з біхромним розписом червоною й білою фарбами. В центральній частині на підлозі землянки знаходилось скучення кераміки, а поряд лежала розтріснута зернотерка. За характером заповнення житло в більш пізній час використовувалось як господарська яма. В гумусовому заповненні виявлено багато різних знахідок, але насиченість ними нерівномірна. Грунт західної частини ями був більш золистим, тут були сконцентровані керамічні знахідки, східна частина була заповнена великою кількістю кісток тварин. Привертають увагу знахідки черепів тура і ще двох тварин (можливо, собак). Тут також було багато стулок молюсків *Unio*. У південно-східній частині напівземлянка була перекрита подрібненими шматками глиняної обмазки з домішками полови. Вірогідно, під час пожежі загинуло житло, що знаходилось поруч.

Житло № 1 знаходилось у північній ділянці поселення, частково зруйноване береговим обривом, у плані прямокутне, орієнтоване по осі ПЗ-ПС. Залишки його, у вигляді кількох розірваних ділянок обпаленої глини, мали площину 6×3,7 м; центральна ділянка являла собою розтріснутий масив добре обпаленої глини. Глинняна маса з домішкою полови. Західний край площинки був вкритий товстим шаром щільної, дуже подрібненої глини без домішок. Обпалення площинки нерівномірне. Відбитки дерев'яних конструкцій у вигляді вузьких і широких плах добре збереглись і мали, здебільшого, напрям по короткій осі житла, що свідчить про наявність перекриття горища. На долівці, під шаром обмазки, знаходилось відкрите вогнище підковоподібної форми з невисоким бортом. Черінь (1,0×1,0 м) вимощено двома шарами глини на підвищенню основу з сухої глини (висота 7—10 см). Підлога навколо вогнища промазана тонким шаром глини і добре загладжена. Навколо вогнища стояв посуд, а поряд лежало два камені. Трохи посуду знайдено і вздовж південно-західного краю житла. Проти вогнища, під краєм житла, знаходилась біоноклеподібна посудина, в лівому розтрубі якої містилась обпалена трубчаста кістка (невеликої) тварини; кістка була засипана вохрою, поряд з «біоноклем» зафіксовано скучення стулок молюсків, кілька крем'яних відщепів, два розтирачі. У південній частині житла зафіксовано ще два невеликі підвищення, вимощені на земляну підлогу, їх залишки дуже поруйновані, тут скученно стояли посудини різних розмірів, переважно кухонна кераміка.

З північно-західною частиною житла пов'язане невелике (6,5×4,5 м) прямокутне в плані приміщення. Крихкі залишки слабо обпаленої глини з рослинними домішками були зафіксовані у вигляді ділянок, що не мали якоїсь чіткої форми. Окремі шматки обмазки зберегли відбитки вузьких плах, жердин, пруту. На цій площині зібрани знахідки різних категорій: близько 15 посудин, скучення крем'яних відщепів, нуклеуси, гальки, зернотерки. На ділянці зафіксовано також багато скученого й розкиданого каміння та кісток тварин. За характером будівельних залишків можна зробити припущення, що ця прибудова мала вигляд навісу.

Житло № 2 знаходилось на південному заході неподалік від житла № 1. Його розміри 6,5×4,5 м. Залишки будівлі мали компактне залягання і ясно виражену прямокутну форму. Житло мало спільнє подвір'я з житлом № 1 і вход зі східної сторони. Будівельні залишки не відрізняються від попереднього

житла, але в конструкції та інтер'єрі є значні відмінності. Залишки глиняної обмазки крихкі, маса з домішкою полови, серед відбитків дерев'яних конструкцій переважають вузькі плахи та прут. Будівля мала легке перекриття горища, вогнище не зафіксовано. На земляній підлозі хаотично розміщувались камені різних розмірів. Важлива категорія знахідок для цього житла — крем'яні вироби, уламки, залишки виробництва. Кремінь тут становить понад чверть всього кремневого матеріалу, зібраного на розкопаній частині поселення. Основну групу знахідок складають заготовки та відходи виробництва. В наборі типів виробів основне місце займають кінцеві скребки з ретушшю по одному боковому краю, переважно на відщепах (зрідка оброблені й повздовжні грані). Серед інших предметів знайдено також кілька вкладишних різців, кутові різці, проколки, а серед відходів виробництва — нуклеуси різних форм, відбійники. Інші категорії знахідок представлені кістками тварин, зафікованими по краях житла, в західній частині виявлено скучення стулок молюсків; кераміка зібрано небагато. За межами приміщення під східним краєм знаходилась глиняна вимостка овальної форми (1×1 м), один край дуже зруйнований. На ній лежали розвали двох посудин. З протилежної сторони цього ж краю житла була споруда з кількох великих каменів, що мали гладеньку поверхню. Можна припустити, що ці об'єкти знаходились по обидва боки входу до житла. На подвір'ї між житлами № 1 і 2 виявлено залишки ще однієї глиняної вимости. Вона мала прямокутну форму з підвищеним краєм. Поверхня дбайливо загладжена (розмір $0,5\times1,0$ м); на ній знаходились розвали трьох посудин і кістки тварин. На подвір'ї ж зібрано також кераміку та кістки тварин.

Описані будівлі можна розглядати як єдиний житловий комплекс, де перша використовувалась як житло, а друга (за типом знахідок) може кваліфікуватися як майстерня по обробці кремневої сировини або споруда господарчого призначення. До цього комплексу входить і напівземлянка, що під час існування наземних глинибітних жител використовувалась як господарча яма.

Житло № 3 знаходилося південніше і вище описаних будівель. У плані мало прямокутну форму ($5,3\times3,0$ м). Його можна реконструювати як одноповерхову будівлю з масивним перекриттям горища. Перекриття по короткій осі було покладене розділеними навпіл деревинами опуклою стороною вгору, його поверхня була змащена товстим рівномірним шаром глини з домішками полови. У приміщенні під східним краєм земляної підлоги знаходилось вогнище підковоподібної форми з високим краєм, який ззовні був щільно обкладений невеликими камінцями. На вимощеному глиною припічку зафіковані розвали посудин. У перекритті горища, над вогнищем, був отвір прямокутної форми. Всі знахідки сконцентровані навколо вогнища.

Житло № 6 знаходилось на протилежному південно-західному кінці поселення. Будівельні залишки цього житла мали вкрай слабкий випал, в результаті чого споруда майже не збереглась. На її площі зібрано багато матеріалу (кераміка, крем'яні знаряддя праці, кістки тварин). З житлом пов'язана велика господарська яма з кільцевим підбоем біля дна. Характер її заповнення свідчить, що спочатку вона використовувалась для довготривалого зберігання продуктів харчування, де в підбій могли закладати лід. Пізніше яма стала звалищем.

Дані з розкопок біля с. Василівка дають змогу побачити, що поселення мало два будівельних горизонти. З першим пов'язана напівземлянка, з другим — наземні житла. Подібну ситуацію поєднання напівземлянок і наземних жител знаходимо на трипільському поселенні біля с. Гура-Кейнарулуй⁴. Схожу картину зафіковано і в більш ранніх пам'ятках етапу ВІ (Поліванів Яр-ІІІ, Городниця — Городище). Це явище, мабуть, пов'язане з освоєнням переселенцями нових територій і збереженням домобудівних традицій раннього Трипілля періоду Трипілля — Кукутені⁵.

На поселенні зібрана колекція знарядь з каменю, кременю, кістки та рогу. Знаряддя праці представлені зернотерками, кулястими розтирачами, нуклеусами різної форми, скребачками, вкладишами до серпів і ножів, різцями. Виявлено також свердло, стріли й дротик. Серед виробів з каменю: невелика

сокирка, мотика і тесло. Знарядь з кістки та рогу небагато. Пластика представлена двома фігурками тварин.

Переважну більшість знахідок становить кераміка. За технологічними ознаками вона поділяється на кухонну та столову.

Кухонний посуд складає 25% від всього керамічного комплексу і може бути поділений на п'ять підгруп за складом формувальної маси.

1. Посуд з глиняної маси з домішками шамоту складає близько 75% від загальної кількості кухонної кераміки. Його відмінні риси — масивність та шорстка поверхня. За формую виділяються великі миски конічної форми, широкогорлі горщики з петельчастими ручками на плічках, глеки з високою циліндричною горловиною і масивними петельчастими ручками. Орнаментація не зафікована (рис. 1, 18).

2. Кераміка з домішкою жорстви в масі — приблизно 11%. За рахунок великої кількості грубозернистих домішок поверхня посуду шорстка на вигляд, але переважно загладжена та вкрита ангобом з відмуленої глини білого кольору. За формую це невеликі горщики, інколи оздоблені по плічках горизонтальним рядом вдавлень (рис. 1, 19).

3. Посуд з домішками в масі часток мергелю та піску — близько 5%. Має загладжену поверхню, випал переважно слабкий. Представленій мисками невеликих розмірів і горщиками з широким горлом, оздобленим по краю вінцю рядом насічок. Зустрічаються також неорнаментовані горщики.

4. Посудини з домішками піску в тісті — 5%. Мають, здебільшого, тонкі стінки. Поверхня загладжена, характер випалу оксидаційний. За формую виділяються горщик з широкою горловиною. Вінця мають деякі варіації у висоті та нахилі назовні. Оздоблення у вигляді рядів насічок по вінцях, зубчастий штамп у шевроні, наколи та стрічки з тонких ліній, хвилясто обведені навколо плічок (рис. 1, 20).

5. Посуд з глиняної маси з домішками мушлі — 4%. Має тонкі стінки, черепок темно-сірого кольору, поверхня вкрита смугастим загладжуванням або добре вирівняна. Виділяються горщики, оздоблені по вінцях і плічках насічками, наколами, шевроном, заповненим штампом, хвилястими стрічками з тонких прокреслених ліній, краї яких оздоблені наколами, широким поясом прокресленої «навскісної сітки». На деяких горщиках є й наліпи (рис. 1, 21).

Столова кераміка складає 75% від всього комплексу і за засобом нанесення орнаменту може бути розділена на посуд із заглибленим орнаментом, канелюрами, розписом та фарбованій (без орнаменту). Для її виготовлення використовувалась керамічна маса трьох типів. В основному це очищена глина, інколи з домішками піску. Також використовувалась глиняна маса з домішками шамоту, меншою мірою — з домішками мергелю або жорстви.

Посуд із заглибленим орнаментом — 40% від загальної кількості столової кераміки. Глина з домішками товченого шамоту або піску. Основні форми: приземкуваті грушоподібні посудини з опуклими плічками і горизонтально розміщеніми вінцями; покришки (шоломоподібні, напівсферичні, конічні з грибоподібною верхівкою та маленькими ручками-наліпами); кратери, миски конічної форми. Переважає орнаментація у вигляді широких стрічок з прокреслених ліній, що майже повністю покривають тулуб посудин меандровими композиціями, часто з ямками та насічками у різних комбінаціях. Частина посудин має комбіновану орнаментацію: простір між стрічками заглиблених ліній замальовувався, повторюючи основну схему, чорною, червоною, білою фарбами, зрідка чорною та білою. Іноді поверхня вкрита вохрою, а борозенки заповнені білою пастою. Виділяються посудини із заглибленим орнаментом на зовнішній поверхні та монохромним розписом (червоною або білою фарбами) на внутрішній. Таке оздоблення зустрічається в кратерах. Миски та покришки переважно прикрашались тільки заглибленим орнаментом (рис. 2, 1—10).

Посуд з канельованим орнаментом — близько 10%. Виготовлений з тонкоструктурною глини, іноді з незначною домішкою дрібного піску й шамоту. За формую виділяються кубки різних розмірів, округлотілі посудини (можливо на кільцевому піддоні), кратери, амфори, біноклеподібні посудини. Ка-

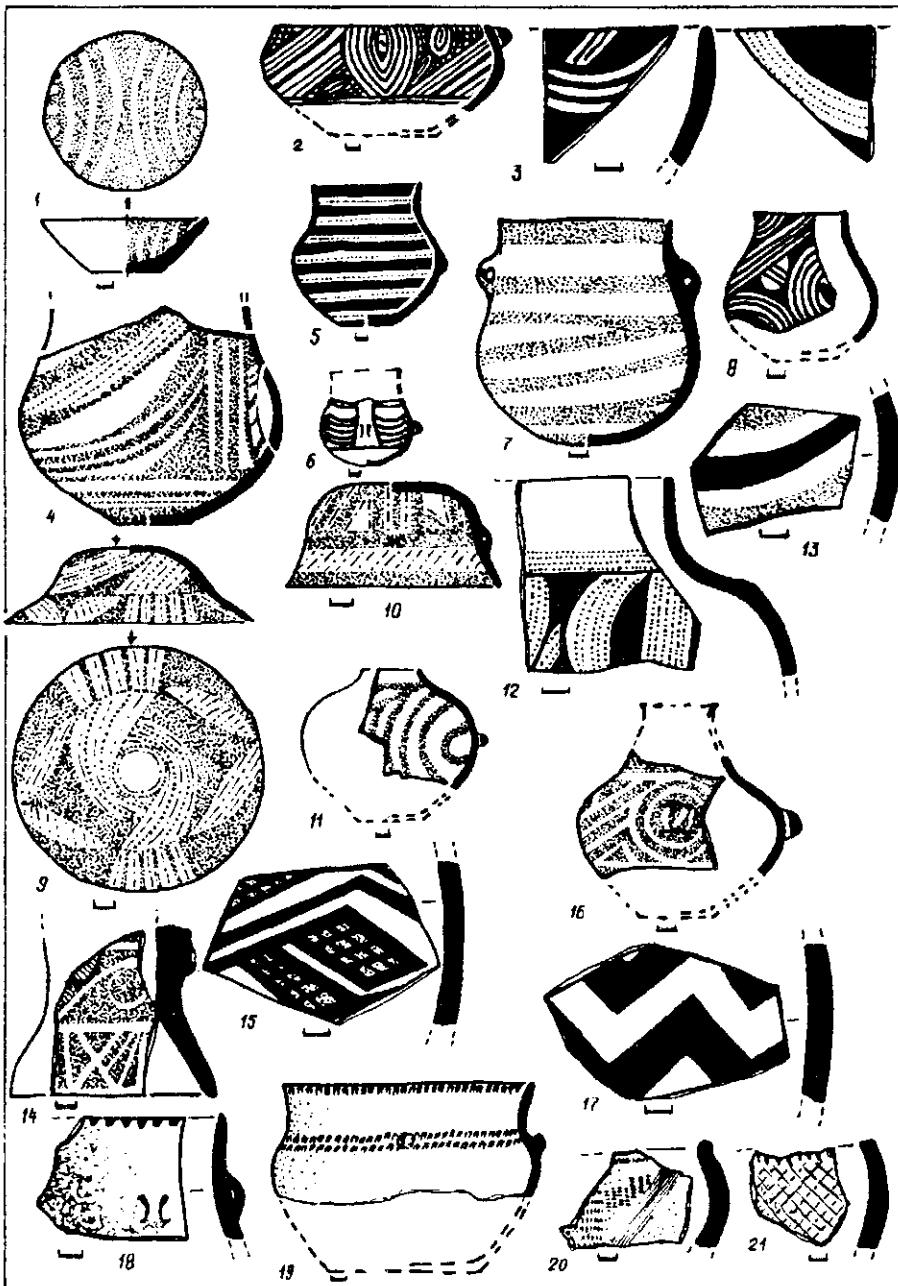

Рис. 1. Посуд з поселення Василівка:
1—17 — кераміка з розписним орнаментом;
18—21 — кухонна кераміка.

нелюри широкі, м'якого профілю, здебільшого профарбовані білим або червоним. Часто тільки поверхня між канелюрами фарбувалась у червоний та білий коліори. Посуд також мав біхромне фарбування або не фарбувався зовсім. Система орнаментацій здебільшого повторює композиції кераміки із заглибленим орнаментом. Але маємо посудини, де канелюри розміщені лише вертикально або горизонтально (переважно кубки) (рис. 2, 11—13).

Посуд з фарбованою поверхнею (13%) представлений мисками, кубко-подібними та округлотілими посудинами. Вони відносно товстостінні, недбалої ліпки, в глиняній масі домішка піску. Поверхня фарбувалась у білий або рожевий колір.

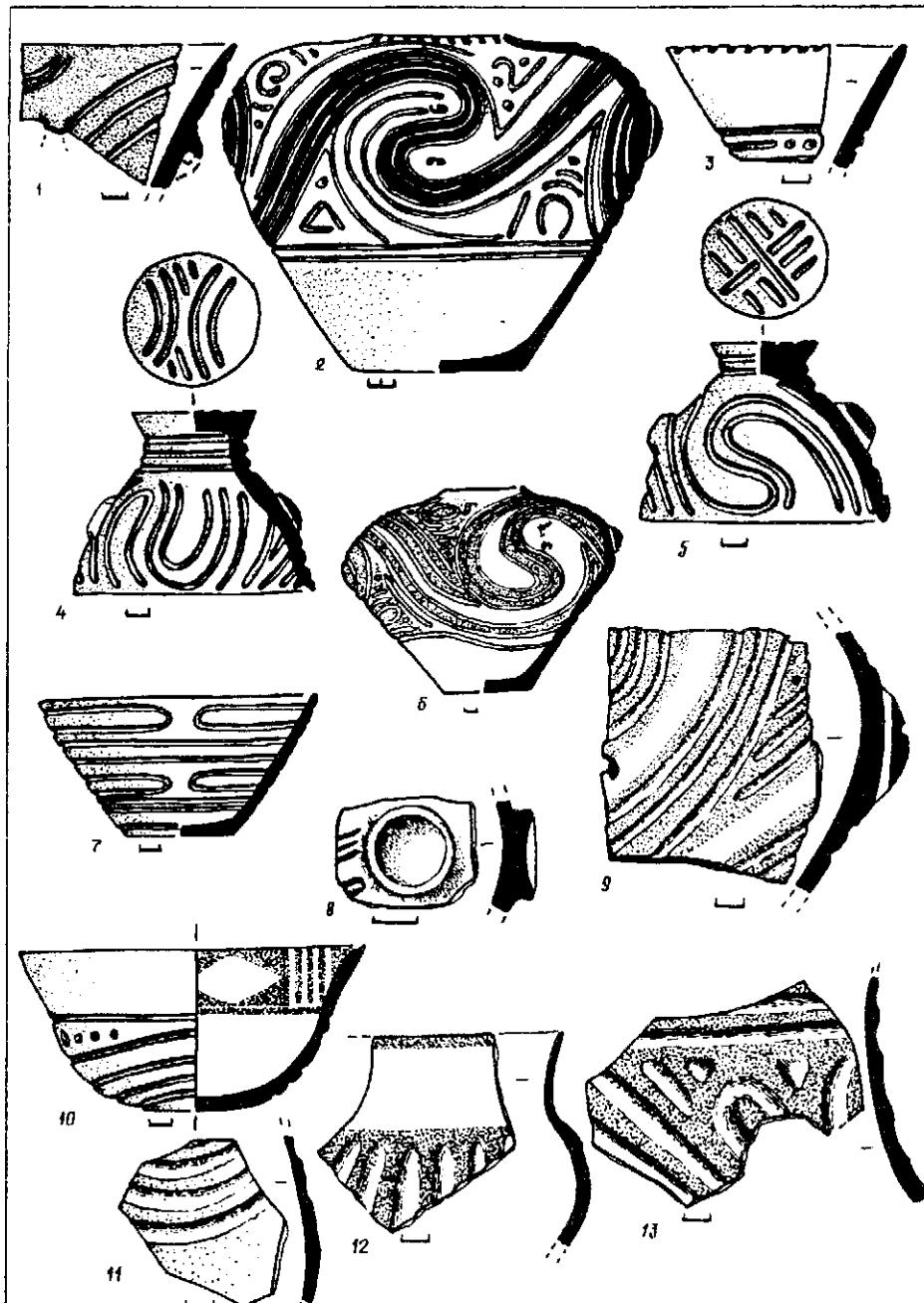

Рис. 2. Посуд з поселення Василівка:
1–10 — кераміка із заглибленим орнаментом;
11–13 — кераміка з канельованим орнаментом.

Кераміка з розписом (37%) вироблялась з тонкоструктурної глини, іноді з невеликою домішкою дрібного піску. За формою виділяються наступні типи.

Миски: конічні, сфероконічні, циліндроконічні. В більшості розписні зсередини й зовні. Монохромний орнамент з білою або червоною фарбою нанесений на природний, іноді лискованій фон посудин. В орнаменті використані навскісні лінії, кільця з тонких і широких смуг, заштриховані трикутниками. Біхромний розпис червоною і білою фарбами або червоною й брунатною наносився по природному фону чи по світло-червоному фарбуванню ззовні, а інколи і всередині мисок. В орнаменті застосовувався спосіб чергування коль-

орів, горизонтально розміщені однакової ширини смуги доповнені поясом навскісної сітки. Ці схеми виконані білою та червоною фарбами. В розписі червоною і коричневою фарбами використовувались тангентні, фестонні схеми, горизонтально розміщені s-подібні дуги з елементами навскісної сітки (рис. 1, 1—3).

Кубки — тонкостінні невеликі посудини з округлотілим тулубом та циліндричною витягнутою горловиною з вертикальними або трохи відігнутими вінцями. Часто кубки мають під вінцями або на плічках невеликі ручки-наліпи. Орнаментовані монохромним (червона або чорна фарба) та біхромним (біла й червона, біла й брунатна, чорна й червона фарби) розписами по природній поверхні або білому чи червоному фарбуванню. Малюнок переважно у вигляді спіралі, що підімається від дніця до вінець; широкого горизонтального фризу з паралельних смуг; ряду фестонів; волютної композиції, метопної схеми. Розпис виконувався як тонкими лініями, так і широкими смугами (рис. 1, 4—6, 8).

Кубкоподібні посудини здебільшого повторюють форму кубків, але відрізняються розмірами та товщиною стінок. Розпис посудин біхромний у вигляді спіралі, що спускається зверху донизу (рис. 1, 7).

Грушоподібні посудини мають приземкувату форму з опуклим тулубом і циліндричною горловиною. Іноді край вінець трохи нахилений до середини. Розпис біхромний, білою та червоною фарбами. В системі орнаментації використані елементи у вигляді s-подібних дуг овалів, волют, тонких ліній у проміжках між овалами (рис. 1, 11—13).

Покришки шоломоподібної форми (високі або низькі). Орнаментовані переважно біхромним розписом (червона та біла фарби), що наносився на природний фон. Основні орнаментальні схеми — тангентна, метопна, стилізована лицьова — виконані червоною фарбою, доповнені тонкими білими лініями (рис. 1, 9, 10).

Амфори з широким дном, округлою нижньою частиною, широкими плічками та високою зрізано-циліндричною горловиною з відігнутими вінцями. На плічках с ручки з вертикальним отвором. Орнамент наносився на природний фон або червонувате фарбування поверхні. Монохромний малюнок білою фарбою компонувався у тангентні або мсандрові композиції.

Округлотілі горщики з широкою горловиною та невисокими вінцями. Розпис нанесений брунатною фарбою у поєднанні з червоною. Елементи розпису: тонкі червоні лінії по природному фону посудини у вигляді фестонів, простір між якими заповнено брунатною фарбою. Монохромний розпис брунатного кольору зустрічається у вигляді фестонів, зигзагів, широких навскісних ліній. Спостерігається орнамент у вигляді кількох горизонтальних рядів, що складались з елементів «ламаного» мсандру, який виконувався чорною та червоною фарбами по білому фарбуванню поверхні (рис. 1, 15, 17).

Бінокленоподібні посудини мають циліндричну центральну частину. Основи і верхні чащі — конічної форми. В розписі використані метопні та волютні схеми, виконані широкими смугами білою фарбою по червоному фону (рис. 1, 14).

На завершення відзначимо кілька найважливіших рис поселення Василівка. В колекції кераміки простежується ціле розмаїття гончарних традицій (використання різних за своїм складом формувальних мас), що вказують, з одного боку, на стійкі архаїчні прийоми, а з другого — на високий рівень та інтенсивний розвиток гончарного ремесла. Ці тенденції помітні як на кухонному, так і на столовому посуді. Різноманітність оздоблення зовнішньої поверхні столового посуду привертає особливу увагу. Ми маємо змогу на одному поселенні, що не має стратиграфії, спостерігати кераміку з різними способами нанесення орнаменту (заглиблений, канельований та сполучення цих технік з профарбуванням). У розписному посуді спостерігаємо велику кількість орнаментальних схем, а також наявність монохромного, біхромного та поліхромного розпису. Цікавим рудиментарним явищем є сполучення заглибленої орнаментації з профарбованими ділянками і пастовим заповненням борозенок зовнішньої сторони та монохромним розписом всередині посудини. Відгуком ранньої доби культури є і спосіб нанесення фарби (червона або біла)

на поверхню посудин після їх випалу, явище, що бере свій початок у культурі Прекукутені. Окремі орнаментальні схеми та їх колірне вирішення (зигзагуватий орнамент чорною, білою або червоною фарбами) успадковані від пам'яток Ариушда. Оздоблення ряду опуклотільних посудин, покришок та кубків з суцільним біхромним розписом посудин (білою та червоною фарбами) має прямі аналогії в колекції поселення Поливанів Яр (нижній шар), віднесеної Т. О. Поповою до початку етапу VI або фаз Кукутені A₂ і A₃⁶. Окремі нечисленні знахідки поліхромного посуду співвідносяться з матеріалами поселень біля сіл Ліпчани (ж. № 1, нижній шар), Кадіївці (ур. Бавки), Кудринці⁷. Разом з тривалими ранніми традиціями в кераміці Василівки спостерігаємо вже відсутність таких форм, як черпаки, ложки, високі піддони, вази; відсутні також елементи зубчастого штампу поряд з канелюрами. окремі риси орнаментальних схем на грушоподібних і опуклотільних посудинах, кратерах, покришках та мисках зближують матеріал Василівки з колекцією поселення Жури, що належить до 4-го ступеня середнього періоду Кукутені A₄⁸. Аналізуючи матеріали цих поселень та близьких до них пам'яток Середнього Подністров'я, слідно віднести поселення Жури до фінального ступеня етапу VI, а не вважати його пам'яткою етапу A-B, за Н. М. Виноградовою⁹. Що стосується поселення Василівки, домінуючим у керамічному комплексі є посуд із заглибленим орнаментом, але і в цій групі виявляються традиції Прекукутені. Загальні риси кукутенського впливу на посуд з розписним і заглибленим орнаментом знаходимо в пам'ятках північної Молдови: Старі Куконешти, Друци-І, В. Жори, Брінзени-ІV (нижній шар)¹⁰. Найближчою аналогією цим пам'яткам і поселенню Василівка на північному сході Румунської Молдови є поселення Дрегушені (ур. Ла Лутеріє та Острів)¹¹. Розглянутий комплекс поселення Василівка датується початком фінальної фази етапу VI (Кукутені A₃).

Дослідження Трипілля в Подністров'ї, його значення у формуванні і розвитку культури не допускають спрощень. Можна припустити, що для таких пам'яток, як Василівка, були наявні два компоненти у їх формуванні — місцевий, власне трипільський, і кукутенський імпульс з басейну Пруту¹². Розвиток Трипільської культури не міг бути виключно еволюційним, його дискретність зараз не викликає сумніву. Постійні імпульси із західного ареалу мали міграційний характер, що відчутно на всіх стадах розвитку Трипілля. На початку етапу В у трипільському регіоні Подністров'я виникає складна ситуація. Для цього періоду характерна поява багатьох різноманітних розписних стилів: орнаментальних мотивів зовсім різних за характером на одній посудині; посудин, на яких розпис компонується рядами, внаслідок чого виникає живий звільнений від монотонності ритм. Ми маємо змогу спостерігати, як у цей період проходить сприйняття нових гончарських і художніх прийомів виготовлення різного за призначенням посуду. Подібні явища, як правило, пов'язані із значними динамічними й тривалими процесами в суспільстві. В Середньому Подністров'ї на Кам'янеччині та Могилів-Подільщині трипільське поселення, на відміну від інших регіонів, довгий час зберігає ранньотрипільські традиції, що, в свою чергу, дозволило окреслити тут локальну групу поселень¹³. Картографування пам'яток вказаного регіону показує, що в подальшому, на етапі VI—VII (Кукутені A-B) ця територія потрапляє в зону розселення племен Солонченської локальної групи, в орнаментації посуду якої відчутні залишки «східної» генетичної традиції. Це, в свою чергу, свідчить про те, що такі поселення, як Василівка, могли бути однією із складових у формуванні Солонченської локально-хронологічної групи.

Примітки

¹ Пасек Т. С. Раннеземледельческие трипольские племена Поднестровья.— М., 1961.— 226 с. (МИА 184); Маркевич В. И. Многослойное поселение Новые Русешты-І // КСИА АН СССР.— 1970.— Вып. 123.— С. 56—68; Бейлекчи В. С., Бырня П. П., Виноградова Н. М. Раскопки трипольского поселения в Старом Орхее // АИМ в 1972.— Кишинев, 1974.— С. 67, 77; Мовша Т. Г. Многослойное трипольское поселение Солончены II на Днестре // КСИА АН СССР.— 1965.— Вып. 105.— С. 91—100; Черныш Е. К. Энеолит Правобережной Украины и Молдавии // Археология СССР.— М., 1982.— С. 191; Сорокин В. Я. Трипольское поселение у

с. Гура Кайнарулуй // АИМ в 1983 г.— Кишинев, 1988.— С. 20—33; Сорокин В. Я. Культурно-исторические проблемы племен Среднего Триполья Днестровского-Прутского Междуречья // Этнография, искусствоведение, археология. Изв. АН МССР.— Кишинев, 1989.— С. 45—54; Сорокин В. Я. К проблеме хронологии памятников среднего Триполья Молдавии // Раннеземледельческие поселения-гиганты Трипольской культуры на Украине. I полевой семинар.— Тальянки, 1990.— С. 94—101.

² Цвек Е. В. Исследование трипольских поселений в междуречье Южного Буга и Днепра // Новейшие открытия советских археологов: Тез. докл.— К., 1975.— Ч. I.— С. 73, 74; Цвек Е. В. Трипольские поселения Буго-Днепровского Междуречья (к вопросу о восточном ареале культуры Кукутени — Триполье) // Первобытная археология — поиски и находки.— К., 1980.— С. 163—185; Цвек О. В. Особливості формування східного регіону трипільсько-кукутенської спільноти // Археологія.— К., 1985.— С. 31—45; Цвек Е. В. Буго-Днепровский вариант восточно-трипольской культуры (к проблеме выделения культур и локальных вариантов Триполья) // Первобытная археология.— К., 1989.— С. 106—117.

³ Черныш Е. К. К истории поселения энеолитического времени в Среднем Поднестровье // МИА.— 1962.— № 102.— С. 5—85; Попова Т. А. Древнейшие земледельцы Среднего Поднепровья в IV—III тыс. до н. э.: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук.— Л., 1972.— 22 с.; Черныш Е. Б. Хронология Поливанова Яра и ее значение для периодизации трипольской культуры // КСИА АН СССР.— Вып. 157.— 1979.— С. 69—72; Черниш К. К. Початок розвинутого Трипілля на середньому Дністрі (за матеріалами Поливанового Яру) // Археологія.— 1985.— № 52.— С. 22—32.

⁴ Сорокин В. Я. Трипольское поселение...— С. 20—22.

⁵ Черныш Е. К. Энеолит Правобережной Украины...— С. 194—204.

⁶ Попова Т. А. Хронология Поливанова Яра...— С. 69—72.

⁷ Шумова В. А. Трипольское поселение у с. Липчаны // Тез. докл. Актуальные проблемы историко-археологических исследований.— К., 1987.— С. 180; Рудинський М. Я. Досліди на Кам'янецчині // Коротке зівідомлення за 1926 р.— К., 1926.— С. 123; Пасек Т. С. Периодизация трипольских поселений // МИА.— № 10.— М., 1949.— С. 45—47.

⁸ Черныш Е. К. Энеолит Правобережной Украины...— С. 199.

⁹ Виноградова И. М. Племена Днестровско-Прутского междуречья в период расцвета трипольской культуры.— Кишинев, 1983.— 105 с.

¹⁰ Маркевич В. И. Исследования Молдавской неолитической экспедиции // АО 1977.— М., 1978.— С. 466; Рындина Н. В. Раскопки поселения развитого Триполья Друцы-I // АО 1981.— М., 1982.— С. 415; Сорокин В. Я. К проблеме хронологии памятников...— С. 94—101; Маркевич В. И. Далекое-Близкое.— Кишинев, 1985.— С. 68.

¹¹ Crstaru A. Draguseni. Contributii la monografie arheologica.— Botosani, 1977.— 190 р.

¹² Збенович В. Г., Шумова В. А. Трипольская культура Среднего Поднестровья в свете новых исследований // Первобытная археология.— К., 1989.— С. 97—106.

¹³ Мовша Т. Г. Середній етап трипільської культури // Археологія Української РСР.— К., 1971.— Т. I.— С. 170; Мовша Т. Г. Две параллельные линии в развитии трипольской этнокультурной области (этап VI—CI) // Новейшие открытия советских археологов: Тез. докл. конф.— Ч. I.— К., 1975.— С. 69—71; Колесников А. Г., Колесникова В. А. Памятники Трипольской культуры этапа VI в Среднем Поднестровье // Актуальные проблемы археологических исследований Украинской ССР: Тез. докл. республ. конф. молодых ученых.— К., 1981.— С. 26, 27; Колесников О. Г. Деякі питання історії населення Трипільської культури в Середньому Подністрі (етап VI) // Тез. доп. IX Вінницької обласної історико-краєзнавч. конф.— Вінниця, 1990.— С. 13.

B. A. Шумова

ТРИПОЛЬСКОЕ ПОСЕЛЕНИЕ ВАСИЛЬЕВКА НА СРЕДНЕМ ДНЕСТРЕ

В статье систематизируются материалы трипольского поселения у с. Васильевка на Среднем Днестре (Сокирянский р-н Черновицкой обл.), датируемого периодом VI Триполья — Кукутень Аз₄. Рассматриваются детали топографии и планировки поселения, некоторые технические приемы домостроительства. Основное внимание уделяется анализу керамического комплекса, своеобразие которого состоит в сохранении ряда черт, присущих предшествующему этапу и, прежде всего, отразившихся в технологических и стилистических признаках. Прослеживаются некоторые вопросы развития памятников финала этапа VI, причем наблюдается взаимодействие традиционных местных и инновационных элементов. Отсутствие же прямых аналогий и равнозначно исследованных памятников этапа VI определило круг сопоставлений на широком фоне памятников данного этапа территории Украины, Молдовы, Румынии. Публикуемые материалы значительно дополняют фактологическую базу развитого Триполья.

THE TRIPOLIAN SETTLEMENT VASILIEVKA AT MIDDLE DNIESTER BASIN

In the paper the materials of the Tripolian settlement near Vasilievka village at Middle Dniester (Sokirnoje district Tchernovitz region) which dates to the period B1 of Tripolie—Kukuteni A₃₋₄ are systematized. The details of the topography and lay-out of the settlement, the certain technical methods of building are considered. The main attention is paid to the analysis of corpus of pottery which originality consists of a preservation of a number of features inherent in the previous stage and reflected first of all by technological and stylistic indications. Some problems of the development of memorials of the final of stage B2 are considered. It is observed the interaction of the traditional native elements and the innovative ones. Just the absence of the direct analogies and equivalently researched memorials of the stage B1 has marked the range of the comparision against the broad background of memorials dated to this stage from Ukraine, Moldova, Romania. The published materials considerably enrich the factological base of the welldeveloped Tripolie.

ПРО ТЕХНОЛОГІЮ ВИГОТОВЛЕННЯ ТРИПІЛЬСЬКОЇ КЕРАМОКІ

Б. С. Жураковський

Технологія виготовлення трипільськими гончарами кераміки вже тривалий час викликає інтерес з боку дослідників Трипілля, що зумовлено масовістю її знахідок на поселеннях та різноманітністю і досконалістю форм. Разом з тим технологія виготовлення кераміки певною мірою відбиває ступінь розвитку продуктивних сил в епоху енеоліту, найбільш яскравим проявом якої є Трипільська культура.

У трипільську епоху з'являється ряд форм посуду, який без особливих змін залишається у наступні часи, а масовість керамічного матеріалу та його висока якість свідчать про застосування трипільцями досить розвинутої технології ручного ліплення, знання технології обробки глини та її властивостей.

Більшість дослідників торкались лише питання способу обробки зовнішньої поверхні трипільського посуду та проводили візуальні спостереження за вмістом глиняної маси (про вживані трипільцями кольори фарб, сторонні домішки в глиняній масі тощо)¹.

Зокрема І. П. Красніков вивчив склад фарб і сировинну базу їх добування. Він вважав, що три основних тони розпису трипільської кераміки: білий, темно-червоний і темно-бурий відповідають матеріалам: каоліну, червоній вохрі і болотнійrudі², які давнє населення могло знайти на своїй території поблизу селищ.

На ранньотрипільських поселеннях серед керамічного матеріалу значна кількість належить так званій канельованій кераміці. Вона додатково оздоблена по ребрах канелюр пунктирними лініями. Це наштовхнуло К. Коршака на думку, що одним з перших знарядь праці трипільських гончарів була на-вмисне зазубрена річкова черепашка *Unio*.

Більш детально технологія виготовлення трипільської кераміки розглянута в працях О. П. Черниш⁴, де відзначено, що серед масового керамічного матеріалу, який знаходиться на трипільських селищах, часто трапляються сліди розламування горщиків на горизонтальні стрічки. Але, на нашу думку, суперечливим є припущення, що посуд ліпився з окремих шматків, які мали форму трапеції, і для їх зліплювання гончарі застосовували хвильястий зріз⁵.

© Б. С. ЖУРАКОВСЬКИЙ, 1994 р.

Щодо розламування стінок на трапецієподібні шматки слід зауважити, що це залежало від багатьох причин, в тому числі і від місця знаходження та положення посуду. Якщо горщик зазнавав давлячого удару зверху, він повинен був розпастись на трапецієподібні шматки, особливо коли форма горщика була біконічною або грушоподібною.

Питання технології виготовлення кераміки трипільцями, на жаль, не висвітлені, суперечливі, потребують нових досліджень. Останім часом нам вдалося зробити ряд спостережень на матеріалах з досліджених поселень на Південному Бузі і Лівобережжі Дністра, виявивши деякі фактичні дані про технологію керамічного виробництва часів Трипільської культури. Слід звернути увагу на те, що кожен майстер використовував свої прийоми, технологію, спираючись на власний досвід, спостереження.

Сліди розламування кераміки горизонтальними кільцями виявлені на трипільських селищах Чорторія, Уланівка, Борисівка Іллінського району, Немирів, Кліщів Тиврівського району, Жмеринка I, II, Ялтушків Барського району, Яришів Могилів-Подільського району, Заячівка, Балки Шаргородського району, де проведені стаціонарні розкопки та розвідка.

Протягом ряду років велось систематичне дослідження трипільської кераміки як у полі, під час розвідок та розкопок, так і в лабораторних умовах у процесі її реставрації.

Візуальні спостереження, доповнені фотографуванням великих фрагментів посудин рентгенівським апаратом, дали можливість виявити приховані процеси у технології виготовлення кераміки⁶.

З метою експерименту в польових умовах було виготовлено контрольну посудину засобом горизонтального кільцевого наліпу, після чого ця посудина була також сфотографована у рентгенівських променях.

Зіставлення фотографій виготовленої посудини і трипільських зразків дали досить чітке уявлення про лінії з'єднання, структуру глиняної маси і, найголовніше, дало можливість впевнитись, що трипільці користувались при виготовленні посуду горизонтальним кільцевим наліпом, сліди чого неодноразово були знайдені на різночасових селищах Трипільської культури Південного Побужжя. На рентгенівських плівках місця з'єднання стрічок глини мають чітко виявлений рубець, світліший у порівнянні з більш затемненою однорідністю стінки горщика. Цей рубець нагадує зростання кістки після перелому. Чітко простежуються горизонтальні шви, а вертикальні — поодинокі, тобто ті, де зліплювались стрічки.

Факт масового виготовлення кераміки населенням в епоху Трипілля говорить про те, що ця галузь трудової діяльності була розвинута досить високо. Цілком можливо, що виготовленням посуду займалися не всі жителі, а окрема група членів трипільського родового колективу. Про це свідчать знахідки трипільських горнів з масою продукції в Яришеві Могилів-Подільського району, де горн був закладений випаленими горщиками, а також у Жванці Кам'янець-Подільського району⁷. Це дозволяє припустити, що для виробництва кераміки трипільські гончарі мали спеціально обладнане місце, інструмент, побудовані горни або пристрій для випалу кераміки, чітко визначені родовища глини.

Глина на Кліщівському поселенні досить однорідна за своїм складом. Можна зробити висновок, що перед вживанням глина підлягала ретельній обробці, з неї видаляли грубі сторонні домішки, для виготовлення червоноглинняних посудин вживали спеціальну відмулену глину. Можливо, що глину клинували, видаляючи з неї повітря і т. д.

Спостереження показали, що трипільські гончарі надавали великого значення підготовці сировини, з якої виробляли посуд. Ця сировина проходила певні стадії переробки в залежності від призначення, форми і розміру посуду. Великі горщики, як правило, ліпились із знежиреної глини.

Отже, трипільські гончарі практично досить добре були обізнані з різними властивостями глини, і в виборі її та подальшій обробці спирались на свій виробничий досвід, який, безумовно, був надбанням багаторічного трудового процесу.

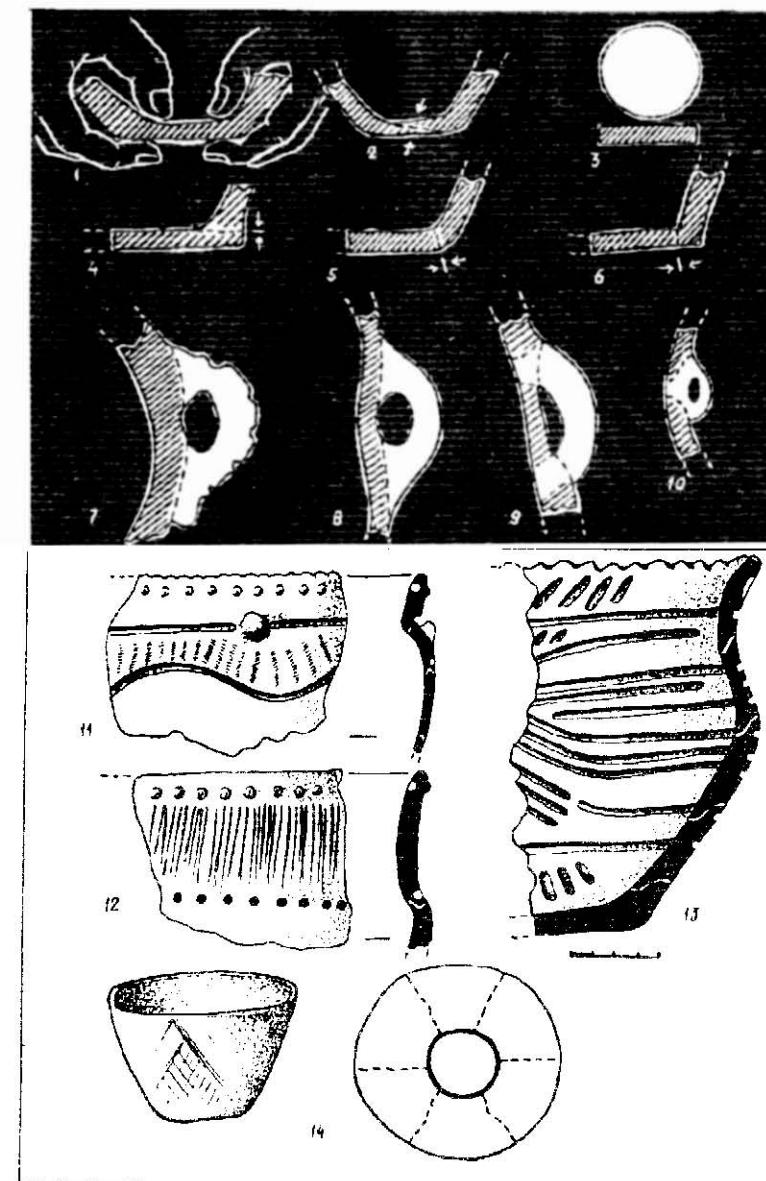

Рис. 1. Прийоми виготовлення посуду трипільськими гончарами: 1, 2 — суцільне дно з витягнутими стінками посудини; 3 — дно з круглого диска; 4, 5, 6 — способи кріплення першої стрічки до дна; 7, 8 — спосіб кріплення вушок до стінки посудини; 9, 10 — кріплення вушок до посудини шляхом віплювання їх через отвори; 11, 12 — скріплювання стрічок шляхом накладання одна на одну; 13 — скріплювання стрічок шляхом прикладання; 14 — посудина, виготовлена пелюстковим способом.

Розглянемо коротко послідовний процес ліплення посуду гончарами Трипілля та застосовувані ними інструменти.

Перш за все на твердій основі формувалось дно горщика, миски або іншої посудини. Переважна більшість денець посудин, які вивчені в польових та лабораторних умовах, мають сліди підсипки на тверду основу піску, жорстви, полови або попелу. Підсипка запобігала з'єднанню посудини з підставкою.

Сліди використання різноманітної підсипки трипільськими гончарами виявлені на кераміці з трипільських селищ Рахні Собові Гайсинського району, Біликівці Жмеринського району, Уланівка і Борисівка, Сороки Іллінецького району. Готовий горщик не зріався ниткою з підставкою, як це робиться на гончарному кругі. На дніцях посуду не відзначено жодного випадку зрізання.

Спостереження дають підстави стверджувати, що було три способи формування денеца посудин. Перший полягає у виготовленні суцільного дна з переходом у стінки (рис. 1, 1). Край шматка глини поступово формувались у стінки висотою 3—4 см. У такому випадку центральна частина дна розтягувалась і ставала тонкою. Для міцності дно зсередини і зовні намашувалось глиною і, не виключено, вибивалось дерев'яним товкачем.

Ознаки саме такої технології формування денеца посуду виявлені на зразках кераміки, зібраної на трипільських селищах Клішів Тиврівського району, Жмеринка I, II, Заячівка Шаргородського району.

Другий спосіб полягає у виготовленні дна посудини з круглого диска, тобто куляста глинняна маса розплескувалась у диск необхідної товщини. До його країв зверху наліплювались відповідної товщини й під потрібним кутом стінки висотою 3—4 см (рис. 1, 3), до яких потім кріпили наступне кільце стінки. Іноді стінки кріпились до бічних країв диска, чим досягалось міцніше скріplення стінок з днищем (рис. 1, 6).

Цей спосіб виготовлення денеца посуду встановлений на зразках кераміки, зібраної на селищах Уланівка, Чорторія Іллінецького району, Підлісний Ялтушків Барського району.

При третьому способі денеце посудині ліпилося з двох секторів — шматків глини. Спочатку вони підкріплювались у нижній частині (рис. 1, 2), а потім формувались і скріплювались у стінки майбутньої посудини. Можна констатувати, що це урізноманітнений перший спосіб.

Така технологія підтверджена зразками керамічної продукції з селищ Підлісний Ялтушків, Слобідка Немирівського району, Біликівці Жмеринського району, Рахні Собові Гайсинського району.

Наступний етап виготовлення посуду полягав у формуванні стінок. Для цього виготовлялись глиняні валики, вони розплескувались у довгі стрічки, які кріпились до дна заливанням. Це досягалось ретельним вдавлюванням країв дна і стрічки до повного з'єднання.

Лінія з'єднання ретельно проминалась і загладжувалась, глинняна маса розтягувалась з однієї стрічки на другу до стану повної однорідності. Ширина і кількість наліплюваних стрічок залежали від розміру посудини. Верхньому краєві останньої стрічки надавали конфігурації вінець (рис. 1, 11, 12, 13).

Така послідовність виготовлення посуду виявлені на зібраних зразках з селищ трипільської культури раннього етапу Сорока, Борисівка Іллінецького району; середнього етапу — Жмеринка II, Клішів Тиврівського району; пізнього етапу — Чорторія Іллінецького району, Жабокрички Чечельницького району.

З'єднання горизонтальних кілець глини відбувалось способами прикладання або накладання (рис. 1, 11, 12, 13). Накладання країв кілець одне на одне давало міцніший рубець.

На ряді поселень Середнього Побужжя знайдено кратероподібні посудини, конусовидні кришки, в яких явно простежується своєрідний спосіб ліплення цих керамічних виробів. При їх виробництві застосовувався не стрічковий, а пелюстковий спосіб (рис. 1, 14). Трапецієвидні шматки глинняної маси меншою основою кріпились до дна і послідовно між собою. В залежності від розміру посудини кількість таких пелюсток могла сягати 10. Скріплення пелюсток між собою здійснювалось так же, як і стрічок. Хоча цей спосіб урізноманітнював виготовлення посуду трипільськими майстрами, але він гальмував процес наближення до гончарного круга, бо посудину не повертали, а виготовляли нерухомо.

На ранніх етапах Трипілля дно мало невеликий діаметр, який з часом збільшувався. На пізньому етапі культури основою дна стає шматок матерії або шкіри і з'являються елементи обертання посудини. Підсипка під дно цих ознак не фіксус через відсутність елементів кругового руху великих піщинок, полови. Вони чітко зафіксовані на одному місці. Навколо посудини рухався майстер.

Після виготовлення горщика гончар вирівнював стінки, інколи зрізував зайву глину або намашував потоншенні стінки. Для цього існували спеціальні «АРХЕОЛОГІЯ», № 1, 1994 р.

інструменти типу кістяних скребків з іклів кабана та рогу благородного оленя, про що свідчать сліди шліфування на робочій частині всіх предметів.

Великі посудини в багатьох випадках мають вушка для підвішування або зручності перенесення посудини. Візуальними спостереженнями виявлено два способи кріплення вух (рис. 1, 7—10).

Перший полягав у зліпленні вушок з стінками горщика. Для цього у місці зліплення гончар підкладав паличку або палець лівої руки, а правою пригладжував ручку. На місці вушок стінки горщика бувають вдавлені всередину.

Така технологія кріплення вушок наймасовіша і підтверджується численними зразками, знайденими на всіх селищах трипільської культури протягом всього хронологічного діапазону її існування.

Другий спосіб складніший. У стінці готового горщика пробивали дірки. В них вставляли круглі валики глини. Край валиків зсередини зарівнювались до площини стінок, а ззовні обмащувались глиною до потрібної товщини. Цей спосіб кріплення вушок надійніший і завжди застосовувався при виготовленні великих посудин.

Зразки посуду з слідами саме такого способу кріплення вушок виявлені під час розкопок селищ в Уланівці, Борисівці та Сороці Іллінецького району. Тут знайдені цілі (Уланівка) та уламки зерновиків і великих кратероподібних мисок з вушками, які кріпились вищеописаним способом.

Завершальний етап виготовлення кераміки — орнаментація стінок. Для цього застосовували різноманітні інструменти. Внутрішні наколи робились циліндричною паличкою з тупим кінцем, гофрування поверхні вінць (часто спостерігається на кераміці середнього етапу) досягалось невеликим гребінчиком з короткими зубцями. Крім того, були спеціальні правила, різноманітні ножі та інші інструменти.

Особливої уваги заслуговує фарбований орнамент. Він відзначається вишуканістю композицій, часто має певне символічне навантаження. Перед нанесенням фарби стінки горщика ангобувались або ґрунтувались. Це давало можливість підготувати рівну поверхню певної кольорової тональності, на яку добре лягала фарба. Тонкі і довгі орнаментальні лінії на посуді особливо середнього та пізнього етапів Трипілля, на нашу думку, наносились пензлями. Вони виготовлялись з шерсті білки, барсука чи бобра. Хоча зразків їх не знайдено, але саме такі пензлі могли давати тонку і рівну лінію. Можливо були пензлі з трави, лика, пучки пір'я.

Отже, вищесказане дозволяє зробити висновок. Трипільські гончарі у виготовленні посуду користувались досить прогресивною на той час технологією — горизонтальним кільцевим наліпом. Ця технологія на території Правобережного Придніпров'я зберігається аж до появи гончарного круга у слов'ян⁸.

Примітки

¹ Збенович В. Г. Кераміка усатівського типу // Археологія.— К., 1968.— Т. XXI; Попова Т. А. Зооморфная пластика на кераміке трипольского поселения Поливанов Яр // Тез. докл. научной сессии, посвященной итогам работы Ин-та этнографии АН СССР за 1966 г.— Л., 1967; Сорокин В. Я. Уникальное трипольское орудие // СА.— 1987.— № 3.— С. 207; Цвек Е. В. Трипольский сосуд с антропоморфными изображениями // Археология.— 1964.— Т. 16.— С. 76—81.

² Красников И. П. Трипольская керамика // Сообщения ГАИМК.— 1931.— № 3.

³ Коршак К. Черепашка Unio як первісне гончарне знаряддя // Хроніка археології та мистецтва.— К., 1931.— Ч. 3.— С. 12.

⁴ Черніш О. П. Про спосіб виготовлення трипільської кераміки // Археологія.— Т. VII.

⁵ Черніш О. П. Вказ. праця.— С. 179.

⁶ Фотографування проведено на рентгенапараті.

⁷ Мовши Т. Г. Гончарный центр трипольской культуры на Днестре // СА.— М., 1971.— № 3.— С. 228—134.

⁸ Хавлюк П. И. О технологии изготовления раннеславянской керамики // Археологический сборник.— М.-Л., 1965.— № 7.— С. 37—41.

КУРГАННИЙ МОГИЛЬНИК УСАТИВСЬКОГО ТИПУ ЖОВТИЙ ЯР

Л. В. Суботін, В. Г. Петренко

У статті публікуються результати розкопок 13 усатівських курганів поблизу с. Жовтий Яр на Одеціні.

У 1977—1985 рр. на території між причорноморськими озерами Сасик та Хаджидер Дунай-Дністровською новобудовою експедицією Інституту археології АН України було досліджено 20 пізньотрипільських курганів усатівської культури. Їх розкопки з одного боку, підтвердили традиційну специфіку основної усатівської поховальної обрядовості, з іншого — дали матеріали про рідкісні і навіть раніше невідомі її елементи. В цьому плані особливо цікавими виявилися кургани, що становили основу могильника Жовтий Яр¹. Його охоронні розкопки було здійснено в 1981 р. у зв'язку з будівництвом Дунай-Дністровської зрошувальної системи.

Могильник складався з 16 курганів (рис. 1, 1а), 14 з них розташувались ланцюжком, який простягався на 2,5 км вздовж південно-західного узбережжя оз. Хаджидер у напрямку північ-південь за 2—2,5 км на схід від сіл Жовтий Яр та Царичанка. При цьому кургани 5—15 разом з найбільшим курганом Сарияри займали центральну ділянку довжиною 0,5 км на відстані 20—70 м один від одного, а два кургани були віддалені від них приблизно на 1 км: курган 1 — на північ, курган 2 — на південь (рис. 1, 1б). Два кургани (3, 4) знаходились за межами вказаного ланцюжка: 1 км на захід від південного краю (кургану 2), за 1,5 км на південний схід с. Жовтий Яр.

З усіх курганів могильника не дослідженим лишився тільки курган Сарияри, висотою до 5 м, на силь якого використовується як геодезичний репер. Більшість з розкопаних курганів (4, 6—15) були в свій час невеликими і в зв'язку з систематичною оранкою перетворилися на низькі (0,1—0,5 м) розливчасті горбочки, що вирізнялися, в основному, округлими плямами світло-жовтого ґрунту. Чотири кургани (1—3,5) мали висоту від 1,3 до 1,8 м.

Показовим є те, що 13 з 15 досліджених курганів пов'язані з усатівським часом, хоча взагалі могильник функціонував аж до пізнього середньовіччя. До усатівської культури належать кургани 4, 12—15, а також найдавніші стратиграфічні горизонти курганів 1, 5—11, що перекривалися пізнішими поховальними комплексами. Останні в більшості належали ямній культурі, поховання якої були основними в курганах 2 та 3. Вісім курганів (4—6, 9—13) містили по одному усатівському похованню, два (7, 8) — по два, один (1) — три, тобто всього 15 поховань. У курганах 14 та 15 — могил не виявлено, тут відкрито своєрідні споруди, мабуть, пов'язані з певними культовими церемоніями. На жаль, 10 з 15 поховань були понівечні в давнину порушниками могил та землерийками. Це — поховання 1/7, 2/3, 4/1, 6/6, 7/4, 8/4, 9/2, 11/1, 12/1, 13/1*. Разом з тим вдалось простежити форму, розміри та орієнтування усіх могильних ям і окремі деталі обряду поховань, одержати деякі антропологічні визначення**.

Внаслідок руйнувань усатівська атрибуція ряду поховань може здатися суперечливою. Проте, слід відразу ж застерегти, що з урахуванням компактного планування курганів, певної специфіки поховальних споруд та курганної архітектури, а також виходячи з наявності діагностичного інвентаря в

* Чисельник позначає номер кургану, знаменник — номер поховання.

** Антропологічні визначення зроблені С. П. Сегедою.

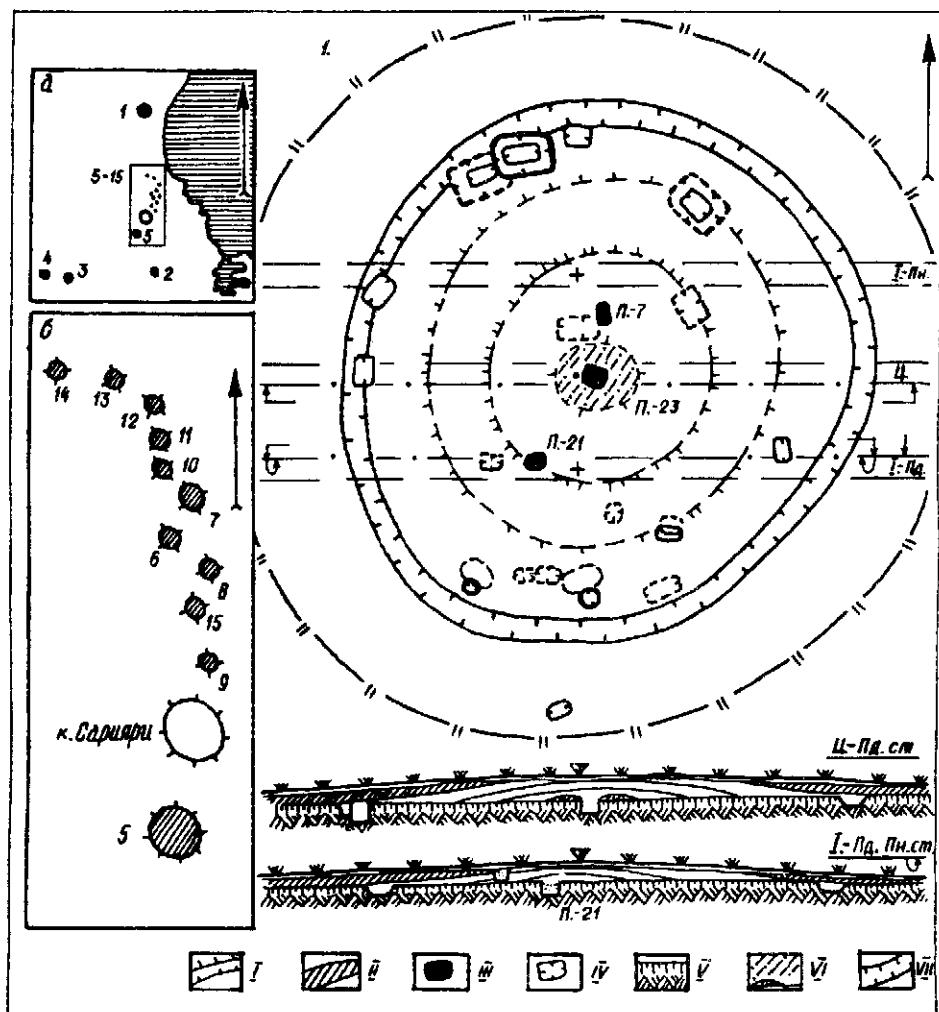
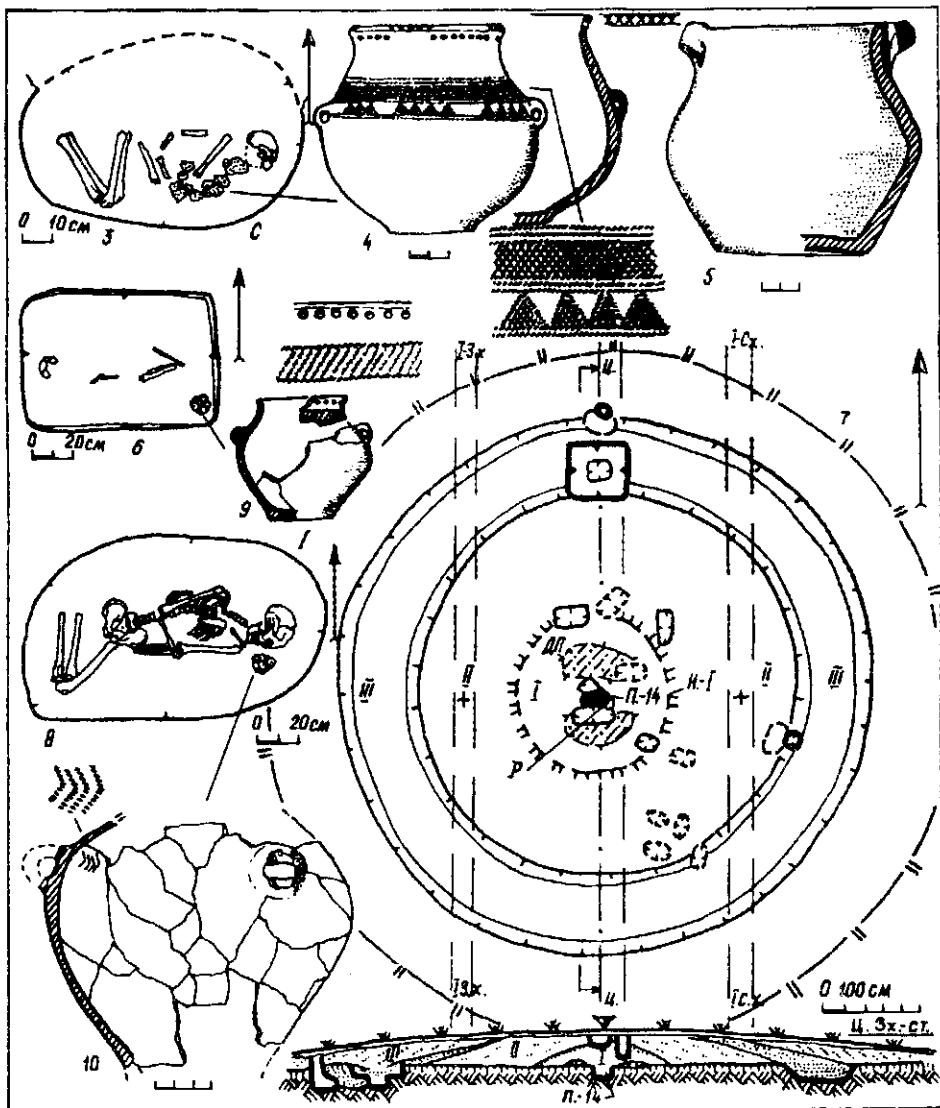

Рис. 1. Могильник Жовтий Яр: 1 — загальний (а) і частковий (б) плани могильника; 2—7 — кургани 1, 5 (чорним позначені усатівські поховання); 3—6, 8—10 — усатівські поховання та кераміка з них (3—5 — поховання 21 кургану 1; 6, 9 — поховання I кургану 4; 8, 10 — поховання 14 кургану 5).

окремих порушених комплексах, усатівська приналежність усіх найдавніших поховань могильника здається нам наймовірнішою.

Розглянемо поховальні комплекси, пов'язані з усатівською культурою, докладніше.

Курган 1 мав висоту 1,4, діаметр — 50 м. Найдавніший його комплекс пов'язаний з трьома усатівськими похованнями — 7, 21 та 23 (рис. 1, 2). Під курганним насипом простежено овійдний в пла ні рів, розширеній у напрямку північного сходу. Внутрішній діаметр рову 23—26 м, профіль трапецієподібний, ширина на рівні стародавнього горизонту 1,2—1,5 м, глибина близько 0,8 м. Основним у кургані було поховання 23, оточене щільним шаром (0,2 м) жовтої материкової глини, що залягала у вигляді овальної в плані насипної площинки з похилими краями, витягнутої по лінії захід-схід, розміром 4,5×3,3 м. Об'єм глини, що утворила цей шар, в 2,5 рази перевищував кількість витягнутої під час викопування поховальної ями. Це вказує на додаткову доставку ґрунту з іншого місця. Цілком імовірно, цією добавкою є викид з розташованого поблизу (за 2,5 м) поховання 7, яке, судячи з стратиграфії, було відносно одночасове з похованням 23. Обидва відзначених поховання було перекрито видовженим з південного заходу на північний схід

овальним у плані насипом ($12,5 \times 11,5$ м) з чорнозему, взятого в радіусі 11—12,5 м від основного поховання. У створеному насипі, висотою 0,5 м, було впускне поховання 21, після чого зроблено дві досипки — глиню, та з чорнозему. При цьому глину для першої досипки брали з нижньої частини раніше викопаного рову за рахунок його поглиблення, а ґрунт для другої — з поверхні навколоишнього поля. У той же час рів було засипано, а курган досяг висоти близько 1,4 м і діаметру 23—26 м. Подальші досипки кургану пов'язані з впускними похованнями ямної культури.

Поховання 23 містилось у центрі кургану. Глибина могили 0,7 м від ста-родавнього горизонту. Яма прямокутна, розміром $1,4 \times 1,1$ м, орієнтована по лінії захід-північний захід — схід-південний схід. Кути дуже заокруглені. На дні — сліди рослинної підстилки. Поховання зруйноване: розрізнені кістки скелета дорослої людини знаходилися на різних рівнях заповнення ями — на 0,2—0,3 м вище дна.

Поховання 7 містилося за 2,5 м на північ від центрального поховання 23. Яма овальна у плані, орієнтована по лінії північ-південь. Довжина її — 1,35, ширина — 0,9, глибина від рівня похovalного ґрунту — 1,05 м. Судячи з кісток черепа дорослої людини, що зустрічалися у засипці, поховання було зруйноване у давнину. На кістках — червона вохра.

Поховання 21 (рис. 1, 3) виявлене за 4,8 м на південний захід від центру на глибині 1,2 м. Могильна яма овальна у плані, розмірами $1,0 \times 0,7 \times 0,9$ м, видовжена по лінії захід-схід. На дні — сліди рослинної підстилки, на якій скорчено на лівому боці лежала жінка похилого віку. Небіжчиця була орієнтована головою на схід; руки зігнуті у ліктях, ліва покладена кистю під щоку. Череп густо вкритий червоною вохрою, кістки рук та ніг пофарбовані слабше. На кістяку простежені залишки покриття корою. На грудях та під підборіддям знаходились розчавлені ліпні посудини. Одна з них — тонкостінна вилощена амфора (рис. 1, 4) коричневого та темно-сірого кольорів. Висота її — 11,5, діаметр дна — 3,6, опуклих боків — 12,4, вінець — 8,6 см. Під вінцями — чотири групи отворів (по 7—10), край між цими групами прикрашено сітчастими нарізками. По боках посудини два наліпних вушка з горизонтальними отворами і орнаментальний пояс, що складається з горизонтальної стрічки та трикутників під нею, виконаних відбитками тонкого шнуря (нитки) та косою сітчастою штриховкою, інкрустованих червоною вохрою. Злам черепків чорний, у керамічному тісті — домішка дрібно товченій черепашки. Друга посудина — горщик з двома відтягнутими від вінця вушками, що мають вертикальні отвори (рис. 1, 5). Висота горщика 12,5, діаметр дна — 7,5, опуклих боків — 14, вінець — 10,7 см. Чорне на зламі тісто посудини містить шамот і дрібно товченій валняк.

Курган 4, розораний до висоти 0,1 та діаметра 15 м, споруджено над усатівським похованням 1.

Поховання 1 (рис. 1, 6) містилося у центрі кургану. Контури могильної ями простежувались з глибини 0,45 м від вершини насипу. Яма прямокутна, розмір $1,0 \times 0,7 \times 0,1$ м, орієнтована по лінії захід-схід; кути заокруглені. Кістяк зруйновано лисячою норою, встановлено лише, що він належав дитині, похованій головою на захід. Біля ніг, у південно-східному куті ями знаходилась фрагментована тонкостінна залощена посудина, орнаментована під вінцями вдавлюваннями круглого штампа, а по плічках — поясом з двох горизонтальних відбитків тонкого шнуря та косої штриховки між ними (рис. 1, 9). Темно-коричневе керамічне тісто містить дрібно товчені черепашки.

Курган 5 мав висоту 1,8 та діаметр — 48 м. Основним у ньому було усатівське поховання 14, з яким пов'язаний первинний насип з чорнозему, висотою 1,2 і діаметром 8,5 м, та перше досипання з материкової глини, що збільшило висоту до 1,6, а діаметр — до 20 м (рис. 1, 7). Грунт для досипання був взятий з кільцевого рову, що мав внутрішній діаметр до 20 м. Рів у профілі трапецієподібний; глибина 1 м, ширина на рівні стародавнього горизонту — близько 5 м. Подальше досипання робилися після впускання до кургану випростаного синолітичного та скорченого на спині ямного поховань.

Поховання 14 (рис. 1, 8) виявлено в центрі кургану на глибині 1,8 м — на поверхні поховального ґрунту. Могильна яма мала в плані форму овалу з одним (південно-західним) прямим кутом. Розмір $1,6 \times 1,0 \times 0,7$ м, орієнтована по лінії захід-схід. На південь і північ від ями простежується викид завтовшки до 0,35 м, на якому, як і навколо могили, лежав шар (до 1 см) рослинного тліну; по краях і в засипці ями — уламки поваленого дерев'яного перекриття; на дні — підстилка з кори.

Небіжчик, чоловік 30—40 років, лежав скорчений на лівому боці, головою на схід, ліва рука витягнена уздовж тулуба, права — зігнута в лікті і покладена кистю на лікоть лівої. Череп та ребра вкриті плямами темно-червоної вохри, кістки таза і ніг — фіолетової. Перед обличчям похованого знаходились уламки тонкостінної амфори з двома відбитими в давнину вушками, що мали горизонтальні отвори (рис. 1, 10). Діаметр найбільш опуклої частини корпусу посудини — 16 см; поверхня оранжева, підлощена. Злам черепка сірий, в тісті — домішка дрібно товченій черепашки.

Курган 6, висотою 0,5, діаметром 25 м, було споруджено за два прийоми (рис. 2, 1). Первинний насип та кромлех, що оточував його були споруджені для усатівського поховання 6. Вони мали в плані форму овалу розміром $12,5 \times 10,5$ м, видовженого по лінії північ-північний захід — південь-

південний схід. Після впускання в курган ямного поховання 5 його було досипано.

По х о в а н н я 6 містилося в центрі кургану і було зруйноване пізнішою ямою. Могила була прямокутною з ледве заокругленими кутами, орієнтована по лінії захід-південний захід — схід-північний схід. Її розміри — $1,8 \times 1,4$ м, глибина, судячи з викиду, простеженого на поверхні стародавнього ґрунту з східної сторони могили досягала 0,8 м.

Курган 7 мав висоту 0,3 м і діаметром 25 м. Первінний насип, діаметром 13 м, та оточуючий його кромлех були споруджені над усатівським похованням 4 та, імовірно, супровідним похованням 1 (рис. 2, 2). Курган було досипано, вірогідно, після впускання в усатівський насип ямного поховання 3.

По х о в а н н я 4 знаходилося у центрі кургану. Пляма могильної ями прямокутної форми, розміром $1,8 \times 1,5$ м, із заокругленими кутами, орієнтована у довжину з південного заходу на північний схід, виявленена на глибині 0,3 м, тобто на рівні стародавньої поверхні. Глибина могили — 0,95 м. На південний захід від ями простежено материковий викид. У засипці ями знайдено безсистемно розташовані пофарбовані вохрою кістки дорослої жінки. На дні могили біля її південної стіни — скupчення уламків тонкостінної заложеної посудини. Її поверхня — оранжевого та коричневого кольорів, орнаментована відбитками перекрученого шнура ("гусеничка"). Під вінцями — горизонтальний рядок отворів (рис. 2, 5). У тісті — дрібно товчені черепашки.

По х о в а н н я 1 (рис. 2, 3) простежено за 3,5 м на південний схід-південь від центру кургану з глибини 0,4 м. Могильна яма прямокутної форми, розміром $0,9 \times 0,8$ м, із заокругленими кутами, була орієнтована по лінії захід-схід. Похована дитина років 10 лежала на підстилці з кори скорчено на лівому боці, головою на схід. Більшість кісток обпалена. Перед обличчям похованого — округле в плані скupчення попелу та вуглинок, діаметром близько 20 см. Дно могили на цій ділянці пропалено. По ньому були розкидані уламки чорнолощеної тонкостінної посудини, оздобленої під вінцями ланцюжком маленьких отворів, по плічку та над дном — горизонтальними рядами відбитків тонкого шнура (нитки) та сітчастої штриховки між ними (рис. 2, 4). Орнамент інкрустовано червоною вохрою. У чорному зламі чепреків відзначена велика домішка в тісто товченої черепашки.

Курган 8 був висотою 0,2, діаметром — 17 м. Його споруджено над усатівським похованням 4; пізніше в нього були впущені ще одне усатівське (1) та два ямних поховання (рис. 2, 6).

По х о в а н н я 4 займало центральне положення під насипом. Могильна яма, простежена лише з глибини 1,03 м на 0,15 м, мала в плані форму чотирикутника з заокругленими кутами. Розмір її — $1,9 \times 1,4$ м, орієнтування — захід-схід. Поховання зруйноване врізаним в нього ямним похованням 3.

По х о в а н н я 1 (рис. 2, 7) виявлено за 1,8 м на північний захід від центру кургану на глибині 0,9 м. Могильна яма в плані овальна, орієнтована по лінії захід-схід. Її розмір — $1,5 \times 0,9 \times 0,2$ м. Похований чоловік 26—35 років лежав на рослинній підстилці скорчено на лівому боці з поворотом на груди, головою на схід. Права рука була зіпнута у лікті і направлена кистю до обличчя, ліва — під прямим кутом уперед. В області грудної клітки знаходилось кілька фрагментів заложеної тонкостінної посудини з плескатим дном діаметром 7 см. На внутрішній поверхні — сліди нагару. У керамічному тісті — значна домішка дрібно товченої черепашки.

Курган 9 був висотою 0,2, діаметром 18 м; споруджений над усатівським похованням 2.

По х о в а н н я 2 виявлено в центрі кургану на глибині 0,6 м. Могильна яма овальна у плані, розміром $1,8 \times 1,35 \times 0,5$ м, орієнтована по лінії захід-південний захід — схід-північний схід. Поховання зруйноване: окрім кістки чрепа, ніг і таза 15—25 річної людини були зосредоженні у західній частині ями.

Курган 10 мав висоту 0,1, діаметр — 15 м. Основне поховання (1) — усатівське.

По х о в а н н я 1 (рис. 2, 9) було в кургані центральним. Контури могили простежувались на глибині 0,3 м від вершини насипу. Яма в плані мала

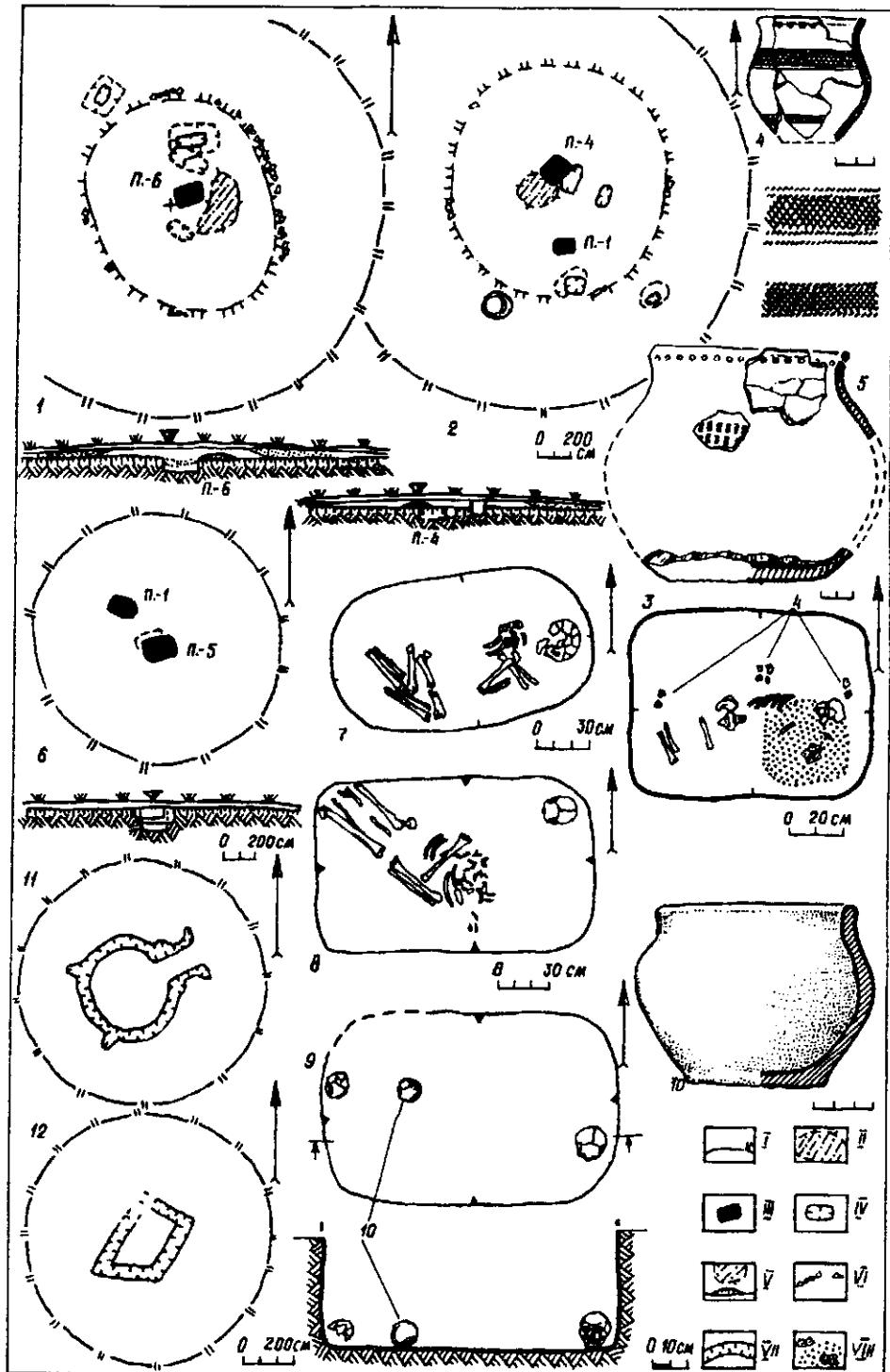
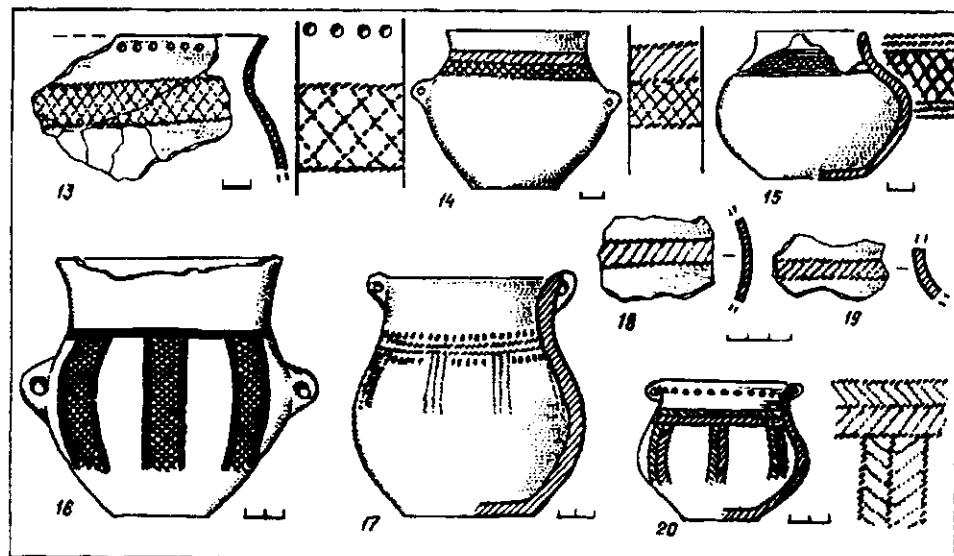

Рис. 2. Усатівські комплекси могильника Жовтий Яр (1—12) та аналогії до кераміки з нього (13—20): 1, 2, 6 — кургани 6, 7 та 8; 3—5, 7—10 — поховання та кераміка з них (3, 4 — поховання 1 кургану 7; 5 — поховання 4 кургану 7; 7 — поховання 1 кургану 8; 8 — поховання 1 кургану 12; 9, 10 — поховання 1 кургану 10); 11, 12 — курган 14 та 15; 13 — поховання 1 кургану 1 у Дивізії; 14 — поховання 5 кургану 1 у Кислици; 15 — поховання 4 кургану 1 у Кароліно-Бугазі; 16 — поховання 3 кургану 2 поблизу Суворова; 17 — могильник Вихватинці; 18 — поселення Маяки; 19 — поселення Усатове; 20 — поховання 1 кургану II—8 Усатова.

форму прямокутника, який через сильне заокруглення кутів, наблизився до овалу. Розмір ями — $1,7 \times 1,1 \times 0,7$ м, орієнтування — захід-схід. Біля східної стінки знаходився череп жінки 26—35 років, а з протилежного боку — череп немовляти; між ними, близче до черепа дитини, знайдено горщик з опуклими боками, ледве відділеними вінцями та пlesкатим дном (рис. 2, 10). Висота посудини 10 см, діаметр вінець — 10 см, дна — 6,4 см. Поверхня ззовні темно-сірого та коричневатого кольорів, зсередини — оранжева. У чорному зламі черепків простежуються домішки шамоту і товченої черепашки.

Курган 11 висотою 0,1 м, діаметром 16 м, було споруджено над усатівським похованням 3.

По ховання 3 виявлено у центрі кургану на глибині 0,3 м Могильна яма прямокутна із заокругленими кутами. Розмір — $1,1 \times 0,7 \times 0,6$ м; орієнтування — захід-південний захід — схід-північний схід. Поховання зруйноване. Від кістяка, що належав дитині, збереглися тільки рештки черспа, двох кісток рук та кілька хребців, розташованих купкою у північно-східному кутку.

Курган 12 мав висоту 0,1, діаметр — 19 м. Єдине поховання в ньому — усатівське.

По ховання 1 простежено у центрі кургану з глибини 0,6 м. Могильна яма була прямокутною з заокругленими кутами, орієнтована по лінії захід-схід. Розміри — $1,6 \times 1,0 \times 0,8$ м. Судячи за розташуванням кісток підлітка, тут, імовірно, було зроблено перспоховання: щільно підтиснуті довгі кістки ніг, мовби продовжуючі їх напрям кістки рук та купу змішаних інших кісток скелету було покладено по діагоналі ями (з північного заходу на південний схід) у порядку, що нагадував анатомічний. Череп лежав остроронь — у північно-східному кутку (рис. 2, 8).

Курган 13 діаметром 18 м, був також висотою 0,1 м і мав єдине поховання, що належало до усатівської культури.

По ховання 1 зафіксоване у центрі кургану на глибині 0,6 м. Могильна яма, розмірами $1,5 \times 1,1 \times 0,4$ м, мала в плані форму прямокутника з трохи заокругленими кутами, була орієнтована по лінії схід-північний схід — захід-південний захід. Кістяк дорослої людини зруйновано: розрізнені кістки були безладно зсунуті до західного краю ями.

Як бачимо з наведених даних, могильник Жовтий Яр складався з різно-типних курганів. Так, більшість з них являла собою прості чорноземні насипи, споруджені в один прийом. У центрі могильника знаходився курган, подібний до попередніх, але оперезаний кромлехом (курган 6), а на периферійних ділянках — великі кургани з кільцевими ровами (кургани 1 та 5).

Таким чином, устрій курганів Жовтого Яру цілком типовий для усатівських пам'яток Дунай-Дністровського регіону² та курганних могильників Усатово. Разом з тим, кургани 1 та 5 слід вирізнати особливо: їх стратиграфічні розрізи дозволили зафіксувати раніше не відомий для усатівських пам'яток принцип багатошарості спорудження насипу за рахунок однієї (в кургані 5) або двох (в кургані 1) досипок та вперше відкрити усатівські поховання впускного характеру (1/21, 8/1).

Могильні споруди Жовтого Яру поділяються на два типи — прості прямокутні з заокругленими кутами та овальні у плані ями, які співвідносяться як 10:5. Розміри прямокутних ям коливаються в межах $0,9-1,9 \times 0,6-1,4$ м, а глибина — від 0,1 до 0,95 м; овальних ям — відповідно, $1-1,6 \times 0,7-1,1$ та $0,15-0,9$ м. Дно трьох овальних та однієї прямокутної ями було вкрите корою або рослинною циновкою. В одному випадку відзначено залишки заваленого у могилу дерев'яного перекриття і трав'яну тільки навколо неї (5/14). У п'яти могилах (1/21, 4/1, 7/1, 8/1, 10/1) будь-яких ознак перекриття не виявлено: мішаний ґрунт заповнення свідчить про засипку могил безпосередньо після здійснення поховання. У чотирьох комплексах простежено скорчене покладення померлих; позиції рук різноманітні. Судячи з просторового положення кістяків і похovalьних камер, на могильнику переважала східна орієнтація, але відзначено і надзвичайно рідкісний для усатівських поховань західний напрям. У чотирьох похованнях зафіксовано вохру. Поховальний інвентар одноманітний: одна-две посудини.

Таким чином, обрядові комплекси Жовтого Яру, як і типи курганів в основному аналогічні усатівським комплексам, раніше дослідженим у Дунай-Дністровському межиріччі³, та безпосередньо в Усатові. В останньому маємо і аналогії рідкісним випадкам. Так, випадок перепоховання, простежений у похованні 1 кургану 12, відзначено у похованні 1 кургану II/9 Усатова; прямі аналогії парному розчленованому (?) похованню 1 кургану 10 відомі у ґрунтовому та 1-му курганному могильниках Усатова⁴.

У зв'язку з виявленням у похованні 1 кургану 7 рідкісного для усатівців ритуалу, пов'язаного з вогнем (обпалений кістяк дитини, залишки вогнища), певний інтерес становлять результати розкопок курганів 14 та 15.

Курган 14 вирізнявся на полі жовтуватою глинистою плямою діаметром близько 15 м, мав висоту 0,1 м. Під насипом на глибині 0,4 м простежено невеликий фігурний рів, загальними розмірами $8,5 \times 6$, глибиною 0,5 м і ширинорою на рівні стародавньої поверхні $0,35-0,4$ м (рис. 2, 11). Дно рову заокруглено, стіни прямовісні. Основна частина рову оконтурювала овальну площину, розміром 5×4 м, орієнтовану по лінії південь-південний схід — північ-північний захід. Зі сходу-північного сходу до центру площини йшов коридор шириною 1,5 м, довжиною 2,5 м, утворений двома прямими паралельними рівчаками, кінці яких біля входу були загнуті в боки. У місцях з'єднання прямих рівчаків з овальною частиною рову ззовні було зроблено округлі виступаючі заглиблення ("кишені"). З протилежного краю овального рову, напроти рівчаків коридору, було викопано два короткі (до 1 м) прямі рівчаки, що розходились від нього у боки на відстань до 5 м. Весь цей фігурний комплекс був заповнений шаром золи завтовшки 3 см, стіни обпалені.

Курган 15 за зовнішніми ознаками та розмірами був такий же, як і курган 14. Але під насипом його простежена конструкція іншої форми — трапецієподібна (рис. 2, 12); площа, розмірами $2,5 \times 3,5 \times 4,5$ м, з орієнтуванням південь-південний захід — північ-північний схід, оконтурена рівчаком ширинорою близько 0,4, глибиною до 0,5 м. Рівчак заповнено золою (до 3—4 см), його стінки обпалено. У північно-західній частині ділянки слідів рівчака не простежувалось. Можливо, тут був вхід на площину, але через руйнування лисячими норами чітко окреслити форму цієї дільниці не вдалося.

Форма рову кургану 15 не має аналогій ні серед ґрунтової, ні серед курганної архітектоніки усатівської культури, у той час як фігурний рів кургану 14 виявляє помітну схожість з поховальною скульптурою і елементами курганної архітектури Усатова⁵. Причому порівнювані споруди подібні не тільки за формою і орієнтуванням, але і за залишками пов'язаних з ними вогнищ,

після яких у Жовтому Яру лишилась тільки зола, а в Усатові — попіл, вуглинки, черепашки та кальциновані кістки вівці⁶. Враховуючи однорідність відзначених курганних комплексів, можна припустити, що вони були спорудами, пов'язаними з культом вогню, причому, жовтоярівські кургани 14 та 15 можливо слугували місцями «очищення» вогнем небіжчиків перед похованням.

Повертаючись до унікального для Дунай-Дністровського регіону жовтоярівського поховання з частковим трупоспаленням (7/1), слід відзначити, що поодинокі поховання з обпаленими кістяками в усатівських могильниках суміжних територій відомі у Данку 1 (п. 2), Данку 2 (п. 2, 3)⁷, Усатові (курган II—7, розкопки В. Г. Петренка 1984 р.). Розглянемо ці поховання докладніше, оскільки вони багато в чому аналогічні дослідженому нами і характеризують маловідомі ритуали степових пізньотрипільських общин.

В усатівському кургані II—7 сліди вогню зафіксовані в культовій ямі і єдиному тут похованні. Культова яма була заповнена обпаленою розсипчастою глиною впереміш з деревним вугіллям і шматочками вохри, тобто землею, взятою на місці прогорілого вогнища. Могильна яма містила поховання жінки похилого віку. У неї була відсутня кисть правої руки і обпалені нижні епіфізи кісток передпліччя. На дні могили знайдено кілька шматочків деревного вугілля.

У могильниках Данку сліди вогню відзначено в чотирьох похованнях. У чоловічому похованні 2 Данку I, в жіночому похованні 2 та чоловічому похованні 3 Данку 2 обпалені та вкриті нальтом сажі окремі кістки скелетів, інвентар та стіни поховальних камер. Крім того, відзначено інтенсивне пропалювання ґрунтового заповнення цих могил та ями жіночого поховання 1 могильника Данку I. Причому, заповнення двох могил (п. 2, 3 Данку 2) було значно наасичене деревним вугіллям. В обох некрополях Данку виявлені культові ями з вуглинками та золою. На підставі всіх цих даних В. О. Дергачов запропонував таку реконструкцію обряду. На дерев'яних перекриттях могил були влаштовані багаття. Коли перекриття ще горіли, вони завалилися в могили, внаслідок чого обгоріли стіни ям, інвентар та трупи похованих. У процесі горіння багаття засипали землею; обпалюючись, ґрунт зберігав свою зернисту структуру або перетворювався у спечені аморфні грудки, що заповнювали поховальні камери. Ця реконструкція, на наш погляд, нереальна, тому що вона суперечить фізиці горіння і матеріалам розкопок. Нічим, зокрема, не доведена наявність перекриття могил. Обрядові дії, здійснені у могилах з обпаленими скелетами з Данку, уявляються такими. Паливо для поховальних вогнищ клалося безпосередньо на тіла небіжчиків, яких вже було розміщено разом з інвентарем в могили, а також на ґрунтові викиди з цих могил, як і з камери поховання 1 Данку I. Після підпалювання особливо потужно розгорялися багаття, що були розкладені навколо могил, за рахунок чого відбувалося сильне випалювання викиду. Коли ж горіння припинялося, цей викид і залишки багаття йшли на засипку поховальної ями.

Розглянуті поховальні комплекси характеризуються тим, що ознаки дії полум'я на похованіх поєднані з залишками вогнищ безпосередньо в могилах і поблизу них, а так само і з неповним згорянням трупів, що принципово відрізняє ці усатівські поховання від софіївських пізнього Трипілля-Кукутсні.

До висловленого слід додати, що часткове трупоспалення, подібне до усатівських, виключно рідкісне явище, але зустрічається як в синхронних, так і в близьких до усатівської культурах. Наприклад, на території Північно-Західного Причорномор'я такий ритуал простежено в одному з давньоіоямних поховань кургану 22 могильника Кубей поблизу с. Червоноармійське Болградського р-ну, Одеської обл. (розкопки Дунай-Дністровської експедиції 1987 р.) і в кургannому похованні кемі-обінського типу поблизу с. Велико-Зимінове Великомихайлівського р-ну, Одеської обл. (розкопки Г. М. Тоцьєва і В. Г. Петренка 1986 р.). Аналогічний обряд, імовірно, було застосовано і в пізньотрипільських жертвових похованнях на гординештських поселеннях Мерешівка-Четецеу⁸ та Цвіклівка⁹. Заслуговують уваги етнографічні матеріали, які належать не до поховальних ритуалів, а до обрядів, пов'язаних з людськими жертвоприношеннями¹⁰.

Значне місце в характеристиці усатівського могильника Жовтий Яр посідає його похованій інвентар, а саме — кераміка.

Насамперед відзначимо, що такий комплекс ознак, як ліплення, лощіння і домішка у тісто дрібно товчених черепашок, а також основні форми і техніка орнаментування посуду шнуром типові для усатівської кераміки. Цього, проте, не можна сказати стосовно композиції орнаментів на посудинах, а саме — косої сітчастої або діагональної штриховки ділянок значних декоративних елементів (стрічок, трикутників), оконтурених відбитками тонкого шнура та інкрустованих іноді червоною фарбою. Фрагменти посудини з аналогічним орнаментом знайдені, наприклад, в усатівському похованні 1 кургану 1 поблизу с. Дивізія (рис. 2, 13), дослідженому Дунай-Дністровською експедицією в 1985 р. за 7 км на північ від Жовтого Яру. Ще одним місцезнаходженням такої кераміки у межиріччі Дністра і Дунаю є усатівський курган біля с. Кислиця Ізмаїльського р-ну, Одеської обл. (рис. 2, 14)¹¹. В усатівських курганах Нижнього Подністров'я кераміка з типом орнаментації, що нас цікавить, відома у Каролино-Бугазькому могильнику (Рис. 2, 15)¹². Поодинокі зразки маємо також в Усатові (рис. 2, 19, 20) і у Маяках (рис. 2, 18)*.

Деякі риси, близькі до жовтоярівської кераміки, ми бачимо на Вихватинському могильнику, де є горщики (рис. 2, 17)¹³, за формою аналогічні посудині з відтягненими від краю вінець вушками (рис. 1, 5) з поховання 21 кургану I, та посуд, орнаментація вінець якого нарізною косою сіткою¹⁴, подібна до зробленої на другій посудині (рис. 1, 4) того ж жовтоярівського поховання.

Ідентичні як за технікою виконання (відбитки шнура, врізні лінії), так і за композицією орнаменти з керамічних комплексів культури Езеро¹⁵. Стилістично близькі візерунки у вигляді вертикальних стрічок з косою сіткою, виконаною нарізкою, відзначено на посуді баденської культури¹⁶, культурної групи Фолтешті II¹⁷, культури Коцофені¹⁸. Аналогічний за композицією, але розписний орнамент прикрашав посудини з курганного усатівського поховання поблизу с. Суворове Ізмаїльського р-ну (рис. 2, 16) та з пізньотрипільського кургану поряд з с. Казаклія (Молдова)¹⁹. Посуд з таким орнаментом і серія раніше відомих курганих комплексів відображає поширення в Північному Причорномор'ї пам'яток, генетично пов'язаних з гординештською групою пізнього Трипілля²⁰. Показово, що розписна орнаментація деякого посуду з пам'яток цієї групи²¹ досить схожа із заглибленим оздобленням посудин Жовтого Яру (рис. 1, 4). Відзначимо, що кераміка гординештського вигляду з розписом відома на пам'ятках Фолтешті II²², та з врізними лініями — в Езеро²³.

Керамічні матеріали, огляд та інтерпретація яких може бути темою окремого дослідження, свідчать про поширення загальних рис у певній групі культур Північнопричорноморського та Балкано-Карпатського регіону Циркумпонтійської провінції. Неабияку роль у цьому, мабуть, відіграли як усатівські племена, так і общини гординештської групи, чиї пам'ятки виступають своєрідним транскультурним феноменом. У загальному сплетенні складних взаємовпливів, що охоплюють вказані культури, знаходиться і комплекс усатівського могильника Жовтий Яр. Типологічні паралелі посуду з нього та інших згаданих усатівських пам'яток у кераміці ранньобронзового віку Південної Болгарії відповідають усатівським зв'язкам з металургійним осередком «типу Езеро», що документовано спеціальними дослідженнями арсенітових бронз²⁴.

Аналогій жовтоярівській кераміці в комплексі Каролино-Бугазу, що має чіткі відповідності в матеріалах пізньоусатівського поселення Маяки, з одного боку, та в Езеро, з другого, дозволяють залучити хронологічні визначення будівельних горизонтів Езеро для датування власне усатівських пам'яток²⁵. Кераміка з відзначеними типами орнаменту зустрічається в Езеро з 13-го до 6-го горизонту. Останній не молодший ХХІV ст. до н. е.²⁶. Мабуть з цією датою правомірно співвідносити верхній рубіж усатівської культури, який у системі каліброваних радіовуглецевих дат буде відповідати ХХІХ ст. до н. е.

* Матеріали розкопок В. Г. Петренка у 1984—1986 рр.

Приблизно цим часом датується і розглянутий нами усатівський могильник Жовтий Яр.

Примітки

- ¹ Субботин Л. В. Исследования Дунай-Днестровской экспедиции // АО, 1981.— М., 1983.— С. 322.
- ² Субботин Л. В., Петренко В. Г. Об архитектуре усатовских курганных сооружений // Памятники древнего искусства Северо-Западного Причерноморья.— К., 1986.— С. 37.— Рис. 4.
- ³ Шмаглій Н. М., Черняков И. Т. Курганы степной части междуречья Дуная и Днестра (1964—1966 гг.) // МАСН.— 1970.— Вып. 6.— С. 91—95.
- ⁴ Патокова Э. Ф. Усатовское поселение и могильники.— К., 1979.— С. 50, 131.
- ⁵ Субботин Л. В., Петренко В. Г. Указ. соч.— С. 29.— Рис. 1.
- ⁶ Патокова Э. Ф. Усатовский курган 1—12 // КС ОГАМ за 1962 г.— Одесса, 1964.— С. 103, рис. 1.— С. 106.
- ⁷ Дергачов В. О. Пізньотрипільські могильники Данку в Молдавії // Археологія.— 1978.— Вип. 28.— С. 56—65.
- ⁸ Сорокин В. Я. Трипольское погребение на многослойном поселении Мерешовка-Четэцуе // Первобытные древности Молдавии.— Кишинев, 1983.— С. 214, 216.
- ⁹ Мовша Т. Г. Трипольське поховання в с. Цвіклівці // Археологія.— 1964.— Вип. XVI.— С. 216.— Рис. 3.
- ¹⁰ Фрезер Дж. Золотая ветвь.— М., 1980.— С. 723—730.
- ¹¹ Чеботаренко Г. Ф. Отчет о раскопках Измаильской археологической экспедиции // НА ИА АНУ.— 1976/39, № 7888—89.
- ¹² Засинайло А. Г., Черняков И. Т., Петренко В. Г. Каролино-Бугазский могильник // Новые исследования по археологии Северного Причерноморья.— К., 1987.— С. 104.— Рис. 2, 13, 17.
- ¹³ Дергачев В. А. Выхватинский могильник.— Кишинев, 1978.— С. 64.— Рис. 9, 19.
- ¹⁴ Там же.— С. 60, рис. 5, 12.— С. 65, рис. 10, 17.
- ¹⁵ Езеро. Раннебронзовото селище.— София, 1976.— С. 256, обр. 147 6.— С. 291, обр. 157.— С. 328, табл. 169.— С. 329, табл. 131.
- ¹⁶ Banner J. Die Pecceler Kultur // Archeologica Hungaria.— 1956.— Bd. XXXV.— Taf. LXXX, 3, 8; LXXXII, 6, 9.
- ¹⁷ Petrescu-Dimbovita M., Dinu M. Nouvelles fouilles archeologiques a Foltesti (Dep. de Galati) // Dacia.— 1974.— T. XVIII.— Fig. 16, 3.
- ¹⁸ Roman P. Cultura Cotofeni.— Bucuresti, 1976.— Pl. 39, 12, 14.
- ¹⁹ Агульников С. М. Исследования курганный группы у с. Казаклия // АО 1985 года.— М., 1987.— С. 512, 513.
- ²⁰ Дергачев В. А. Позднетрипольские поселения у с. Гординешти // АИМ в 1970—1971 гг.— Кишинев, 1973.— С. 96.— Рис. 2.
- ²¹ Субботин Л. В., Петренко В. Г. Указ. соч.— С. 106, 107.
- ²² Petrescu-Dimbovita M., Dinu M. Op. cit.— Fig. 42.
- ²³ Езеро...— Табл. 171, обр. 150 а.
- ²⁴ Черных Е. Н. Горное дело и металлургия в древнейшей Болгарии.— София, 1978.— С. 170, 171.
- ²⁵ Збенович В. Г. Позднетрипольские племена Северного Причерноморья.— К., 1974.— С. 135, 143.
- ²⁶ Езеро...— С. 515.

Л. В. Субботин, В. Г. Петренко

КУРГАННЫЙ МОГИЛЬНИК УСАТОВСКОГО ТИПА ЖЕЛТЫЙ ЯР

В статье публикуются и интерпретируются материалы 13 курганов и 15 погребений усатовской культуры, исследованных в могильнике у с. Желтый Яр Татарбунарского р-на Одесской обл.

Ряд прослеженных здесь особенностей погребального обряда усатовской культуры // «АРХЕОЛОГІЯ», № 1, 1994 р.

ры (многослойность курганных насыпей, наличие впускных погребений, выявление погребений с западной ориентировкой, с парным захоронением и с частичным трупосожжением, а также фигурных углубленных сооружений, связанных с культом огня) зафиксировано в Дунай-Днестровском междуречье впервые. На основании прямых аналогий желтояровской посуде, ее орнаменту, в керамике стратифицированного поселения эпохи ранней бронзы Езеро (Болгария) памятник Желтый Яр, а также верхний хронологический рубеж усатовской культуры, в целом, датируются XXIV веком до н. э.

L. V. Subbotin, V. G. Petrenko

THE USATOVIAN BURIAL MOUND ZHELTY YAR

Findings from 13 burial mounds and 15 burial places of the Usatovian culture excavated in the sepulchre near vil. Zhelty Yar, Tatarbunary District, Odessa Region are reported and interpreted in the paper. Some properties of the burial rite in the Usatovian culture, namely, many layers of burial mounds, inlet burials, burials with west orientation, paired burials and partial corpse cremation, figured in-depth structures related to the cult of fire, are registered in the Danube-Dniester interfluve for the first time. Taking into account direct analogies of the Zhelty Yar pottery and its decorative pattern with pottery found in the stratified settlement Ezero (Bulgary) of the Early Bronze period, the Zhelty Yar reliquaries as well as the upper chronological limit of the Usatovian culture or the whole are dated the 24th cent. B.C.

Одержано 5.04.88

ЗОЛОТИ ПРИКРАСИ У ВИГЛЯДІ ГОЛОВИ ГЕРИ

М. В. Русєєва

У публікації дається аналіз чотирьох золотих прикрас у вигляді жіночої голови, визначається їх іконографія, хронологія і місце виготовлення.

О. С. Уваров у 1851 р. опублікував мініатюрну золоту підвіску у вигляді жіночої голови із пограбованого кургану на некрополі Ольвії¹. Невдовзі після цього в Пантікапеї було знайдено золоту сережку з аналогічним зображенням². Зараз відомі ще дві подібні прикраси: одна з них надійшла у 1934 р. до Британського музею і походження її невідомо³; друга знаходилась у кургані поблизу села Велика Білозірка, розкопаному в 1972 р.⁴. Всі ці вироби згадувались у різних виданнях⁵. В основному автори публікацій датували їх IV ст. до н. е., не даючи детальної характеристики, не відзначаючи, якому божеству могла належати жіноча голова і не уточнюючи місця їх виробництва. Лише Р. А. Хіттінс відносив підвіску з Британського музею до південноросійського типу на підставі того, що аналогічні вироби походять з Пантікапею та Ольвії.

Перш за все відзначимо, що на всіх чотирьох прикрасах зображена мініатюрна жіноча голова, яка має деякі спільні риси: головний убір типу діадеми чи високої стефани, зачіска з пишними локонами, розділеними на прямий проділ; сережки та намиста (у двох випадках з великим букранієм). Але за стилістичними ознаками вони виготовлені майстрами різного рівня.

Найбільш схожі між собою підвіска з Великої Білозірки та сережка з Пантікапею. Перша відзначається високими художніми якостями, ретельним виконанням всіх деталей (рис. 1, 4—5). Стефана напівовальної форми орнамен-

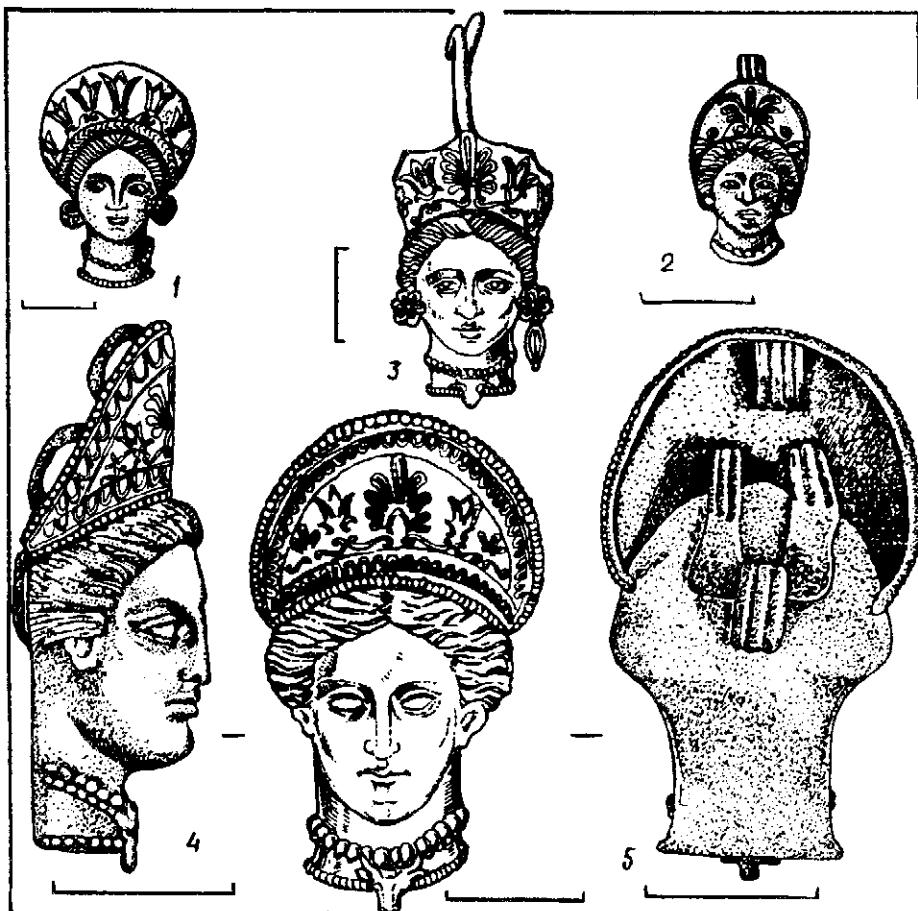

Рис. 1. Підвіски та сережки у вигляді голови Гери: 1 — підвіска з Британського музею; 2 — підвіска з Ольвії; 3 — сережка з Пантікапєю; 4 — підвіска з Великої Білозірки у профіль; 5 — підвіска з Великої Білозірки з тилового боку.

тована по краях широким джгутом перлинника, обабіч якого з внутрішнього боку розміщені ови, підкреслені тонким дротом також з перлинним візерунком. Центральний фриз, декорований знизу S-подібними завитками, складається з великої дев'ятирісткової пальметки, квітів лотоса та трипелюсткових пальметок. Головний убір такого типу надає жінці надзвичайної урочистості та витонченості.

Видовжений овал її обличчя модельовано м'якими та дескатними штрихами: дещо масивне округле підборіддя, гладке чоло, що переходить у прямий довгий ніс, великі мигдалеподібні очі з чітко позначеними повіками і напіввідкриті повні вуста. Волосся, розділене прямим проділом, хвилястими пасмами облямовує високе, майже трикутної форми, чоло. Над вухами воно дбайливо зачесане назад, відкриваючи мочки, в яких висіли сережки (залишились тільки маленькі дірочки). Незважаючи на мініатюрність зображення (висота 32 мм), волосся чітко поділено на окремі живописні локони, що створює враження гри світла і тіні.

Це свідчить, що після відливання у формі голівка була ретельно оброблена у техніці карбування. На шиї — підвійний ряд намиста, певно, з великих круглих перлин, в центрі якого підішвено букраній, який звисає нижче шиї. Товста коротка шия трактована узагальнено, знизу вона рівно підрізана і облямована перлинним пружком, як і на головному уборі. Підвіска складається з двох, окрім відлитих частин: стефани та голівки. З тилового боку

вони скріплені двома стрижнями (рис. 1, 4—5). Зверху на стефані виступає кільце для підвішування.

Найближче до вищеописаної прикраси стойть сережка, знайдена в Пантікапеї. Вона виготовлена у такій же техніці, але має деякі незначні відмінності: верхній обідок стефани вирізаний за контуром орнаменту, що хоч і нагадує білозірський (дев'ятипелюсткова пальмета та квіти лотосів), але простіший. Широке, майже округле обличчя, довгий ніс з завеликими ніздрями, повні припухлі вуста, очі з набряклими напівзакритими повіками та виступаюче пілборіддя надають їй грубуватих рис і недовершеності. Волосся теж розділене на прямий проділ і кожний локон пророблено різцем. У вухах — вищукані сережки у вигляді шестипелюсткової квітки з пуп'янкоподібною підвіскою (збереглася тільки одна); на шиї — намисто з букранісм, ідентичним білозірському. Шия також рівно підрізана і облямована перлинником (рис. 1, 3).

Прикраса з Британського музею різничається головним убором у вигляді високої та широкої корони (подібної до кокошника). Вона орнаментована дев'ятьма квітками лотосів та S-подібних завитків, а знизу — двома рядами перлинника, між якими розташована пластина косичка. Обличчя овальне, з широкими вилицями. Очі з пласкими, наче вдавленими очними яблуками, з чого можна припустити, що вони були інкрустовані вставками із слонової кістки чи дорогоцінного каміння. Волосся пригладжене, лише рельєфний валік відокремлює його від високого гладкого чола, але воно також зачесане на прямий проділ у вигляді прямих пасм. З-під нього виступають мочки вух з великими круглими сережками, оздобленими зернью. На рівно підрізаній шиї — низка намиста без букранію. Висота голівки також 32 мм (рис. 1, 1).

І, нарешті, остання підвіска з Ольвії за своїми стилістичними ознаками стойть дещо осторонь. Це порівняно примітивний грубий виріб. Обличчя має низьке чоло, важке виступаюче обличчя, очі з набряклими повіками та великий ніс. Висока напівовална стефана оперізус пишне кучеряве волосся, зачесане на два боки на прямий проділ. Велика сканна семипелюсткова пальмета та S-подібні завитки займають майже всю поверхню головного убору, який по краях облямовано тонкою смужкою перлинника. У вухах жінки — великі круглі сережки, що були відлиті разом з голівкою. На шиї — намисто, умовно позначене вдавленими цяточками (рис. 1, 2).

Техніка виготовлення прикрас такого типу майже однакова. Голівка жінки та стефана відливались окремо за восковими моделями, після чого оброблялись у техніці карбування, а потім з'єднувались золотими стрижнями. Прикраси (сережки, намиста з букранієм та орнаментика головних уборів) напаювались на вже готову річ. Всі вироби пласкі з тильного боку, що зумовлено їх призначенням — підвіска до намиста або сережка⁷.

Вірогідно, підвіски були частиною якоїсь шийної прикраси. Так, намисто з Еретрії, що датується кінцем V ст. до н. е., у центрі оздоблено великою голівкою бика (рис. 2, 1)⁸. Ще пишніше та вигадливіше намисто з Тарента початку IV ст. до н. е. оздоблено 7 великими жіночими голівками з пишними зачісками та намистами з підвіскою, що віддалено нагадує букраній, та маленькими жіночими голівками з розпущеними косами, підвішеними до великих багатопелюсткових розеток та фермуарів з кольоровими емалями (рис. 1, 2)⁹. З кургану Карагодеуашх також походить намисто, у центрі якого підвішено голівку бика (рис. 2, 3, 4). За стилем виготовлення пальмети фермуарів ця прикраса майже аналогічна попереднім¹⁰. Голівка бика мала значення апотропею¹¹. Відоме намисто, що складалось виключно з жіночих голівок у високих стефанах, до яких знизу були прикріплені пуп'янкоподібні підвіски (рис. 2, 5)¹².

На жаль, охарактеризовані тут підвіски (за винятком білозірської) були знайдені за невідомих обставин. Супроводжуючі їх матеріали у усіх випадках не відзначенні. Враховуючи те, що всі вони були в одному екземплярі, цілком можливо припустити, що при похованні їх підвішували на шию на шкіряних ремінцях, пришивали до одягу або просто клали до поховання як зображення божества.

Щодо іконографії цих голівок висловлювались різні думки. Так, ще

О. С. Уваров вважав ольвійську підвіску головою Аполлона¹³. В. І. Бідзія прикрасу з кургану поблизу села Велика Білозірка відносив до зображень Деметри¹⁴. Найчастіше їх просто називали жіночими голівками¹⁵. Проте всі вони були увінчані високими степанами чи коронами, що, безсумнівно, вказує на їх належність до божеств. Крім того, зображення з Великої Білозірки та Пантікапею були прикрашені букранієм, який найчастіше пов'язувався з Герою¹⁶. Слід також відзначити, що вони належали до одного типу пам'яток і, очевидно, були копіями з голови якоїсь відомої в давнину статуй. Визнано, що знамениті статуї часто повторювали у різних варіантах та репліках не тільки скульптори, але й коропласти, топревти та карбувальники монет. Наприклад, фігура Ніки, яка знаходилась у руці Зевса Олімпійського, роботи Фідія поширилась у багатьох копіях¹⁷. Відомі також скроневі підвіски з головою Афіни у шоломі з трьома фігурками сфінксів з кургану Куль-Оба, які є копією голови Афіни Парфенона Фідія¹⁸.

Загальний мотив жіночих зображень на прикрасах дозволяє шукати аналогії серед скульптур класичного часу. Цілком можливо, що підвіски у вигляді жіночої голови були копіями з голови Гери відомого грецького скульптора Поліклета, який створив і до цього часу добре знані статуї Діадумена, Доріфора та Амазонки¹⁹. Наприкінці свого життя у 420—417 рр. до н. е. він зробив статую Гери з золота та слонової кістки для Аргоського Герайону. Голова Гери за свідченням Павсанія була прикрашена високою короною з рельєфним зображенням Харит і Гор²⁰. Але на аргоських монстах головний убір Гери виконано у спрощеному вигляді і прикрашено лише рельєфними пальметами. До цього часу точної копії поліклетової Гери не знайдено²¹.

Деякі спільні риси у зображені голів на наших прикрасах з творчою маєрою Поліклета можна знайти при зіставленні їх зі статуями Доріфора та Амазонки,— це і трикутної форми гладке чоло, що плавно переходить у прямий ніс, невеликий ледь відкритий рот з припухлими вустами, глибоко посаджені очі з добре окресленими повіками та бровами.

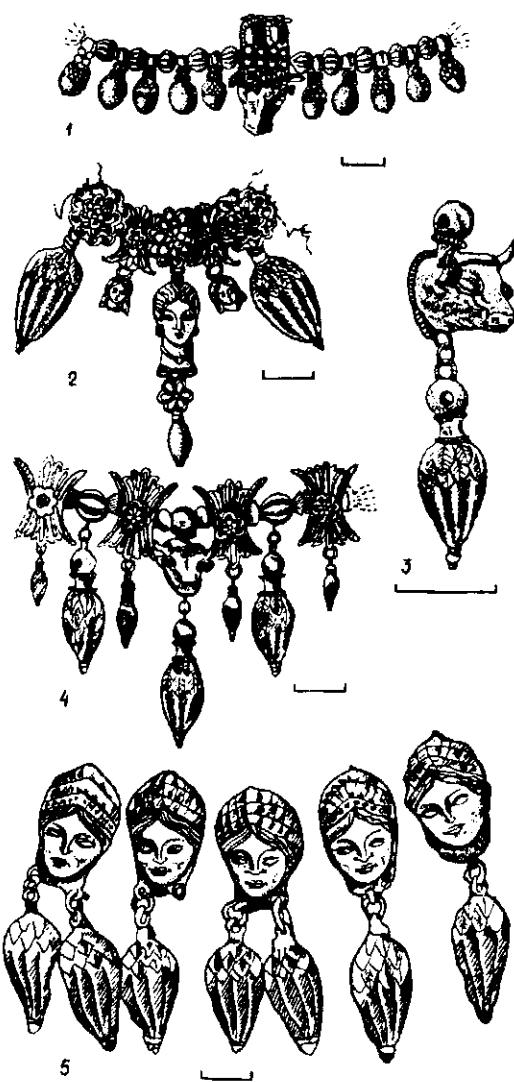

Рис. 2. Фрагменти золотих намист: 1 — фрагмент намиста з Египту; 2 — фрагмент намиста з Тарента; 3 — підвіска до намиста; 4 — фрагмент намиста з кургану Карагодеуаш; 5 — фрагмент намиста з кургану поблизу Новоселок.

Нарешті, слід звернути увагу на те, що для цих мініатюрних зображень також якоюсь мірою характерний канон Поліклета, який для людського обличчя встановив принцип поділу на три тотові частини — чоло, ніс та рот з підборіддям²². Після порівняльних вимірювань видно, що всі вони, за винятком ольвійської, відповідають цим вимогам. Але, як було сказано вище, саме ця підвіска за своїми стилістичними якостями справляє примітивне і грубе враження. Найімовірніше, майстер, який зробив її, був менш досвідченим.

Таким чином, є деякі підстави вважати прикраси у вигляді жіночих голівок копіями з золотої статуї Гери роботи Поліклета. Вона довгий час, ще в перші століття нової ери, стояла в аргоському храмі, де її бачив Павсаній²³.

У всіх публікаціях ці золоті вироби датували IV ст. до н. е.²⁴ Але голівки в трактуванні облич і головних уборів зберігають класичні риси і, можливо, були виготовлені ще в першій половині IV ст. до н. е. На всіх прикрасах з сліди зношеності — ум'ятини на підвісі з Великої Білозірки, дуже пошкоджений ніс на британському витворі. Все це може вказувати на те, що ними досить довго користувались за життя і тільки через деякий час вони були покладені до могили.

Дещо складніше питання про місця їх виготовлення. Останнім часом на була загального визнання думка, що майже всі ювелірні вироби для скіфів у IV ст. до н. е. були зроблені боспорськими торевтами²⁵. Р. А. Хітгінс також відносив ці голівки до південноросійського типу²⁶. Зокрема, Н. О. Онаїко на віть унікальні підвіски з головою Афіни Парфенос, скопійовані з фідієвої статуї, вважала кращими виробами боспорських майстрів²⁷. Дійсно, вони прославилися штампуванням і карбуванням різних художніх виробів із золота з застосуванням філіграні і кольорових емалей.

Але у випадку з розглянутими тут прикрасами ми маємо рідкісний випадок, коли вони знайдені не лише у скіфському кургані, але й у Пантікапеї, Ольвії та якомусь іншому місці, звідки походить підвіска з Британського музею.

Крім того, якщо стосовно білозірської та пантікапейської голівок можна припустити, що вони були виготовлені одним майстром, то дві інші, безпідзречно, належать іншим торевтам. Певно, всі ці ювеліри, якщо вони жили в Північному Причорномор'ї, не мали змоги спеціально займатись копіюванням голови Гери з її оригіналу. Звичайно, це можна було зробити і з її копії, яка могла потрапити на Боспор чи в Ольвію. Але порівняно ідеальні риси обличчя на мініатюрних прикрасах, в цілому високохудожній рельєф, майстерний показ об'ємно-просторового моделювання зображень, навіть творчої фантазії в трактуванні головних уборів і атрибутів, зрештою відсутність аналогічних художніх образів або певних характерних ознак у передачі інших жіночих голів у боспорській торевтиці дозволяють вважати, що всі вони були виготовлені в кількох варіантах, і, можливо, в різних майстернях в Афінах спеціально для торгівлі з причорноморськими греками та скіфами. Не виключено, що подібних прикрас було значно більше і вони належали до серійного виробництва, оскільки користувались попитом у населення Північного Причорномор'я, звідки до афінян особливо у IV ст. до н. е. надходила величезна кількість хліба та інших продуктів харчування.

Примітки

¹ Уваров А. С. Исследования о древностях Южной России и берегов Черного моря.— Спб., 1851.— С. 120.

² Толстой И., Кондаков И. Классические древности Южной России.— Спб., 1889.— Вып. 1.— С. 58.— Рис. 79; Галанина Л., Грач И., Торнеус М. Ювелирные изделия в Эрмитаже (особая кладовая).— Л., 1979.— Рис. 21.

³ Higgins R. A. Greek and Roman jewellery.— London, 1961.— Р. XXII, 128.— Pl. 25b.

⁴ Бидзіля В. И., Болтрак Ю. В., Отрощенко В. В. и др. Работы Запорожской экспедиции // АО 1972 года.— М., 1973.— С. 261; Золото степу. Археологія України.— Шлезвіг, 1991.— Кат. № 130.

⁵ Hadaczek K. Der Ohrrschmuck der Griechen und Etrusker.— Vienna, 1903.— Р. 44.— Fig. 82;

Minns E. H. Scythians and Greeks. — Cambridge, 1913. — Fig. 29; *Archaeologischer Anzeiger*. — 1913. — 28. — S. 197.

⁶ Higgins R. A. Op.cit. — P. 128.

⁷ Ibid. — P. 128.

⁸ Ibid. — P. 127. — Pl. 26.

⁹ Ibid. — P. 127. — Pl. 28.

¹⁰ Лаппо-Данилевский А., Мальмберг В. Курган Карагодеуаш // МАР. — 1894. — № 13. — С. 154, 155. — Табл. IV, 1, 2.

¹¹ Там же. — С. 155. Принесення биків у жертву Гері та шанування її у вигляді корови було відомо в Аргосі (див.: *Мифы народов мира*. — М., 1987. — Т. 1. — С. 276).

¹² *Scythian gold. Museum of Historic Treasures of Ukraine.* — Tokio, 1992. — № 82.

¹³ Уваров А. С. Указ. соч. — С. 120.

¹⁴ Бидзилля В. И. и др. Указ. соч. — С. 261.

¹⁵ Higgins R. A. Op.cit. — P. 128; Гамшина Л., Грач Н., Торнекус М. Указ. соч. — № 21.

¹⁶ *Мифы народов мира*. — С. 276.

¹⁷ Richter M. A. The Phidian Zeus at Olympia // *Hesperia*. — 1966. — XXXV. — № 2. — Р. 166—170.

¹⁸ Higgins R. A. Op. cit. — P. 128. — Pl. 29; Колпинский Г. Д. Великое наследие античной Эллады. — М., 1977. — С. 112. — № 270; Онайко Н. А. Об отражении монументального искусства в боспорской торевтике (мастера медальонов кульбоских подвесок) // Проблемы античной истории и культуры. — Ереван, 1979. — С. 389—396.

¹⁹ Виннер Б. Р. Искусство Древней Греции. — М., 1972. — С. 179—188.

²⁰ Павсаний. Описание Эллады. — М., 1938. — Т. I. — II, XVII, 4.

²¹ Виннер Б. Р. Указ. соч. — С. 185.

²² Там же. — С. 181.

²³ Павсаний. Указ. соч. — II, XVII, 4.

²⁴ Толстой И., Кондаков Н. Указ. соч. — С. 58; Бидзилля В. И. и др. Указ. соч. — С. 261; Higgins R. A. Op. cit. — P. 128.

²⁵ Прудниковская Е. О. Художественная обработка металла (Торевтика) // АГСП. — М. — Л., 1955. — С. 339—344; Блаватский В. Д. Об искусстве Боспора // Античная археология и история. — М., 1985. — С. 184—186.

²⁶ Higgins R. A. Op. cit. — P. XXII, 128.

²⁷ Онайко Н. А. Указ. соч. — С. 389—395.

M. V. Русыева

ЗОЛОТЫЕ УКРАШЕНИЯ В ВИДЕ ГОЛОВЫ ГЕРЫ

В разных местах Северного Причерноморья (Ольвия, Пантикопей, скифский курган у села Великая Белозерка) были найдены украшения в виде женской головы; происхождение четвертой подвески, хранящейся в Британском музее, не установлено.

Предполагается, что —что это изображения головы Геры, в разных вариантах скопированные со знаменитой статуи Поликлета. На основании стилистических особенностей данные изделия можно датировать первой половиной IV в. до н. э. и считать их работой афинских торевтов.

M. V. Rusyaeva

GOLDEN ADORNMENTS LOOKING LIKE HERA'S HEAD

Adornments looking like woman's head were found in different points of the North Black Sea territory (Olbia, Panticapei, Scythian burial mound' near vil. Velikaya Belozerka); the origin of the fourth pendant kept at the British museum is not determined. It is supposed that these adornment depicts Hera's head which was copied in different variants from the famous statue made by Polycletus. Stilistic peculiarities permit dating these articles the first half of the 4th cent. B.C. and treating them as work of Athens thorevts.

КУРГАН СКІФСЬКОЇ ДОБИ З МОГИЛЬНИКА КОЛДИРІ

І. М. Парусимов

У замітці публікуються матеріали кургану, де були виявлені поховання скіфської доби.

Однією з важливих проблем археології раннього залізного віку є розмежування територій, зайнятих у давнину власне скіфськими та сарматськими, а пізніше — сарматськими племенами. Розв'язанню цієї проблеми сприяли, перш за все, включення до наукового обігу максимальної кількості пам'яток відповідного часу, що виявлені у порубіжній зоні. До останніх належать і курган № 25 могильника Колдирі*, який було досліджено у Багачевському районі Ростовської області на лівому березі р. Манич.

Висота розораного курганного насипу ледве сягала 0,5, а діаметр — 24 м. Насип кургану (рис. 1) був оточений рівчиком діаметром 14 м, ширину 0,7—0,9 та глибиною близько 1,4 м, у південній частині якого виявлені кістки коня. У процесі розкопок було відкрито три поховання та, вириту у центрі насипу, яму.

Поховання 1 (впускне) було здійснено у катакомбі глибиною 3,5 м, материковий викид з якої було простежено на периферії первинного насипу. У західній та південній частинах викиду виявлені залишки тризни — уламки амфор та кістки коня.

Вхідна яма, у заповненні якої знайдено чотири ратиці коня, мала прямокутну форму та розміри 0,7×1,5 м (північний схід — південний захід). Уздовж північно-західної стіні ями було обладнано три сходинки, а вхід до камері знаходився під протилежною стіною 1,2 м (рис. 2).

На долівці камери, вкритій чорним тліном, виявлено кістяк дорослого чоловіка, якого було покладено на спині головою на південний захід. Обидві руки та права нога були зігнуті. У північно-східному кутку камери знаходилась амфора оранжевого кольору з домішками піску, слюди і піроксену. Висота її 69 см, місткість 17,5 л (рис. 4, 1). Під вінцями та на одній з ручок є залишки червоної фарби, нею ж на плічках амфори нанесено ділінти у вигляді трикутника. Біля амфори лежали ребра коня, а неподалік їх — залізні деталі вузди: виті вудила та С-подібні псалії з додатковими кільцями діаметром близько 3,5 та 6,5 см, пластинчастий наносник довжиною 8,5 см (рис. 3, 1—2, 4, 6). Біля правого коліна померлого знаходився фрагментований ліпний горщик, який містив уламки обпеченої пісковику та залишки вуглів. Поруч було покладено сагайдак із 108 стрілами з бронзовими трилопатевими вістрями шести типів (рис. 3, 9): А — 5, Б — 24, В та Г — по 3 (всі вони мають рельєфні позначки — на одному наконечнику у вигляді двох горизонтальних рисок, на двох — V-подібні форми), Д — 1 та Е — 72 шт. Під держаками стріл був залізний гачок від сагайдака (рис. 4, 3). Сагайдак було прикрашено амулетом, зробленим з верхньої щелепи якогось невеличкого хижака, та вірогідно, двома намистинами — кістяною та скляною (рис. 3, 10, 12), що лежали поряд зі стрілами.

Поруч з головою чоловіка лежала миска, покрита лаком темно-червоного, місцями майже коричневого кольору. На її денці зсередини відтиснутий штамп у вигляді пальмистки. Миска має сліди давнього ремонту — чотири пари просвердлених отворів (рис. 3, 11). Її висота 5,6, діаметр вінець —

* Дляусмо за надану можливість видати цей матеріал Є І. Безпалому, який здійснював розкопки.

Рис. 1. Загальний план та розріз кургану:
 а — гумусний шар; б — перший насип; в —
 досипка; г — викид з центрального поховання;
 д — заповнення центрального поховання; е —
 викид з впускної катакомби; ж — кістки коня;
 з — уламки амфор.

Рис. 2. План поховання № 1: 1 — наконечник спису; 2 — наконечник дротика; 3 — ніж; 4 — кістки коня; 5 — вістря дротика; 6 — миска; 7 — гачок сагайдака; 8 — вістря стріл; 9 — уламки пісковику; 10 — горщик; 11 — кільце; 12 — ворварки; 13 — вудила з ісаліями; 14 — кістки коня; 15 — наносник; 16 — амфора; 17 — кільце; 18 — намистина; 19 — намистина.

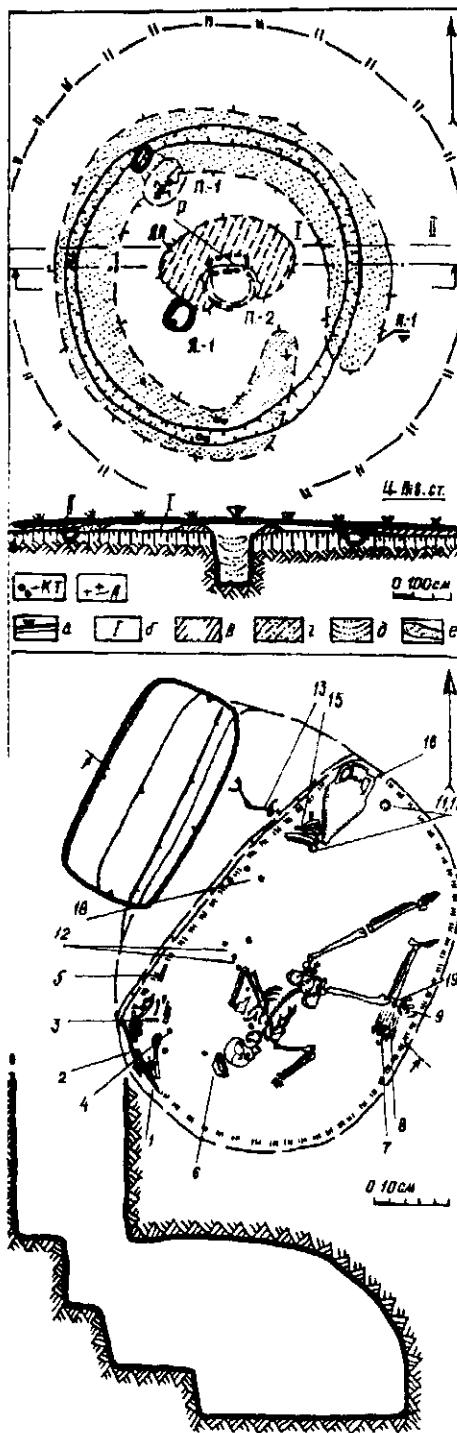
18,7 см. У мисці збереглися залишки якоїсь речовини, мабуть ароматичної, що була спалена.

У південно-західній частині камери знаходились кістки кінцівок коня, серед яких був і залізний ніж з горбатою спинкою (Рис. 3, 7) та вістря спису і дротика. Довжина останнього 41,5 см (рис. 4, 2), а вістря спису збереглося дуже погано. Їх ратища, поламані під час похорону, були виготовлені, відповідно, з берези та в'яза*. Обидва ратища мали залізні втоки довжиною 11 см (Рис. 3, 5, 8).

На кістках померлого та поблизу нього знаходилося 22 залізні обійми висотою 1,1—1,6 см з незамкненими кінцями (рис. 3, 3), а біля нижньої сходинки — кубічна намистина зі скла синього, білого, та оранжевого кольорів.

Визначити час поховання допомагають інвентар та конструкція катакомби. Остання, за своїми особливостями, може датуватися IV—III ст. до н. е.¹. Дротики у похованнях Нижнього Дону зустрічаються дуже рідко — два екземпляри виявлені у Шолоховському кургані та ще один — у похованні поблизу Азова², але аналогії з середньодонських поховань³ дозволяють віднести нашу знахідку до V—III ст. до н. е. У ці рамки цілком вкладаються й чаркоподібні вtokи, які, до речі, також найхарактерніші для середньодонських старожитностей⁴. Аналогічно датуються й вістря стріл⁵.

Ісалії, подібні до нашого, походять з пам'яток IV ст. до н. е.— на приклад з 2-го Мордвинівського кургану, а також дещо пізніших⁶. Виті вудила знайдено у Краснокутському та Частих курганах⁷, наносник має аналогію з подібною прикрасою із поховання 1 Хоминої Могили⁸. Амулети-підвіски, виготовлені з фрагментів щелеп собак або вовків, відомі в поховань-

* Визначення співробітника Азовського краєзнавчого музею Є. В. Козюменка.

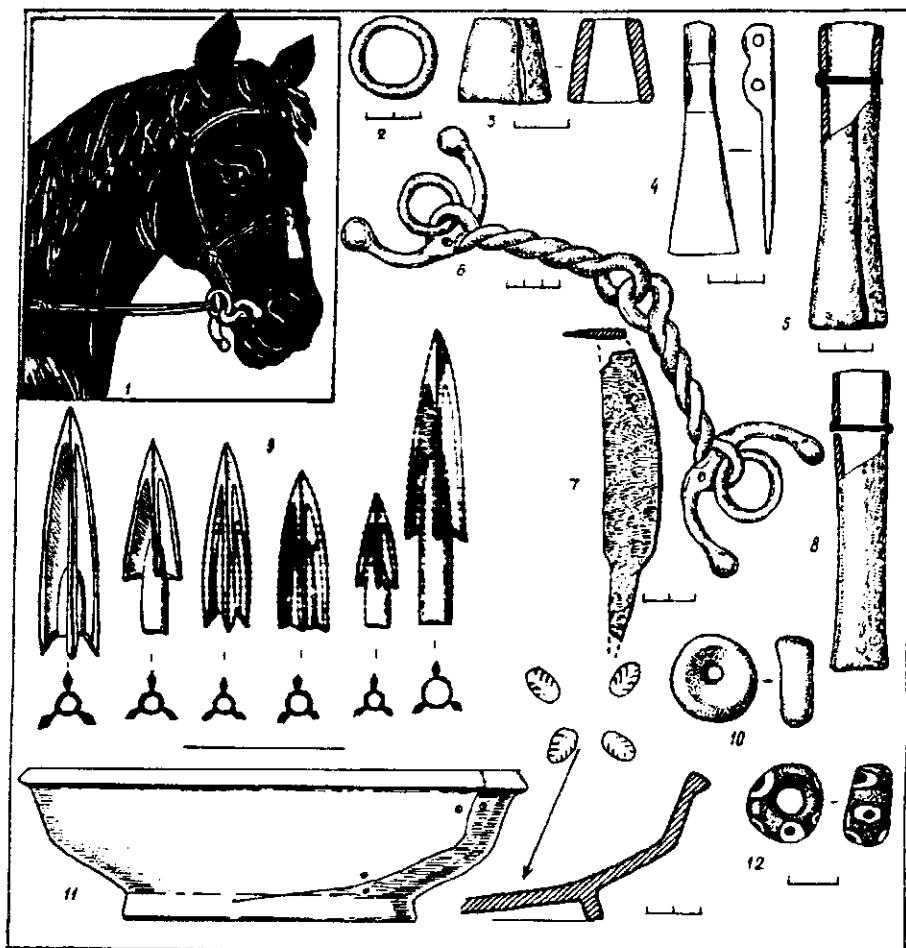

Рис. 3. Реконструкція вузди та речі з поховання № 1.

них пам'ятках степових скіфів Північного Причорномор'я IV—III ст. до н. е.⁹. Щодо амфори, то вона належить до типу Солоха II, а її місткість відповідає п'яти аттичним хоям. Саме такий стандарт був поширений у другій чверті — наприкінці IV ст. до н. е.¹⁰. Усі ці дані дозволяють віднести поховання 1 до другої половини IV ст. до н. е.

Поховання 2 (основне) було здійснене у зруйнованій під час пограбування ямі, що, вірогідно, мала прямокутну форму. Її розміри близько 1,9×2,1 м, глибина — 6,25 м (рис. 4, 9).

Поховання 3 (впускне) було викопане у заповненні поховання № 2. Конструкція могили не зовсім з'ясована, можливо, це була яма з підбоєм. У цьому випадку довжина останнього сягала 2,2 м.

У заповненні обох поховань були знайдені кістки двох людей, кінцівки та тазові кістки сайгака, а також рештки поховального інвентаря. Серед них: уламки бронзового люстерка з позолотою (рис. 4, 4); залізні вістря стріл — 30 шт., довжиною 3,1—4,1 см та одне мініатюрне (рис. 4, 6—7); уламок залізного гачка, можливо від сайгака (рис. 4, 11); уламки залізних скоб, які, вірогідно, скріплювали цей сайгайдак; фрагмент залізного леза ножа (рис. 4, 10); фрагментований ліпний горщик висотою 10,5 см (рис. 4, 8); невеличкі уламки якихось залізних виробів. Для датування цих речей важливими є уламки люстерка — аналогічний позолочений виріб першої половини IV ст. до н. е. було знайдено у могильнику Височине VII*.

* Розкопки Є. І. Безпалого.

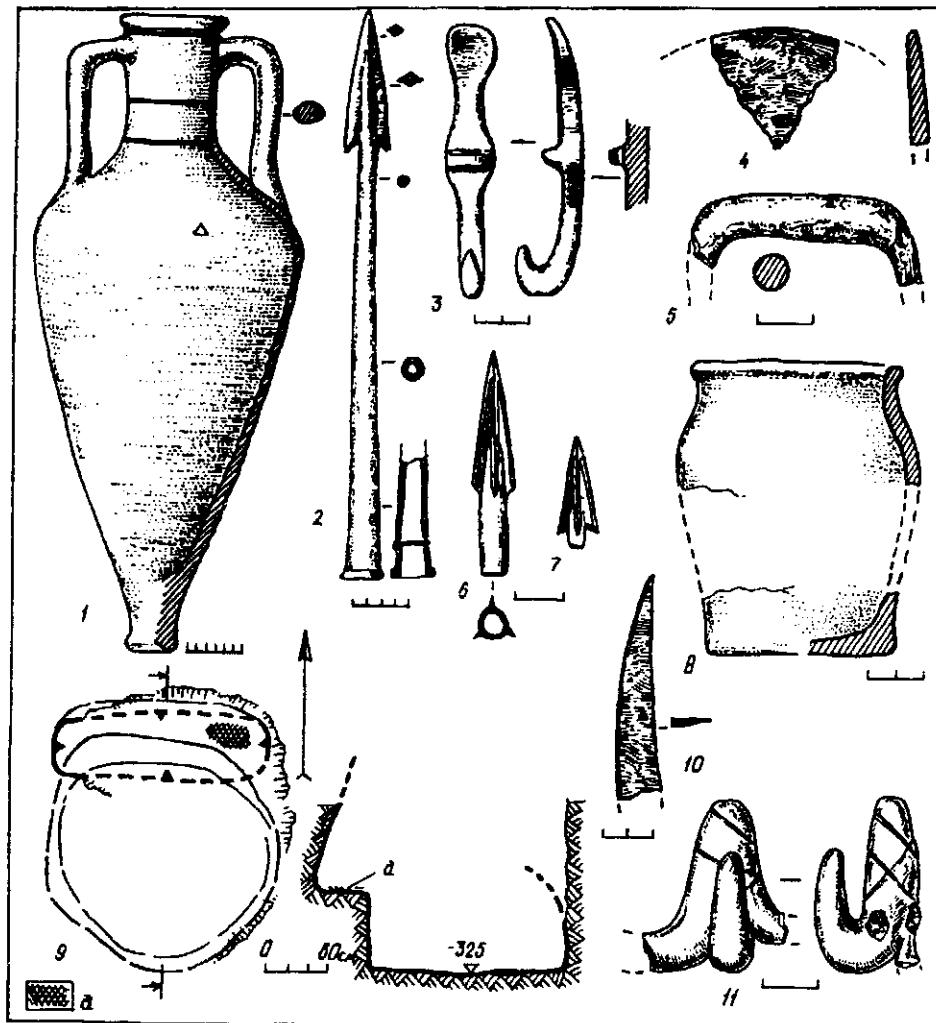

Рис. 4. Речі з поховань 1—3 та план поховань №№ 2—3.

Яма I мала прямокутну форму та розміри 1,2×1,5 м (північний схід — південний захід), у її південно-східній частині було зроблено невеличке (0,22×0,55 м) овальне заглиблення, завдяки якому загальна глибина ями сягала 0,6 м. Вона була заповнена чорним ґрунтом. Ми вважаємо, що ця яма була призначена для встановлення статуй та пов'язана з половецьким святилищем, подібним до виявлених на інших курганах¹.

Примітки

¹ Ольховский В. С. Погребально-поминальная обрядность населения Степной Скифии (V—III вв. до н. э.) — М., 1991.— С. 35, 215.

² Максименко Е. В. Савроматы и сарматы на Нижнем Дону.— Ростов-на-Дону, 1983.— С. 181; Максименко Е. В. и др. Курган у пос. Шолоховский // Смирнов К. Ф. Сарматы в утверждение их политического господства в Скифии.— М., 1984.— С. 139.

³ Либеров П. Д. Памятники скифского времени на Среднем Дону // САИ.— М., 1965.— Д1—31.— С. 75.— Табл. 18, 10, 24, 25.

⁴ Мелюкова А. И. Вооружение скифов // САИ.— М., 1964.— Д1—4.— С. 45.

⁵ Мелюкова А. И. Указ. соч.— Табл. 8, 9.

⁶ Ильинская В. А. Скифская узда IV в. до н. э. // Скифские древности.— К., 1973.— С. 55

и сл.; Смирнов К. Ф. Сарматы и утверждение их политического господства в Скифии.— М., 1984.— С. 93.

⁷ Мелюкова А. И. Краснокутский курган.— М., 1981.— С. 59; Либеров Л. Д. Указ. соч.— С. 85.

⁸ Мозолевский Б. Н. Скифские погребения у с. Нагорное близ г. Орджоникидзе // Скифские древности.— К., 1973.— С. 228.— Рис. 34.

⁹ Ольховский В. С. Указ. соч.— С. 116.

¹⁰ Брашинский И. Б. Методы исследования античной торговли.— Л., 1984.— С. 126.— Рис. 8.

¹¹ Гуркин С. В. Половецкие святилища с деревянными изваяниями на Пижнем Дону // СА.— 1987.— № 4.— С. 100 и сл.

I. N. Парусимов

КУРГАН СКИФСКОЙ ЭПОХИ С МОГИЛЬНИКА КОЛДЫРИ

Публикуются материалы кургана № 25 могильника Кольдьри, расположенного на левом берегу р. Маныч. В кургане обнаружено несколько погребений, среди которых особый интерес представляло неограбленное погребение взрослого мужчины, датируемое второй половиной IV в. до н. э. и совершенное в катакомбе, впущенной в насыпь кургана (погребение № 1).

I. N. Parusimov

BURIAL MOUND OF THE SCYTHIAN AGE OF THE KOLDYRI SEPULCHRE

Relics of burial mound No. 25 of the Koldyri sepulchre situated on the left bank of the river Manych are reported. There were several burials in that mound. One of them was a barrow of an adult man. It is of particular interest as it was not robbed. It is dated the second half of the 4th cent. B.C. and is done in a catacomb made in the mound embankment (burial place No. 1).

Одержано 8.04.93

ПАМ'ЯТЬ АРХЕОЛОГІЇ

УКРАЇНСЬКА АРХЕОЛОГІЯ
В ЛИСТУВАННІ
Д. Я. САМОКВАСОВА

С. П. Щавельов

До уваги читачів пропонуються документальні матеріали, що доповнюють узагальнючу публікацію журналу про Д. Я. Самоквасова (1843—1911)¹. В ній, нагадаємо, відзначні основні віхи життя та діяльності цього різnobічного вченого, видатного археолога. Його внесок у пошуки, вивчення, охорону і популяризацію пам'яток історії та культури на українській землі важко переоцінити. Складені ним систематизовані огляди «Археологічне багатство Малоросії», незважаючи на свою бібліографічну цінність, в принципі доступні зацікавленому читачеві². Ці друковані праці до нашого часу залишаються в досить активному науково-дослідному обігу.

Щодо неопублікованих паперів професора, то до останнього часу ними мало хто цікавився. Рукописи та інші документи вченого осіли в цілому ряді столичних та провінційних архівосховищ. Працюючи над біографією Самоквасова, ми виявили та скопіювали, крім всього, його багаторічне листування з різними особами. Всього у професора нараховується понад сто кореспондентів, більшість з яких виявились його земляками-українцями. Крім того, старожитності різних областей тодішньої «Малоросії» — сучасної України нерідко аналізуються ним при листуванні з іншими вітчизняними, а також іноземними адресатами.

Нижче подана досить вагома, на наш погляд, вибірка з листів того або іншого роду. Серед авторів цих послань — і наставники самого Самоквасова в археології — О. С. Уваров, В. Б. Антонович; і послідовники професора з наступних поколінь археологів, істориків, краєзнавців — В. О. Городцов, М. Ф. Беляшівський, Д. Є. Еварницький та ін. Деято з відомих пізніше спеціалістів, скажімо, М. О. Макаренко, І. Я. Стelleцький,— прямо і називали себе учнями Самоквасова, котрий організовував і фінансував їх перші самостійні експедиції.

Коментарі до документів зведені до мінімуму. Даною публікацією ми зовсім не розраховуємо вичерпати український відділ великого епістолярного спадку професора, який поступово готовимо до окремого видання. Наша мета — ознайомити вже зараз з новим досить інформативним джерелом знань про старожитності археологів-практиків, музеїних працівників, краєзнавців: насамперед з тих областей, України, що фігурують у листуванні. Бажаючі можуть звернутися до публікуємих та пов'язаних з ними документів у оригіналі, використовуючи наші посилання на місця їх зберігання.

О. О. Формозов справедливо звертає увагу своїх колег на необхідність вивчати архівні джерела, що суттєво доповнюють і розширяють уявлення про історію вітчизняної археології, яке склалося за друкованими працями³.

Крім можливості прикладного використання представлених документів з метою подальшого дослідження і пропаганди окремих пам'яток археології, листування Д. Я. Самоквасова представляє чималий історіографічний інтерес.

© С. П. ЩАВЕЛЬОВ, передмова, коментарі, 1994

«АРХЕОЛОГІЯ», № 1, 1994 р.

115

рес. У період нагнітання царизмом великоросійського шовінізму і відповідних націоналістичних настроїв у «Малоросії», Д. Я. Самоквасов подавав обнадійливий приклад щиро-сердного та плідного співробітництва з багатьма українськими археологами та громадськими діячами. Ці визначні сторінки взаємозбагачуючих російсько-українських наукових та культурних зв'язків історичної давності не повинні забутися.

Археографічна довідка

Документи відібрані та згруповані нами за двома критеріями — персональним і хронологічним. Орфографія листів приведена у відповідність з сучасними літературними нормами, зроблені нами скорочення позначені крапками — (...) і не торкаються загального смислу кожного листа, а швидше побутових подробиць та етикетних зворотів. Допустиме датування, якщо спирається на зміст недатованих в оригіналі листів, а також наші пояснюючі коментарі до їх тексту, подаються у квадратних дужках. Там, де немає можливості впевнено визначити дату документа і звідки він надійшов, значиться — Б(ез) м(ісця відправлення), Б(ез) д(ати).

Більшість листів, одержаних Самоквасовим від інших археологів, він передав разом зі своєю колекцією старожитностей у Московський історичний музей. Однак у відділі писемних джерел сучасного ДІМу збереглися лише писарські копії даної документальної колекції, виконані 1916 р. і тоді ж звірені І. Я. Стеллецьким⁴ з оригіналами, яких поки що ні нам, ні самим архівістам виявити не вдалося. Задумане Стеллецьким разом з вдовою вченого Т. В. Самоквасовою видання «Археологія в листуванні Д. Я. Самоквасова» через бурхливі революційні та воєнні події так і не вдалося.

Листи

1. Д. Я. Самоквасов — О. С. Уварову. 28 вересня 1876 р. Варшава — Москва.
«Ваше сиятельство Алексей Сергеевич!

Очень жалею, что мне не удалось быть в нынешнем году на предварительном съезде археологов в Петербурге, вследствие одновременного съезда естествоиспытателей в Варшаве. Если программа съезда археологов в Казани еще не напечатана, то покорнейше прошу включить в нее следующие вопросы: 1. О значении курганов и городищ для русской истории; 2. О способах научного исследования курганов и городищ и мерах к предупреждению раскопок, бесплодных для науки; 3. О народности верхних и нижних могил, найденных в курганах, расположенных у устьев рек Роси и Россанов Каневского уезда Киевской губернии; 4. О народности курганов, расположенных по речкам Ромни и Суле при соединении этих рек в Роменском уезде Полтавской губернии.

По окончании занятых съезда естествоиспытателей в Варшаве я предполагал посетить Москву, чтобы видеться с Вами, сообщить Вашему Обществу о результатах моих раскопок в нынешнее лето и показать найденные предметы. Но и это предположение не осуществилось: в день, назначенный для отъезда, я заболел лихорадкой, а потом начались занятия в университете. Взамен того посылаю Вам: 1. Протокол первого заседания секции антропологии и этнографии Варшавского съезда естествоиспытателей и 2. Записку редактора «Варшавского дневника» г. Берга, составленную по моему дневнику раскопок, из которых Вы узнаете результаты моих работ по археологии в нынешнем году. Может быть в эту зиму я буду в Москве и захвачу с собой мои последние находки, представляющие очень много любопытного для русской истории и археологии.

Я слышал от г.г. Павинского и Богданова (петербургского), что Вы собираете сведения о каменных орудиях; но не знаю, какие именно, т.е. какие именно вопросы Вас интересуют. В настоящее время у меня составилась коллекция каменных орудий, преимущественно мелких, в количестве около 200 экземпляров, найденных в Царстве Польском, Черниговской, Киевской, и Полтавской губерниях. Не могу ли быть Вам полезен? Если да, то потрудитесь написать мне, нужно (ли) Вам сообщить только род орудия и место его находки или сверх того, необходимо описание формы, величины и пород камня или кремня?

Искреннейше уважающий Вас преданный слуга — Д. Самоквасов.
Всему семейству Вашему я и жена свидетельствуем душевную преданность». ВПД ДІМ. Ф.17. Оп.І.Д.351. Л.59об.— 60. Рукописний оригинал.

2. О. С. Уваров — Д. Я. Самоквасову. 10 жовтня 1876 р. Москва — Варшава.

«После официального послания, отправленного к Вам, любезный Дмитрий Яковлевич, принимаюсь за письмо неофициальное. Во-первых, благодарю Вас за присланные вопросы; во-вторых, в заседании 5 июля я сообщил нашему Обществу о Ваших раскопках в Полтавской и Черниговской губерниях. Жалею только о краткости сведений, доставленных Вами.

Я действительно собираю сведения о каменных орудиях, найденных в России и печатаю в порядке губерний каталог этим находкам. Форму и чего я хочу Вы усмотрите из прилагаемого первого листа. В Варшаве, благодаря Павинскому, я осмотрел три собрания, а Ваше собрание отложил до возвращения моего в июле. Но Вас не было еще в Варшаве, когда я справился о Вас. Сообщите, пожалуйста, о находках в Черниговской, Киевской, Полтавской (губерниях), Царстве Польском, одним словом все, что Вы знаете о таких находках.

Весь Ваш А. Уваров».

ВПД ДІМ Ф.104.Оп.І.Д.25.Л.5. Писарська копія.

3. В. Б. Антонович — Д. Я. Самоквасову. 20 квітня 1874 р. Київ — Варшава.

«Многоуважаемый Дмитрий Яковлевич!

Весьма сожалею, что первые пробные раскопки придется делать без Вас — впрочем, надеюсь, что мы успеем еще вместе съездить в Переяславль, которого я без Вас не буду трогать. Будьте так добры, вышлите мне немедля сведения о курганах и городищах, собранные в Полтавской губернии. В картах за ней одной остановка — остальные четыре губернии я уже проделал. Извините, что коротко пишу — дела очень много.

Искренне преданный Вам В. Антонович».

ВПД ДІМ. Ф.104.Оп.І.Д.25.Л.8. Писарська копія.

4. В. Б. Антонович — Д. Я. Самоквасову. 2 жовтня 1874 р. Київ — Варшава.

«Многоуважаемый Дмитрий Яковлевич!

Шлю Вам вместе с сим письмом: 1) Ваш реферат, в надежде заполучить его обратно для трудов съезда; 2) экземпляры инструкции уже отпечатанной: из них 12 назначены Вам, остальные вместе со списками членов потрудитесь передать по принадлежности варшавским сочленам съезда. Относительно горшков сообщите более точные приметы, ибо не обрастаю; монету возвращу Вам, лишь кончу о ней статейку.

Искренне уважающий Вас В. Антонович».

ВПД ДІМ. ф.104. Оп.І.Д.25.Л.8. Писарська копія.

5. В. Б. Антонович — Д. Я. Самоквасову. 5 листопада 1894 р. Київ — Варшава.

«Многоуважаемый Дмитрий Яковлевич!

Согласно желанию Вашему шлю Вам Ваш реферат о городищах. Горшков не могу найти — опишите их наружный вид и приметы. Извините, что по торопливости не вложил в первую посылку реферата — сам я был уверен, что сделал это.

Преданный Вам В. Антонович».

ВПД ДІМ. Ф.104.Оп.І.Д.25.Л.9. Писарська копія.

6. В. Б. Антонович — Д. Я. Самоквасову. 9 вересня 1894 р. Київ — Варшава.

«Многоуважаемый Дмитрий Яковлевич!

После долгого отсутствия в Киеве я узнал с крайним сожалением что Вы «АРХЕОЛОГІЯ», № 1, 1994 р.

проезжали через наш город во время вакаций и что мне не удалось видеться с Вами. Потрудитесь, Дмитрий Яковлевич, поспешить присылкой Ваших рефератов — теперь дошла очередь до первобытных древностей и в начале октября очередь за Вашими работами; нам бы сильно хотелось избегнуть остановок и не разрывать рефератов одного содержания и потому усердно прошу Вас поспешить присылкой Ваших работ. На всякий случай посылаю Вам заметку о найденных Вами монетах, самих же монет теперь же недосугом не высылаю, постараюсь же это сделать, лишь только немного осмотрюсь. Не можете ли, Дмитрий Яковлевич, передать просьбу о высылке реферата г. Павинскому — я сам ему написал, да не знаю, есть ли он в городе; притом рассчитываю, что Вы при встрече не откажете ему напомнить от времени до времени о нашем горячем ожидании его рефератов.

Много ли сделали раскопок за лето? Нашли ли много интересного и нового? Как подвигается Ваша карта Черниговской губернии? Принимаете ли Вы знаки графические, предложенные в брошюре Шантра или находите их неудобными? Жду от Вас ответа и рефератов с живейшим нетерпением. Супруг Вашей потрудитесь передать ~~мой~~ искренний поклон.

Преданный Вам В. Антонович.

ВПД ДІМ. Ф.104.Оп.1.Д.25.Л.9 - 10. Писарська копія.

7. В. Б. Антонович — Д. Я. Самоквасову. 1 жовтня 1875 р. Київ — Варшава.

«Многоуважаемый Дмитрий Яковлевич!

Сколько я ни рылся в архиве [Императорской Археологической] Комиссии, никакого следа раскопки Пиотровского не нашел; от нее попали кос-ка-кис вещи (наконечники стрел, копья, бусы etc.) в наш музей [при Киевском университете], но куда девался дневник — не могу узнать; впрочем, я полагаю, Вы немного потеряете. Петровский был дилетант, гонялся за предметами, но, я думаю, не обращал внимания на похоронные обряды; впрочем, так или иначе, если и был его дневник, то исчез бесследно; вероятно, взят был из Комиссии Иванишевым или кем-либо другим. Поспешите, пожалуйста, Дмитрий Яковлевич, высылкой рефератов — через три дня печатание остановится в их ожидании. Передайте еще раз мою просьбу Павинскому — боюсь, чтобы его реферат (недели через две) опять не задержал «Трудов». Передайте мое искреннее приветствие Вашей супруге и примите такое же от меня.

Преданный Вам В. Антонович.

Рефератов жду как на иголках, будьте так добры, отправляйте их посыльной «с доставкой на дом» — я не здоров, кашлю — и стараюсь поменьше выходить».

ВПД ДІМ. Ф.104.Оп.1.Д.25.Л.10-11. Писарська копія.

8. В. Б. Антонович — Д. Я. Самоквасову. 17 жовтня 1875 р. Київ — Варшава.

«Многоуважаемый Дмитрий Яковлевич!

Рефераты Ваши получены и сданы в печать; корректуру было бы затруднительно посыпать авторам, но я постараюсь заменить Вас в этом отношении со всем возможным вниманием насчет исправления опечаток. Оттиски в желаемом количестве будут изготовлены и немедленно высланы. Если найду какое-нибудь сведение о могиле Олега (поищу еще в бумагах Иванишева), то непременно внесу в подобающее место Вашего реферата. Спросите, пожалуйста, Павинского — на чье имя выслан его реферат; ни я, ни Терновский его не получали и в бумагах съезда его нет; нужно навести справки, а это возможно только зная, на чей адрес направлен был пакет.

Прощайте, уважаемый Дмитрий Яковлевич, — очень поздно и завтра у меня лекция, поэтому и кончаю письмо.

Ваш В. Антонович».

ВПД ДІМ.Ф.104.Оп.1.Д.25.Л.11. Писарська копія.

9. В. Б. Антонович — Д. Я. Самоквасову. 22 лютого [1878 р.?] Київ — Варшава.

«Многоуважаемый Дмитрий Яковлевич!

Вот Вам моя покорнейшая просьба. Податель сего, бывший наш студент Ящуржинский удален, в числе многих других, вследствие весьма глупой и печальной истории из университета — впрочем, с правом поступления в другие университеты. Так как я знаю г. Ящуржинского за человека хорошего и толково занимающегося, то поручаю его Вашему покровительству — с просьбой, если Вы это найдете возможным, облегчить ему прием в Ваш университет.

Жму Вам искренне руку, преданный Вам В. Антонович.

Через два дня вышлю Вам оттиски Ваших рефератов!»

ВПД ДІМ.Ф.104.Оп.1.Д.25.Л.12. Писарська копія.

10. В. Б. Антонович — Д. Я. Самоквасову. 7 грудня 1881 р. Київ — Варшава.

«Многоуважаемый Дмитрий Яковлевич!

Вместе с этим письмом отправляю на Ваше имя посылку, в которой найдете черниговского божка; я для своего музея снял с него слепок очень похожий. Потрудитесь, Дмитрий Яковлевич, известить меня о получении посылки. Примите уверения в искреннем уважении.

Преданный Вам В. Антонович.

Когда будет готова медаль для графа Уварова, нельзя ли будет устроить так, чтобы тем же штемпелем отчеканить несколько экземпляров для продажи — если это возможно и предполагается, то будьте так добры, закажите на мою долю два экземпляра — разумеется, что стоимость возвращу, кому следует — не можете ли известить меня о ходе сего дела.

В. Антонович».

ВПД ДІМ.Ф.104.Оп.1.Д.25.Л.13. Писарська копія.

11. В. Б. Антонович — Д. Я. Самоквасову. 4 травня 1884 р. Київ — Варшава.

«Многоуважаемый Дмитрий Яковлевич!

К Вам приношу глубокую благодарность за присылку мне Вашего сочинения и с нетерпением буду ждать следующего выпуска, которого содержание и выводы меня в высшей степени интересуют.

Не знаю, позволит ли мне время принять участие в предполагаемых раскопках — хотя Ваше обязательное предложение сильно меня прельщает; правдоподобно мне удается в течение июля выгадать 6—8 дней, чтобы подъехать к Вам. Будьте так добры, сообщите мне точные географические указания о месте Вашего пребывания на раскопках и те подробности маршрута, которыми мне необходимо будет воспользоваться.

Искренне преданный Вам В. Антонович».

ВПД ДІМ.Ф.104.Оп.1.Д.25.Л.13. Писарська копія.

12. В. Б. Антонович — Д. Я. Самоквасову. [1884 р.?]. Київ — Варшава.

«Многоуважаемый Дмитрий Яковлевич!

Вследствие Вашего желания я пересмотрел бумаги III Археологического съезда, но статьи г. Тизенгаузена не нашел, я встретил только переписку его, в которой он обещает выслать статью, но она вероятно опоздала ко времени съезда и не была получена.

Из имеющихся у меня нескольких фактов нахождения римских монет, полагаю для Вас могут пригодиться следующие:

1) в 1876 г. в Чернобыль Радомысльского уезда найден был клад римских монет, который разошелся по рукам; в кладе было более 100 [экземпляров]; мне случилось видеть из них 3—4; они относились к императорам Антонину, Марку Аврелию и Коммоду;

2) 1880 — около местечка Дащева Липовецкого уезда найдено несколько римских монет — две из них я видел — обе императора Траяна;

3) 1883 — у села Плоского Сквирского уезда найден клад [из] более 200

римских монет; из них 10 мне удалось приобрести для музея; они начинаются с Адриана и оканчиваются Пертинаксом;

4) 1876 — в Киеве на Оболони найден клад — более 100 монет — он состоял из монет колониальных Антиохии Пизидской с Гордиана III до Аврелиана и монет римских сыновей Константина Великого.

Киевский клад 1876 г. составляет, очевидно, исключение, объясняющееся правдоподобно давними торговыми сношениями с Византией. Относительно же других кладов, равно как и единичных римских монет, встречающихся довольно часто в виде случайных находок, я совершенно согласен с Вашим мнением. Мне не случалось ни видеть, ни слышать про монеты, найденные в нашем крае, которые были бы раньше Нервы и позже Септимия Севера — эту особенность я объясняю себе временем римского господства в Траиновой, т. е. Прикарпатской Дакии.

Вот все немногочисленные сведения, какие у меня есть по интересующему Вас вопросу.

Искренне преданный Вам В. Антонович».

ВПД ДІМ.Ф.104.Оп.1.Д.26.Л.81-82. Писарська копія.

13. Чернігівський віце-губернатор — ІАК. 24 липня 1878 р. Чернігів — Петербург.

«(...) С препровождением 6 слитков и 4 кусков серебра из клада, найденного в с. Горбове, имею честь уведомить Археологическую комиссию, что лица, которым принадлежат эти слитки, изъявили согласие уступить таковые на условиях, предложенных Комиссией. При этом имею честь присовокупить, что все слитки Горбовского клада были рассмотрены занимающимся ныне археологическими исследованиями в Черниговской губернии профессором Самоквасовым, который признал, что слитки эти представляют собой несколько повторяющихся типов древнерусских гривен, формы которых до настоящего времени оставались неизвестными. Вместе с тем профессор Самоквасов указал шесть экземпляров наиболее изменяющихся видов гривен, которые в настоящее время и препровождаются в Археологическую комиссию; остальные же экземпляры разосланы частями в Московское Археологическое общество, в университет Св. Владимира, в музей Черниговского губернского статистического комитета и пять экземпляров приобретены профессором Самоквасовым. (...)»

РА ІІМК РАН. Ф.І.Оп.1878 г. Д.14.Л.14-14об. Рукописний оригінал.

14. Д. Я. Самоквасов — О. Ф. Бичкову. 12 жовтня 1879 р. Варшава — Петербург.

«Милостивый государь Афанасий Федорович!

Дорогое для меня участие Ваше, выраженное в письме от 14 марта 1877 г., дает мне смелость снова беспокоить Вас покорнейшей просьбой докончить доброе дело, начатое два года тому назад. В прошедшем и в нынешнем годах мне снова удалось найти много важных фактов для разъяснения истории нашего Приднепровья в глубочайшей древности до времени христианства. В это время, сверх повторения известных уже Вам фактов, найдены мной каменные орудия вместе с расколотыми костями мамонта (в Новгород-Северском и Конотопском уездах), множество кремневых изделий и узорчатых обломков древнейшей глиняной посуды (на песчаных холмах побережий Десны и Днепра); городище, заключающее в себе много кремневых, костяных, глиняных и бронзовых изделий и ни одного предмета из железа (в Новгород-Северском уезде); курганы с могилами, содержащие золотые и бронзовые вещи, подобные таким вещам в Керченских и Таманских курганах; каменный фундамент древнейшего христианского храма в Чернигове, на месте «Княжего двора» удельной эпохи, давно уже забытого народным преданием, покрытого толстым слоем земли, заросшего деревьями, в подземных усыпальницах которого открыты христианские покойники, украшенные вещами, сходными с вещами несомненно языческими, добытыми из курганов с покойниками соожженными; серебряные слитки — древние гривны пяти типов, неизвестных до настоящего времени и т. п. Все эти факты новые и чрезвычайно важные

для нашей истории; но мне не хочется публиковать их в отдельности, с той целью, чтобы в одном издании сгруппировать все факты, добытые моими раскопками с 1869 года по настоящее время. Будучи сгруппированы в одном издании, снабженные рисунками, эти факты получат такое значение, какого они не могут иметь в разрозненном виде, в отдельных журнальных статьях, лишенных рисунков. План этого издания мной уже обдуман и недостает только того, что заставляет меня теперь беспокоить Вас.

В сказанном письме Вы писали мне, что Русское Археологическое общество в общем собрании решило обратиться к Великому Князю Константину Николаевичу с ходатайством изыскать средства для издания в свет наиболее важных вещей, добытых моими раскопками, что Общество просило три тысячи рублей, но не ранее окончания неопределенного политического положения того времени. Теперь наше политическое положение вошло в обычную колею, а потому позволяю себе покорнейше просить Вас о возобновлении сказанного ходатайства и доведении его до желанного конца. Окажите еще раз незабвенную услугу русской истории и археологии и помогите окончить дело, которому я предан всей душой. Если бы я имел какую-нибудь возможность начать издание моей коллекции древностей, то давно уже приступил бы к этому изданию; но моих средств едва хватает на летние раскопки, для которых в остальную часть года я не могу делать никаких затрат. Между тем, тяжело думать, что и результаты моих раскопок могут со временем погибнуть точно также, как погибло уже много частных коллекций, неизданных и неописанных.

В ожидании от Вас благосклонного ответа, остаюсь глубоко преданный Ваш почитатель — Д. Самоквасов.

(...) На днях вышлю Вам пять таблиц с фотографическими изображениями 165 кремневых орудий, найденных мной на берегах Вислы, Десны и Днепра, и две не совсем удачные фотографии развалин древнего храма в Чернигове, снятые после раскопки. (...)

ВР ДПБ. Ф.120. Оп.1.Д.1219.Л.4-боб. Рукописный оригинал.

15. А. М. Мікашевський — Д. Я. Самоквасову. 18 липня 1884 р. с. Вороне Новомосковського повіту Катеринославської губ.— с. Новогригорівка Олександровського повіту тієї ж губ.

«Милостивый государь Дмитрий Яковлевич!

В № 79 газеты «Днепр» от 13 июля я прочитал известие, что Вы в настоящее время заняты раскопкой курганов на берегах р. Конки в окрестностях местечка Новогригорьевки. Судя по краткому описанию раскапываемых Вами могил (я не археолог, а только любитель), прихожу в убеждение, что и наши курганы в Новомосковском уезде, между реками Вороной и Днепром, должны принадлежать одному и тому же племени, в отдаленной древности населявшему левое прибрежье Днепра. В нашем имении Вороной, на левом берегу Днепра у Лоханского и Звонецкого порогов, недалеко от балок, как видно в древности заросших густыми лесами, находятся до 80 различной величины курганов, из которых назову Вам большие — Яцова и Рясная [могилы], — как видно кладбища, окруженные многими малыми курганами. В июне месяце по приглашению приезжал к нам исследователь запорожской старины Дмитрий Иванович Эварницкий и при нем было раскопано малых могил около Яцовой и Рясной 16. Много весьма интересных предметов (из этих могил) поручено г. Эварницкому представить на Археологическом съезде в Одессе. У него же находится описание и размеры всех курганов. (...)

Вероятно, Вам угодно будет по дороге почти на съезд взглянуть на наши раскопанные могилы, чтобы с точностью определить, одно ли племя занимало огромное пространство по левому берегу Днепра, почти от р. Самары до р. Конки. Решение настоящего вопроса, полагаю, весьма важно для археологии.

Интересуясь отечественной археологией, я много лет тому назад обращался с просьбой к Московскому Археологическому обществу, и не один, а несколько раз, командировать в наше имение археолога для расследования курганов. Наконец, в последнем ответе ко мнс г. Кондакова от 6 февраля 1884 г.,

за № 1022, я получил тот же, что и прежде, ответ: «Что несмотря на весь интерес, который представляет мое предложенис, предпринять раскопки не имеется средств».

Независимо от предложений Археологическим обществам, я печатал еще в газетах («Московские ведомости». 1882. 24 мая. № 142) возвзвание мос к русским археологам о необходимости раскопок весьма интересных курганов; но это было напрасно, любителей отечественных древностей не нашлось, пока в настоящем году к предстоящему съезду в Одессе, желая осветить темную страницу нашей истории, одна любительница истории (о которой Вам, вероятно, сообщил Эварницкий) не приняла на себя труд и все издергки. Большие могилы остаются еще нетронутыми и мы надеемся, что Археологический съезд, убедясь в том, что курганы стоят внимания, не отложит опять на бесконечное время их расследование. Маршрут к нам следующий: от г. Александровска по Лозово-Северной железной дороге до станции Ивановки, последней перед Екатеринославом. [...]»

ВПД ДІМ. Ф.104. Оп.1.Д.26.Л.55—57. Писарська копія.

16. А. Карцова — Д. Я. Самоквасову. 9 грудня, 1884 р. с. Вороне — Варшава.

«Многоуважаемый Дмитрий Николаевич!

Простите меня, что замедлила немножко ответом на Ваше последнее письмо. Все это время я была в разъездах и письмо Ваше пришло сюда во время моего пребывания по делам в Харькове. Видела я там Эварницкого, проверила с ним все записи [о ходе раскопок], они целы, но все вещи записаны так, что без номеров трудно разобрать. Простите, это уже мой грех. Записки будут Вам доставлены, может быть только не скоро, не сердитесь за нашу неаккуратность. Эварницкий часто болеет и готовится к экзамену на магистра. При таких обстоятельствах я не могу, конечно, настаивать на более скорой работе. Насчет вещей, о которых Вы спрашиваете,— нож кремневый найден в кургане № 4. Он лежал совершенно отдельно, с краю раскопанного места, приблизительно на три аршина от ямы в слое материка. Разбит он лопатой. В этом кургане в яме ничего не нашлось, над настилкой хворостяной были топор железный, копье, удила, кости быка и других животных. Этот курган работы Эварницкого. Рог № 13 выкопан мужиками на их земле и взят мной. Помечен он № 13 оттого, что когда Эварницкий брал вещи, то мы остановились на 12 курганах. Потом я копала без него. Костяные бляхи принадлежат № 4 тоже Яцовых могил. К ним принадлежат и другие куски кости с барельефами. Всё это был колчан и лежал он раздавленный землей сверх гроба. При нем ручка костяная от кинжала, обломки кинжала, два копья и седельный прибор.

Женских могил около Яцовой было три — № 5, 7, 10. В Рясных же двух женских [могилах], кроме нескольких жемчужин, ничего не было. Самая богатая из них 10, к которой принадлежат три одинаковых брошки, серебряные звезды, золотой футляр, медный котелок с маленькой металлической чашечкой, зеркало больших размеров, куски парчи и оба кувшина. Это та могила, которая сложена из красной земли. В № 7 были ножницы, некоторые бусы, те, что с рисунком, меньшее зеркало, несколько пуговиц и застежки. В № 5 только бусы разных сортов и жемчуг. Могила с тремя одинаковыми монетами принадлежит к Рясным, также и та, в которой было большое количество горшков. Эта последняя другого типа, более древнего.

Моя «Долгенькая могила» не окончена. Насколько я могу судить, по описаниям, она принадлежит к типу некоторых курганов, раскопанных Забелиным на той стороне Днепра и в которых он ничего не нашел. Меня это утешает. От души благодарю за любезное обещание прислать мне Ваши сочинения, буду очень и очень благодарна. Не знаю, достаточно ли Вам подробно описала все предметы, о которых Вы спрашивали. Попрошу Вас очень обращаться ко мне за всеми нужными Вам объяснениями.

Уважающая Вас — А. Карцова».

ВПД ДІМ. Ф.104.Оп.1.Д.25.Л.60-62. Писарська копія.

17. Д. І. Еварницький — Д. Я. Самоквасову. 14 квітня 1885 р. Харків — Варшава.

«Многоуважаемый и незабвенный Дмитрий Яковлевич!

Екатеринославской губернии, Павлоградского уезда, возле станции Краснопавловки (Курско-Харьковско-Азовской железной дороги), в имении Снегиревой имеется весьма интересный курган «Мухина гора». Осмотрев лично, я нашел курган во многом очень оригинальным и хотел бы его разрыть, но к моему неудовольствию, не могу этого сделать за неимением того, и а что копать, хотя требуется всего, по моему соображению, на это дело не более, как около 75 рублей. Поэтому, многоуважаемый Дмитрий Яковлевич, не найдете ли Вы возможным вскрыть названный курган лично или через кого-либо из присланных Вами. Курган этот стоит внимания археологов уже потому, что в нем открыты какие-то ходы,— открыты живом-кладоискателем Милославским (из Кременчуга). Жид был остановлен в своем предприятии мной, но я сам не могу раскопать кургана, потому что не имею на то свободных денег.

Искренне преданный Вам Д. Эварницкий».

ВПД ДІМ. Ф.104.Оп.1.Д.25.Л.63. Писарська копія.

18. Д. І. Еварницький — Д. Я. Самоквасову. 12 травня 1888 р. Петербург — Варшава.

«Многоуважаемый Дмитрий Яковлевич!

У меня к Вам усерднейшая просьба: вышлите мне ради всех святых все Ваши рефераты, имеющиеся в наличии по поводу раскопок курганов. В настоящее время я представляю для профессора Е. Е. Замысловского: «Археологические данные для изучения быта Восточной Европы в эпоху, предшествующую сложению Русского государства». Между источниками указаны главным образом Ваши рефераты. Ради Бога вышлите, что только есть у Вас, чего же нет, укажите по крайней мере, где они напечатаны.

Адрес: Петербург, Петербургская сторона, Александровский проспект, д. № 9, кв. 4. Дм. Ив. Эварницкому».

ВПД ДІМ.Ф.104.Оп.1.Д.25.Л.64. Писарська копія.

19. Д. Я. Самоквасов — П. С. Уваровій. 10 вересня 1889 р. Варшава — Москва.

«Милостивая государыня, графиня Прасковья Сергеевна!

(...) Последние два года я производил в обширных размерах раскопки курганов в Роменском уезде Полтавской губернии: доследовал могильник у с. Аксютинцы, раскопав оставленные еще не исследованными курганы небольшой высоты, и сделал пробные раскопки еще в одиннадцати курганных группах, проследив, таким образом, так сказать шаг за шагом, распространение курганов аксютинского типа в Посулье на протяжении 50 верст. Результаты этих раскопок сообщу на предстоящем Московском Археологическом съезде. (...)

Я попытаюсь установить хронологию в наслежии древних могил Южной России. (...)

Весеннее путешествие мое в Италию, Австрию и Венгрию, для осмотра тамошних музеев и древних кладбищ, много разъяснило мне в русских могильных древностях, а особенно по отношению к эпохе Киммерийской, до II века перед Рождеством Христовым, и эпохе Сарматской, с I по II век после Рождества Хristova. Об узнанном мной в этом путешествии, о сходствах и различиях устройства и содержания могил Южной России и могил древних италов, пелазгов, этрусков, умбров, римлян, dakov, гуннов, я также может быть скажу несколько слов на предстоящем в Москве Археологическом съезде.

Для раскопок нынешнего года я имел открытый лист от Императорской Археологической комиссии по новой форме. Эта форма такова, что нисколько не отмечает научное значение курганов, а как будто нарочно затрудняет [выяснение] его, упоминая о необходимости разрешения Археологической комиссии и владеющих землей с курганами, а владельцам земли это подаст

мысль требовать плату за исследуемые курганы. Сами же частные владельцы земли с курганами, по смыслу закона 11 марта 1889 г., по смыслу открытого листа от Комиссии, имеют право уничтожать древние могилы свободно, не спрашивая никакого разрешения и никого не извещая о раскопках. (...)»

ВПД ДІМ. Ф.17.Оп.1.Д.630.Л.189—190об. Рукописний оригінал.

20. А. Матченко — Д. Я. Самоквасову. 23 березня 1889 р. м. Градізьк Полтавської губ.— Варшава.

«Ваше превосходительство, господин профессор!

Извините меня, что я, будучи неизвестен Вам, беспокою Вас сим письмом, отнимая у Вас дорогое время. Дело в том, что из газет я узнал, что Вы производите раскопки на Суле и обогащаете этим историю края нашего. Я люблю свою родину и желал бы чем-нибудь усердить ей. Наша местность вполне историческая. Тут видны следы древней деревни Пива, остался монастырский памятник, тут воевали Дорошенко и Ромодановский, тут была старинная переправа через Днепр, находятся старинные монеты, существуют предания о кладах и проч. Словом, есть работа для искусственного археолога. А потому я покорнейше прошу Вас, когда будете в нашем крае, то загляните и к нам, в г. Градижск Полтавской губернии. Уверяю Вас, что Вы не будете в этом раскаиваться. (...) Маршрут: от Ромен по железной дороге до станции Рублевка, а оттуда почтовыми (15 верст) до Градижска, или же до Кременчуга, а оттуда пароходом прямо в Градижск».

ВПД ДІМ. Ф.104.Оп.1.Д.26.Л.51. Писарська копія.

21. Н. А. Гамалея — Д. Я. Самоквасову. Б. д. Стародуб Чернігівської губ.— Москва.

«Милостивый государь Дмитрий Яковлевич!

Случайно были найдены вещи при распашке кургана, которые Вам посылаю, так как владелец земли просит меня узнать, достойны ли они внимания и имеют ли какую-нибудь ценность. (...) Присланые Вами книги Ивану Яковлевичу Быкову мы читали с большим удовольствием. Не найдете ли Вы нужным указать нам источники для ознакомления с этим делом. (...)»

ВПД ДІМ. Ф.104.Оп.1.Д.26.Л.32. Писарська копія.

22. В. О. Городцов — Д. Я. Самоквасову. Б. д. С. Бельськ Зіньковецького повіту Полтавської губ.

«Глубокоуважаемый Дмитрий Яковлевич!

Я приступил к исследованию Бельского городища. Работа идет на всех парах. Ежедневно нанимаю по 20 человек рабочих. В настоящее время положительно выяснено, что культура городища однородна и характеризуется сильным влиянием древней греческой культуры. Нам удалось найти много фрагментов амфор, краснолаковой и чернолаковой посуды, скифских чарок; кроме того, найдены стрелы и псалии одинаковые с такими предметами из Аксютинских курганов.

Работа продлится на городище недели две, после чего придется перейти к исследованию курганов. К сожалению, 9/10 из них уничтожено кладоискателями, наделавших из лучших курганов пресловутые майданы, имя которых здесь легион.

Весьма возможно, что для курганных раскопок придется перебраться из окрестностей села Бельска в другой район, о чем сочту обязанным уведомить Вас.

С глубоким почтением остаюсь искренне уважающий Вас В. Городцов.»

ВПД ДІМ. Ф.104.Оп.1.Д.26.Л.38. Писарська копія.

23. В. О. Городцов — Д. Я. Самоквасову. 15 червня 1906 р. м. С. Бельськ — Москва.

«Глубокоуважаемый Дмитрий Яковлевич!

Окончив исследование Бельского городища, я приступил к раскопкам ближайших курганов.

Я писал Вам, что лучшие курганы раскопаны кладоискателями майдан-

ным способом, т. е. посредством удаления земли волокушами, так что приходится поневоле раскапывать курганы малых размеров.

Всего мной раскопано 5 курганов. К несчастью и эти курганы оказались ограблены еще в древнее время. Несмотря на это, в каждом кургане удалось найти ценные вещи. В одном кургане найден железный меч с электровой или даже золотой (точно не могу определить) рукояткой; в другом найдена массивная золотая серьга хорошей стилиной работы, украшенная сканью, 18 золотых бляшек в виде трехугольчиков, 5 золотых бляшек-пальметок, 6 золотых бляшек-масок с изображением человеческого лица; 13 бляшек-зайчиков, бусы, бронзовые стрелы и другая мелочь. Золотые бляшки, в числе 9, найдены в третьем кургане.

Решаюсь продолжать раскопки курганов этой же группы в надежде напасть на целый курган.

Судя по всем вещам, городище и исследуемые курганы принадлежат одному времени и народу.

Раскопки принимают весьма интересный характер. К сожалению, кругом очень неспокойно. У меня была забастовка рабочих с целью увеличить плату. Я уперся. Распустил всю партию, а на другой день собрал новую, не прибавив ни одной копейки. Крестьяне бойкотируют помещиков. Волнение заметно повсюду. Но, я думаю, что нашего дела гроза не коснется.

Искренне уважающий Вас В. Городцов.

ВПД ДІМ.Ф.104.Оп.1.Д.26.Л.39-40. Писарська копія.

24. М. О. Макаренко — Д. Я. Самоквасову. 24 вересня 1907 р. Петербург — Москва.

«Глубокоуважаемый Дмитрий Яковлевич!

Приношу Вам свое сердечное спасибо за присланые Вами работы позвольте мне и впредь посыпать Вам свои, правда, незначительные статейки.

Только что минувшим летом я ездил смотреть группу курганов, расположенную у с. Бровары Гадячского уезда Полтавской губернии. Группа заслуживает полнейшего внимания; по всем признакам, среди них есть еще курганы неограбленные, ждущие энергичного исследователя.

Группа, конечно, и количеством, и размером уступает Аксютинским. К сожалению, Археологическая комиссия не желает рисковать, а частных исследователей с большими капиталами ныне не найти.

Этим летом я произвел небольшие раскопки у д. Вороной Новомосковского уезда, в группе, известной уже Вам — результаты не из важных. А кроме того, в нескольких местах Северного Кавказа проехал и осмотрел могильники, Вами исследованные.

Всюду приходится вспоминать Вашу энергию и средства, вложенные [Вами] в археологические исследования. (...)

ВПД ДІМ. Ф.104. Оп.1.Д.26.Л.26. Писарська копія.

25. М. О. Макаренко — Д. Я. Самоквасову. 30 червня 1908 р. Полтава — Москва.

«Глубокоуважаемый Дмитрий Яковлевич!

(...) Из числа нескольких десятков курганных насыпей мой выбор остановился было на кургане очень больших размеров, но при ближайшем осмотре в полах его бросается в глаза большой бугорок, думаю — верный признак грабительского подкопа, поэтому оставил его. Выбор пал на другой курган.

Не знаю (...) сколько времени потребуют предназначенные к раскопке курганы и какие суммы уйдут на нее. Во всяком случае по возможности чаще буду сообщать Вам о результатах работ. В случае, если бы Вы пожелали приехать на раскопки, то квартиру, правда, без особых культурных удобств, возможно будет иметь в расстоянии приблизительно одной версты от курганов.

Я сравнительно недавно возвратился из Воронежской губернии с удачных раскопок курганов сарматского типа. Из шести раскопок курганов два оказались не разграбленными с хорошими вещами, между прочим — великолепными массивными золотыми серьгами с изображениями женщин, может

быть, богинь. Как бы хотелось напасть на неразграбленный курган и здесь, в Броварках!

Искренне преданный Вам и глубоко уважающий Вас Николай Макаренко».

ЦДАСА. Ф.337. Оп.1.Д.781.Л.16-17об. Рукописний оригінал.

26. М. О. Макаренко — Д. Я. Самоквасову. 14 липня 1908 р. Роменський повіт Полтавської губ.— Москва.

«Глубокоуважаемый Дмитрий Яковлевич!

Раскопки курганов у с. Броварок Гадячского уезда законченны мной 12 июля. Самый большой из раскопанных мной курганов, также, как и остальные, оказался ограбленным. В большом, над которым работали 7 дней, найден лишь нож с костяной рукояткой, украшенный орнаментом, [в оригинале следует рисунок от руки] и около двух десятков железных и медных чешуек панцыря [еще один рисунок автора письма]. Размеры самой могильной ямы — длина 7 аршин, ширина 6 1/2 аршин. Покрыта она была двумя рядами массивных брусьев длиной около 15 аршин.

Кроме этого большого кургана, взяты в разных местах могильника различные по размерам насыпи от 1 до 4 1/2 аршин высоты, в количестве 6 штук. Один из этих маленьких оказался неограбленным, но зато и бедным; костяк в нем оказался без головы, в костях ног две воинственные стрелки. У ног два сосуда, амфора (3 1/3 аршина высоты) и маленький горшочек (3 вершка высоты) местной работы.

В одном из углов ямы сложены железное копье около 6 вершков длины, железные удила обычной формы, медная или бронзовая пряжка, четыре зуба одного кабана, обделанных и просверленных, и две костяные подвески.

В остальных курганах весьма незначительные железные поделки, а иногда и без них. У всех подкоп в виде норы от полы кургана к центру под углом почти в 45°. Описание каждого кургана и могилы будет доставлено Вам вместе с вещами. Вещи же очень прошу известить, куда доставить — Вам ли в Москву, или же, как Вы раньше сказали, на Черниговский съезд?

Денежный отчет доставлю тогда же. Вся сумма израсходована без остатка. Курганы пришлось все закопать до уровня общей поверхности.

Преданный Вам, Ваш покорный слуга Н. Макаренко.

Адрес: Почтовое отделение Перекоповской волости Роменского уезда Полтавской губернии».

ВПД ДІМ. Ф.104.Оп.1.Д.26.Л.46-47. Писарська копія.

27. М. О. Макаренко — Д. Я. Самоквасову. 31 серпня 1908 р. Петербург — Москва.

«(...) Вещи из моих раскопок в с. Броварках Гадячского уезда Полтавской губернии мной взяты с выставки Черниговского съезда для описания и зарисовки. (...) Я приготовляю об этих раскопках на Ваши средства отчет, по возможности подробный, и описание найденных вещей со ссылками на аналогичные предметы в той же культуре. (...)»

ЦДАСА. Ф.337. Оп.1.Д.781. Л.25 об. Рукописний оригінал.

28. М. О. Макаренко — Д. Я. Самоквасову. 14 вересня 1908 р. Петербург — Москва.

«Глубокоуважаемый Дмитрий Яковлевич!

(...) Заслуженное обвинение Эрмитажа и Исторического музея, на мой взгляд, выражено [в брошюре Д. Я. Самоквасова «Раскопки древних могил и описание, хранение и издание могильных древностей】 в слишком деликатной форме. Их столь варварское обращение с материалом-первоисточником, свидетелем которого нам к большому сожалению приходится быть, заслуживает возможно резкого и беспощадного обвинения, ибо подобные пропступки (...) по отношению к науке не должны проходить без нравственного возмущения. Одно могу сказать об Археологической комиссии, что она менее всего виновата, так как Эрмитажу предоставлено право заниматься выборкой вещей для своих коллекций из вещей, ежегодно доставляемых из различных

раскопок в Комиссию. Да, незавидное положение наших первоисточников знаний исторических-археологических ... (...)»

ЦДАСА. Ф.337. Оп.1.Д.781.Л.18-19об. Рукописний оригінал.

29. І. Я. Стеллецький — Д. Я. Самоквасову. 1 червня 1908 р. м. Снетін Лубенського повіту Полтавської губ.— Москва.

«Достоуважаемый Дмитрий Яковлевич!

Согласно Вашему указанию раскопки в местечке Снетин мной произведены в месяце июне и сейчас закончены.

В Снетине я нашел два больших могильника. Один на горе, в урочище «Могилки», на который Вы собственно указывали; другой внизу, на скотинском выгоне, против церкви, среди которого (могильника) разбито современное кладбище.

Число курганов в первом — 660, во втором — 569. В урочище «Могилки» мной раскопано 8 курганов; вещи, посылаемые при сем, (...) найдены в 6 из них, в двух же найдены только костяки.

В урочище «Солонцы» раскопано 10 {курганов}; в 8 из них найдены вещи (...), в 2, кроме костяков, ничего не найдено. (...)

Подробный отчет о произведенных раскопках доставлю вслед за сим вскорости.

Считаю нужным добавить, что археологические богатства м. Снетин не исчерпываются одними могильниками. Здесь, имеется также одно несомненно древнее городище и другое, кажется, более позднего происхождения — городище-майдан. (...)

Мне лично думается, что Снетинское городище является весьма примечательным в археологическом отношении и вполне заслуживающим, чтобы произвести там надлежащие раскопки. Если Вы найдете его достойным внимания, я буду рад предложить Вам свои услуги. (...)

ВПД ДІМ. Ф.104.Оп.1.Д.26.Л.29-31. Писарська копія.

30. І. А. Страдомський — Д. Я. Самоквасову. Б. д. Чернігів.

«19 февраля в Чернигове на Соборной площади, против Северной башни собора, провалилась земля и образовалась шахта, глубиной аршин 12. В конце, или лучше сказать, на дне этой ямы видны ходы в стороны, заметно, обложенные кирпичом древней формы. (...) Все это место город распорядился огородить в предупреждение несчастий. Я слышал, что некоторые лица г. Чернигова будут писать об этом в Киев, Кибальчичу.

Представляют ли эти провалы какой-либо интерес для науки, не могу судить, но принимая во внимание местность, на которой они образовались, их форму и данное мной Вам слово уведомлять Вас обо всем, что только откроется в Чернигове, я долгом своим счел для себя написать Вам и затем с истинным почтением и совершенной преданностью честь имею быть Вашим покорнейшим слугой — И. Страдомский".

ВПД ДІМ. Ф.104. Оп.1.Д.26.Л.87.Писарська копія.

Коментарі

1

Граф Олексій Сергійович Уваров (1825—1884) — один із основоположників наукової археології у нашій країні, створив Російське (в Петербурзі) та Московське Археологічні товариства, ініціатор і перший керівник Історичного музею на Червоній плоші у Москві та Археологічних з'їздів у Росії.

Він допоміг організувати перші експедиції Самоквасова в Чернігівську та Курську губернії — «землю літописних сіверян». До його колекції надійшла частина знарядь кам'яного віку, знайдених Самоквасовим під Варшавою. Див.: *Каталог собрания древностей графа А. С. Уварова*. — М., 1887.— С. 21, 22; *Императорский Российский Исторический музей*. Указатель памятников.— М., 1893.— С. 22, 23. Всі інші палео- та неолітичні знарядя, в масі своїй зібрани в Україні, перейшли разом з усюю колекцією Самоквасова також в Історичний музей. Див.: *Основания хронологической классификации*

и каталог колекції древностей проф. Д. Я. Самоквасова.— Варшава, 1892.— С. 5—19.

Станіслав-Адольф Іванович Павинський (1840—1897) — професор загальної історії, завідуючий археологічним кабінетом Варшавського університету.

2

Реферати Самоквасова про розкопки в Канівському повіті Київської губ., Роменському повіті Полтавської губ. та в околицях Чернігова див.: *Древности // Труды ИМАО*.— М., 1877.— Т. VII.— Вып. 1.— С. 36 (протоколы); Там же.— М., 1878.— Вып. 2.— С. 47—51 (протоколы).

3

Володимир Боніфатійович Антонович (1830—1908) — професор російської історії та завідуючий музеєм старожитностей університету Св. Володимира у Києві, один з основоположників наукової археології на Україні.

Виступав опонентом на захисті Самоквасовим магістерської дисертації про міста Давньої Русі (1873). Реставрував старожитності з Чорної могили та інших чернігівських курганів, розкопаних Самоквасовим, перед їх показом на виставці III Археологічного з'їзду у Києві (1874). Його заслугам присвячена, зокрема, праця: *Самоквасов Д. Я. Археологические карты В. Б. Антоновича*.— Київ, 1906.

Показові розкопки чотирьох курганів для делегатів III з'їзду археологів Самоквасов провів у лісі Китаївської пустині, що за 6 верст від Києва.

Свідчення про городища та кургани, що збереглись на європейській території країни, збирались Центральним статистичним комітетом за програмою Самоквасова в 1873 р. Антонович використав отримані тоді дані при складанні археологічних карт Київської та Волинської губерній.

4—6

Див.: Антонович В. Б., Ивановский Л. К., Самоквасов Д. Я. Инструкция для описания городищ, курганов и пещер и для проведения раскопок курганов // Труды III Археологического съезда.— К., 1878.— Т. I.— С. LXIX—LXXII; Самоквасов Д. Я. Северянские курганы и их значение для истории // Труды III Археологического съезда.— К., 1878.— Т. I.— С. 185—224; Самоквасов Д. Я. Историческое значение городищ // Там же.— С. 225—235.

Про монети із чернігівських розкопок Д. Я. Самоквасова див.: *Равдина Т. В. Погребения X—XI вв. с монетами на территории Древней Руси. Каталог*.— М., 1988.— С. 125.

Ернест Шантр (народ. 1843) — французький археолог і антрополог, засновник та директор Ліонської асоціації любителів природознавства. Брошура, про яку пише автор листа: *Chartre E. Carte archéologique d'une partie du bassin du Rhône*.— Lion, 1874.

7

Особа археолога Петровського (Піотровського) нами не встановлена.

Микола Дмитрович Іванишев (1811—1874) — професор юридичного факультету, в 1862—1865 рр. ректор Київського університету, археограф і археолог.

8

Пилип Олексійович Терновський (1838—1884) — викладач історії в духовній академії і університеті Києва.

9

Можливо, «безглазда і сумна», на думку Антоновича «історія» в Київському Університеті — протести студентів ряду учбових закладів проти суду над революціонерами — «процесу 193-х» у грудні 1877 р. Див.: *Щетинина Г. И. Студенчество и революционное движение в России. Последняя четверть XIX в.*— М., 1987.— С. 62—67.

10

Про результати недавньої реставрації «чернігівського божка» див.: *Пушкина Т. А. Бронзовый идол из Черной могилы // Вестник МГУ*.— Серия 8. История.— 1984.— № 3.

Про нагороду О. С. Уварова золотою медаллю з його портретним зображенням було оголошено від імені Московського Археологічного товариства на Археологічному з'їзді у Тіфлісі. Див.: *Самоквасов Д. Я. Заслуги графа А. С. Уварова в області практической археологии // Труды V археологического съезда*.— М., 1887.— С. XCIV—XCV. Репродукцію медалі з профілем О. С. Уварова див.: *Иверсен Ю. Б. Медали в честь русских государственных деятелей и частных лиц*.— СПб., 1883.— Т. II.— С. 263.

11

Мається на увазі кн.: *Самоквасов Д. Я. История русского права. Происхождение славян. Происхождение русских славян*.— Варшава 1884.— Вип. 2.

Далі йдеється, очевидно, про розкопки Самоквасова в с. Новогригорівка Александровського повіту Катеринославської губернії.

12

Барон Ернст-Вольдемар (Володимир Густавович) фон Тізенгаузен (1825—1902) — член і товариш голови Імператорської Археологічної комісії, видатний археолог і нумізмат.

Про римські монети, знайдені в Подніпров'ї та Подесенні див.: *Самоквасов Д. Я. О происхождении русских и польских славян и причине появления кладов римских монет в земле древних russov и ляхов. Сведения о кладах римских монет, открытых в пределах древнеславянской земли, собранные по напечатанию моего сочинения «О происхождении славян» // Труды VIII Археологического съезда*.— М., 1897.— Т. III.— С. 31—43.

Інша думка про походження скарбів римського срібла викладена у кн.: *Анучин Д. Н. Кто вводит в науку большие недоразумения? Вопрос и ответ профессору Д. Я. Самоквасову*.— М., 1888.

13

Про Горбівський скарб давньоруських гривен див.: *РА ІІМК РАН. Ф.1.Оп. 1878 р. Д.4.Л.14—14об. Свою долю злитків Археологічна комісія невдовзі продала графам Толстим на вагу дорогоцінного металу як «не имеющие нумизматического интереса»*.

14

Опанас Федорович Бичков (1818—1899) — академік, директор Публічної бібліотеки в Петербурзі, голова Археографічної комісії, член Російського Археологічного товариства.

Матеріальної допомоги на видання каталогу своєї археологічної колекції Д. Я. Самоквасов так і не отримав, опублікувавши його пізніше (Варшава, 1892) на власні кошти.

15

А. М. Міклашевський — поміщик, володар маєтку в с. Вороному, краєзнавець-аматор.

Дмитро Іванович Еварницький (Яворницький) (1855—1940) — видатний археолог, історик Запоріжжя. Див. про нього: *Шаповал И. В поисках сокровищ*.— М., 1989.

Никодим Павлович Кондаков (1844—1925) — академік, видатний археолог-мистецтвознавець. У 1884 р. був професором Новоросійського університету і, очевидно, на запит А. М. Міклашевського про розкопки відповідав від імені Одеського товариства історії і старожитностей.

16

А. А. Карцова, дочка Міклашевського. Жінка-археолог, яка самостійно провадила розкопки, що для дореволюційної Росії було надзвичайно рідкісним явищем. Крім П. С. Уварової, Ю. Г. Гендуна, Е. Н. Мельник-Антонович та співробітниці Яворницького і Самоквасова — А. А. Карцової «дамського елемента» (за висловом О. С. Уварова) археологія тих часів не знала.

Про розкопки курганів поблизу с. Вороне див.: *Самоквасов Д. Я. Могилы русской земли*.— М., 1908.— С. 239—241.

17

Курган «Мухіна гора» розкопаний Яворницьким на кошти Самоквасова в *«АРХЕОЛОГІЯ»*, № 1, 1994 р.

тому ж 1885 р. Звіт про ці розкопки див.: *Древности* // Труды ИМАО.— М., 1886.— Т. XI.— Вып. 2.— С. 51, 52 (протоколи).

19

Графіння Параска Сергіївна Уварова (1840—1924) — голова Московського Археологічного товариства, організатор останніх десяти Всеросійських з'їздів археологів.

Про розкопки Самоквасова у Посуллі див.: *Завитневич В. З. Научное значение археологических раскопок, произведенных в системе р. Сулы, в Роменском уезде Полтавской губернии* // Труды Киевской духовной академии.— 1887.— № 8.

Про запропоновану Самоквасовим періодизацію вітчизняних старожитностей та відгуках на неї див.: *Хронологическая классификация могил Южной России* // Варшавские университетские известия.— 1890.— № 5; Доклады и прения на VIII Археологическом съезде.— М., 1897.

Московське Археологічне товариство на чолі з П. С. Уваровою змагалося за монопольне право Археологічної комісії при Міністерстві імператорського двору, видавати відкріті листи археологам. Про проблеми охорони археологічних об'єктів тих часів див.: *Формозов А. А. Русское общество и охрана памятников культуры*.— Ізд. 2-е.— М., 1990.

20

Одне з багатьох в епістолярному архіві Д. Я. Самоквасова листів краєзнавців-аматорів з провінції з проханням провести археологічні дослідження за місцем їх проживання.

21

Зразок численних повідомлень Самоквасову з місць про випадкові знахідки старожитностей.

22—23

Василь Олексійович Городцов (1860—1945) — видатний російський археолог, викладач Археологічного інституту і професор університету у Москві.

На кошти Самоквасова провадив розкопки до XIV Археологічного з'їзду. Див.: *Городцов В. А. Дневник археологических исследований в Зеньковецком уезде Полтавской губернии в 1906 г. Исследование Бельского городища* // Труды XIV Археологического съезда.— М., 1911.— Т. III.

24—27

Микола Омелянович Макаренко (1877—1938) — видатний археолог, мистецтвознавець, художник.

На кошти і за планом Самоквасова провадив розкопки до Чернігівського з'їзду археологів. У складі В. Б. Звагельським «Хроніке жизни и деятельности Макаренко» броварські розкопки 1908 р. не згадуються. Див.: *Вивчення історичної та культурної спадщини Роменщини: проблеми і перспективи*.— Суми-Ромни, 1990.— С. 55. Про знахідки в результаті цих розкопок див.: *Каталог выставки XIV Археологического съезда в Чернигове*. Издан на средства, пожертвованные Д. Я. Самоквасовым.— Чернігов, 1908.

28

Самоквасов виступав за те, щоб зберігати, видавати та виставляти весь комплекс знахідок із певної археологічної пам'ятки, скажімо, за помогильний опис курганних старожитностей, проти їх довільного роз'єднання та перегрупування за мистецтвознавчими, колекціонерськими мотивами.

Відзначимо, що М. О. Макаренко в роки сталінського терору поплатився свободою, а невдовзі й життям за свої погляди і відверті висловлювання про охорону пам'яток історії і культури, але від них не відмовився.

29

Ігнат Якович Стеллецький — видатний археолог, архівіст, музейний працівник, ініціатор вивчення підземних ходів як історико-археологічних пам'яток.

Звіт Стеллецького про розкопки на кошти Самоквасова курганів та городищ у містечку Снітин див.: *Древности* // Труды ИМАО.— М., 1914.— Т. XXIII.— Вып. 2.— С. 267, 268.

Турвонт Венедиктович Кибальчич (1848—1913) — археолог та колекціонер старожитностей.

30

Про вивчення підземних споруд на Соборній площі Чернігова нам нічого не відомо.

ЄВГЕНІЯ ВОЛОДИМИРІВНА МАХНО

Н. С. Абашина

26 лютого 1993 р. виповнилось би 80 років від дня народження Євгенії Володимирівни Махно — одного з провідних фахівців у галузі ранньослов'янської археології.

Є. В. Махно народилася у м. Кіровограді (Елісаветграді) у сім'ї вчителя. Після семирічки вступила до технікуму, який у 1930 р. було реорганізовано в Інститут соціального виховання. З 1932 р. працювала викладачем супільствознавства в сільських школах Хмельницької обл. У 1935 р. Є. В. Махно вступила на 2-й курс історичного факультету Київського університету.

В Інституті археології Євгенія Володимирівна почала працювати ще в студентські роки, а по закінченні навчання, в 1938 р. отримала посаду асистента. Від того часу все життя Є. В. Махно було пов'язане з Інститутом археології.

Безумовно, Євгенії Володимирівні пощастило — її керівником був визначний український вчений Віктор Платонович Петров. Перша їх зустріч відбулась влітку 1938 р., коли Є. В. Махно працювала в складі Київської археологічної експедиції, яка під керівництвом М. К. Каргера досліджувала територію Михайлівського Золотоверхого собору. Працюючи асистенткою В. П. Петрова, Євгенія Володимирівна вивчає археологічні матеріали рубежу і перших століть нашої ери т. зв. культури полів поховань.

У 1940 р. Є. В. Махно брала участь у обстеженні всіх відомих на той час пам'яток зарубинецької і черняхівської культур на півдні Київської області та в розкопках поселення черняхівської культури в с. Микільському на Дніпропетровщині, якими керував І. М. Фещенко.

Згідно із задумом В. П. Петрова Інститут археології мав видати колективну працю в кількох томах, присвячену пам'яткам зарубинецької та черняхівської культур, підготовлену групою співробітників Інституту археології АН УРСР, Київського та Харківського історичних музеїв. С. В. Коршенко І. Н. Луцкевич, Л. М. Макаревич, Є. В. Махно, І. М. Фещенко за допомогою художників та фотографів зробили детальний опис речових матеріалів у Київському, Харківському, Дніпропетровському, Чеславському, Житомирському та Білоцерківському музеях.

Участь у роботі цього колективу дослідників визначила подальшу долю Є. В. Махно. Матеріали «культури полів поховань» стали об'єктом уваги молодої дослідниці, а надалі — основним джерелом її майбутньої кандидатської дисертації. Саме тоді визначилося коло наукових інтересів Є. В. Махно: вивчення інтерпретація пам'яток черняхівської культури. І до останніх днів життя зберегла Євгенія Володимирівна повагу і вдячність до свого уславленого вчителя В. П. Петрова. Однак початок Великої Вітчизняної війни став на заваді видання.

Після перерви (з вересня 1941 до червня 1944 р.), пов'язаної з війною,

© Н. С. Абашина, 1994

«АРХЕОЛОГІЯ», № 1, 1994 р.

Є. В. Махно поновила роботу в Інституті археології на посаді молодшого наукового співробітника. 29 листопада 1949 р. Є. В. Махно захистила кандидатську дисертацію на тему: «Пам'ятки культури полів поховань в межиріччі Рось-Тетерів» у Ленінградському відділенні Інституту історії матеріальної культури. 1962 р. була переведена на посаду старшого наукового співробітника. Близько 50-ти наукових праць і рукописів становлять вагому наукову спадщину Є. В. Махно. Її відзначав широкий спектр наукових інтересів від доби бронзи до давньоруського часу, але найповніше Євгенія Володимирівна розкрилась як спеціаліст з черняхівської культури. Розробці цієї проблематики присвячено 30 робіт, в тому числі широко відоме зведення «Пам'ятники черняховської культури» (МІА.— 1960.— № 82), де зафіксовано 860 поселень, могильників, окремих поховань та знахідок. Не спинившись на цьому Євгенія Володимирівна і надалі продовжувала займатися обліком черняхівських старожитностей. Безумовно, ці розробки мають велике значення для створення сучасної карти і каталогу пам'яток черняхівської культури на всій території її поширення.

Ряд статей і, насамперед, «Знову про локальні варіанти черняхівської культури» (Археологія.— К., 1970.— Т. XXIV присвячені одному з найважливіших аспектів вивчення черняхівських старожитностей — питанню єдності та територіальної структури цієї археологічної культури. Дано проблема стала особливо актуальну з середини 50-х років після виступу П. Н. Третьякова з тезою про багатоетнічний характер черняхівської культури та спроби М. О. Тиханової розчленувати її на ряд локальних етнічно відмінних груп пам'яток. Виходячи з особливостей керамічного комплексу, Є. В. Махно фіксує наявність середньодніпровської, волинської, наддністрянської, південностепової та сеймсько-донецької територіальних груп, що відповідають локальним варіантам. Центральне місце щодо інших посідає середньодніпровська, в якій майже відсутній ліпний посуд. Добре окреслене периферійне інфільтраційне кільце навколо неї не порушує монолітності культури. Факт взаємопроникнення черняхівської та синхронних її культур (а саме це фіксує, насамперед, наявність ліпного посуду в периферійних групах), на думку Є. В. Махно засвідчує загальне піднесення продуктивних сил тих культур, що оточують черняхівську, входили до сфери її впливу, підкреслює провідний характер черняхівської культури та локалізує її формування в Середньому Подніпров'ї.

З проблемою типологічної єдності черняхівської культури пов'язана і проблема її стнічної атрибуції. Дискусія з цього приводу не вплинула на переважання дослідниці. Є. В. Махно назавжди лишилась вірною прихильницею слов'янської концепції.

Ряд праць Є. В. Махно присвячені проблемам вивчення зарубинецької культури. Це, насамперед, узагальнююча стаття «Раннеславянские (зарубинецко-корчеватовские) памятники на Среднем Поднепровье» (СА.— 1955.— Т. XXIII).

Експедиційні дослідження становили чи не найбільшу частину наукової діяльності Є. В. Махно. Євгенія Володимирівна брала участь у 48 експедиціях, в 30 з них вона виконувала обов'язки начальника експедиції або замону.

Сьогодні черняхівська культура є однією з найповніше вивчених і в цьому чимала заслуга Є. В. Махно, невтомної польової дослідниці. Виняткове значення мають матеріали з досліджених нею Жуківецького, Ягнятинського та Ново-Липівського поселень, Успенського, Соснівського, Переяслав-Хмельницького, Сумського та, особливо, Компаніївського могильників. Вивчались також пам'ятки зарубинецької культури, доби бронзи, скіфського та сарматського часу, Давньої Русі. До цього слід додати широкі розвідкові роботи, що увінчалися новими відкриттями та введенням до наукового обігу численних археологічних об'єктів.

Багато зроблено Євгенію Володимирівною для вивчення сарматських старожитностей Північного Причорномор'я. Результатом цього є серія публікацій, присвячених дослідженням в Усть-Кам'янці, Бериславі, Каїрах.

З 1964 р. Є. В. Махно брала участь у підготовці археологічної частини ба-

гатотомної «Історії міст і сіл України». До 1973 р. нею складено 45 друк. арк. тексту з фотоілюстраціями та археологічними картами. Саме за цю трудомісткую працю Є. В. Махно отримала подяку дирекції Інституту археології.

Є. В. Махно була активним учасником міжнародних та регіональних конференцій і симпозіумів. Понад 30 доповідей і повідомлень виголошено нею на цих наукових форумах.

Вже після виходу на пенсію в 1975 р. діяльність Є. В. Махно була пов'язана з Переяслав-Хмельницьким Державним історико-культурним заповідником. І навіть тоді Євгенія Володимирівна не припиняла польових досліджень — протягом 1978—1985 рр. займалась вивченням пам'яток черняхівської культури в складі Переяслав-Хмельницької археологічної експедиції.

Слід згадати і просвітницьку діяльність Євгенії Володимирівни. Вона була без сумніву одним із найенергійніших членів Товариства охорони пам'яток історії та культури. До останніх днів життя опікувалась Євгенія Володимирівна створенням музеїв черняхівської культури в сс. Жуківці та Черняхів Київської області.

Трагічна смерть Євгенії Володимирівни Махно 10 вересня 1992 року с велікою втратою для української археології. Євгенія Володимирівна залишається у пам'яті археологів як чуйна розумна людина і невтомна польова дослідниця, що виторувала свій неповторний шлях у науці.

НОВІ ВІДКРИТТЯ І ЗНАХІДКИ

НОВІ ДАНІ ПРО СХІДНІ ЗВ'ЯЗКИ ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

І. В. Палагута

Проблеми взаємозв'язку давньоземлеробської культурної спільноти Трипілля — Кукутень з неолітичними культурами Північного Причорномор'я та, зокрема, Подніпров'я ось ужс кілька десятиріч привертають увагу науковців. Важливу роль у їх вирішенні відіграє дослідження трипільських керамічних імпортів, знайдених на поселеннях та могильниках дніпро-донецької культури (ДДК). Вони дозволяють пов'язати матеріали цієї культури з досить чітко розробленою хронологічною схемою Трипілля — Кукутень. Трипільські імпорти у середовищі ДДК вже розглядалися Д. Я. Телегіним у зв'язку із синхронізацією ДДК з іншими культурами¹ та О. В. Івек при датуванні східних зв'язків трипільських племен Буго-Дністровського межиріччя².

Уточнити хронологічні рамки контактів трипільських племен з носіями ДДК дозволяють матеріали, зібрані внаслідок обстежень, проведених у 1987—1988 рр. в зоні затоплення Кременчуцького водосховища у Золотоніському та Чорнобайському районах Черкаської обл.³ На шести розмитих поселеннях ДДК серед скупчень неолітичної кераміки з накольчастим, гребінцевим, ямним та прокресленим орнаментом і характерною домішкою трави в тісті трипільська кераміка репрезентована кількома фрагментами від двох-трьох посудин. Матеріали ДДК досить однорідні і належать до другого етапу цієї культури (за періодизацією Д. Я. Телегіна). Вони мають аналогії на інших пам'ятках черкаського локального варіанту (Пищики, Бузьки).

За наявними фрагментами вдалося реконструювати деякі форми трипільських посудин. Так, на розмитому поселенні Чапаївка УТОС-1, яке, розташоване біля бази відпочинку Черкаського УПП УТОС в с. Чапаївка Золотоноського району, знайдені фрагменти миски, орнаментованої загибленими лініями (рис. 1, 10). У тісті посудини — домішка піску, черепок у зламі чорного або темно-буруватого кольору*. Вінця миски відігнуті назовні, тулуб напівсферичний, з ручкою-вушком з горизонтальним отвором. Можливо, що ця форма є прообразом східнотрипільських «кратерів», які у закінченому вигляді з'являються на пам'ятках типу Шкарівки етапу Трипілля VI—VII⁴, але вона, безперечно, типологічно більш рання. На вінцях розміщенна характерна для цієї форми посуду композиція з нахиленими ovalів**.

Два пункти із знахідками трипільської кераміки разом з неолітичною дніпро-донецькою знайдені біля пристані у Чехівці. На одному з них виявлена частина профілю ієвелікого кубка з циліндричним горлом, невеликими відігнутими назовні вінцями та сферичним тулубом (рис. 1, 13). Цей кубок орнаментований ледве помітними нахиленими канелюрами, розділеними відбитками зубчастого штампу. Поряд з ним були знайдені фрагменти ще кількох кубків, прикрашених вертикальними, горизонтальними та нахиленими канелюрами у поєднанні з відбитком штампу (рис. 1, 14). Вироби з подібною орнаментацією також знаходять аналогії серед матеріалів східнотрипільських пам'яток етапу VI (типу Зарубинців та Красноставки у Буго-Дніпровському межиріччі⁷, Борисівки у Побужжі). За наявності загальної тенденції зниження відсотку кераміки, орнаментованої канелюрами у поєднанні з відбитками штампу до кінця етапу VI, що відзначає О. В. Івек⁸, ці імпорти належать, можливо, до середини — другої половини цього етапу, що відповідає фазам Кукутень A₃—A₄ за періодизацією В. Думітреску.

На іншому пункті біля Чехівки знайдено фрагмент верхньої частини кубка з ручкою-вушком з горизонтальним отвором, розміщеною під вінцями (рис. 1, 15). Кубок орнаментовано канелю-

* Домішка піску характерна і для інших знайдених фрагментів трипільських посудин.

** Подібні композиції, за спостереженнями автора, зустрінуті на серіях мисок із Старих Кукошт та Другц I — поселень фаз Кукутень A₃ та A₄ у Північній Молдові.

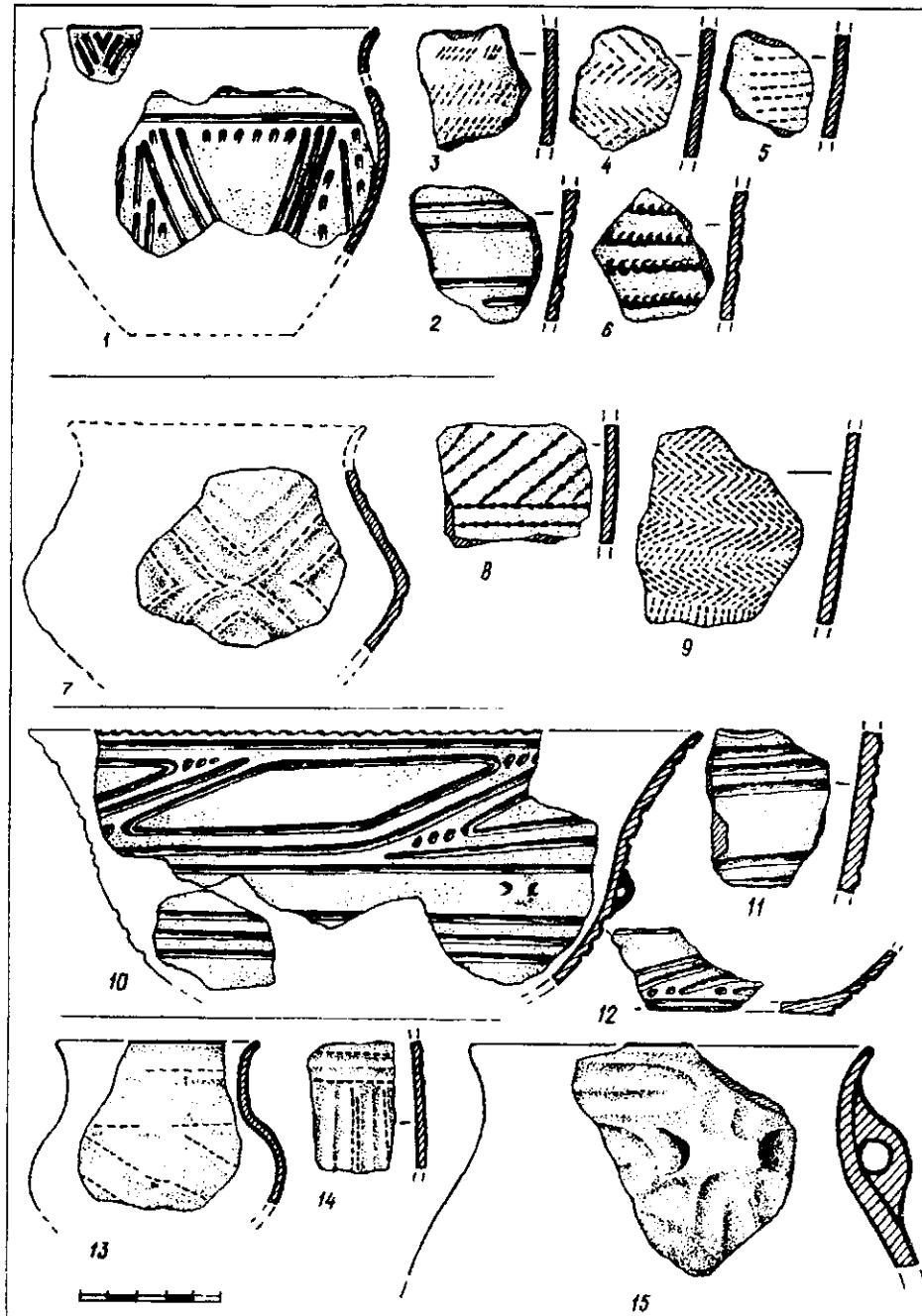

Рис. 1. Трипільські імпорти та фрагменти неолітичної кераміки з поселень ДДК:
1—6 — Чапаївка-Липівський заказник; 7—9 — Чапаївка УТОС-2;
10—12 — Чапаївка УТОС-1; 13—15 — Чехівка.

рами. Подібні посудини також характерні для пам'яток етапу VI Трипілля, але продовжують існувати й пізніше — у Трипіллі VI—VII, аналогічно у Шкарівці⁹.

На території Липівського орнітолоґічного заказника біля с. Чапаївки серед фрагментів неолітичної кераміки (рис. 1, 3—6) знайдені уламки невеликої посудини (горщика?) з орнаментацією заглибленими лініями, що утворюють підтрикутні композиції (рис. 1, 1). Ця знахідка, хоча й не має досить чітких аналогій у трипільських комплексах, за характером техніки та композиції орнаменту, як і попередні, вписується до кола матеріалів східного Трипілля розвинутого етапу.

Всі описані вище знахідки співвідносяться з матеріалами поселень Трипілля VI східного ареалу (Побужжя та Буго-Дністровське межиріччя). Вони були відокремлені К. К. Черниш у так званий борисівський тип пам'яток¹⁰ (Т. С. Пасек свого часу відносила їх до раннього Трипілля¹¹). За знахідками окремих фрагментів поліхромної розписної кераміки такі пам'ятки «борисівського» типу, як Березовська ГЕС, Сабатинівка I, Борисівка, співвідносяться з пам'ятками Кукутень A₃, а Красноставка, можливо, і Кукутень A₄ — з комплексами західного ареалу. О. В. Цвек виділяє три хронологічні ступені у розвитку пам'яток цього типу, які відповідають XXXV—XXXIII ст. до н. е. за археомагнітними датуваннями¹².

У Середньому Подніпров'ї імпорти подібної трипільської кераміки наявні на поселеннях Пищики, Бузьки, Грині та ін., які належать до II етапу ДДК. Фрагменти кераміки з Пищиць мають орнамент, повністю ідентичний орнаменту на посудині з пункту Чапаївка УТОС-I¹³.

Трипільський кубок, прикрашений канелюрами у поєднанні з відбитками штампу, знайдено у могильнику поблизу с. Микільське. Д. Я. Телегін відносить цей імпорт до кераміки «борисівського» типу і датує його часом «Трипілля A та, можливо, VI»¹⁴, синхронізуючи цей період з фазою Прекукутень III¹⁵.

За формою та орнаментом кубок з Микільського могильника, як уже зазначали Н. М. Виноградова¹⁶ та О. В. Цвек, належить до етапу VI Трипілля і відповідає подібному матеріалу з Борисівки та Печор (ци пам'ятки синхронні фазі Кукутень A₃). Датування мідних виробів з Микільського могильника (мідне кільце та намистини з ями Б) кінцем Трипілля A, що ґрунтуються на їх співвідношенні з виробами Карбунського скарбу¹⁷, пояснюється тривалістю існування могильника та більшою стійкістю традицій виготовлення металевих предметів.

Датування ІІ етапу ДДК у Подніпров'ї часом Трипілля VI-Кукутень A₃—A₄ дозволяє приступити його часткову синхроність раннім ступеням розвитку ступового енеоліту (дошнурний період середньостогівської культури, пам'ятки суворівського типу у Північно-Західному Причорномор'ї). Трипільський кубок, орнаментований канелюрами та відбитками штампу часу Кукутень A, знайдено в курганному похованні біля ст. Кайнари¹⁸. На етапі Трипілля VI-Кукутень A₃ у трипільських комплексах з'являються такі «ступові» елементи, як кераміка з характерною додмішкою товченої черепашки в тісті (типу Кукутень C) та кам'яні скіпетри у вигляді кінських голів¹⁹. При цьому зазначимо, якщо ці середньостогівські елементи досить стабільно наявні в ряді трипільсько-кукутенських комплексів даного часу (Березовська ГЕС, Жора де Сос, Нові Русешти, Берешть, Феделешень, Дрегушень, Други I, Путінешть, Красноставка), то вілив ДДК на Трипілля є практично непомітним. Цей факт пояснюється, швидше за все, відмінностями культурно-господарських типів цих культур, які займали різні екологічні ніші.

Примітки

¹ Телегін Д. Я. Дніпро-донецька культура. — К., 1968. — С. 193, 194.

² Цвек О. В. Особливості формування східного регіону трипільсько-кукутенської спільноти // Археологія. — 1985. — Вип. 51. — С. 35; Цвек Е. В. Буго-дніпровський варіант восточнотрипільської культури (к проблеме виделення культур и локальных вариантов Триполья) // Первобытная археология. — К., 1989. — С. 106—117.

³ Григорьев В. П., Сиволап М. П. Отчет о работе Черкасской Лесостепной археологической экспедиции в 1988 г. // НА ИА АН УССР. — 1989.

⁴ Цвек Е. В. Трипольские поселения Буго-Днепровского междуречья (к вопросу о восточном арсенале культуры Триполье-Кукутень) // Первобытная археология — поиски и находки. — К., 1980. — С. 173. — Рис. 3.

⁵ Цвек Е. В. Буго-днепровский вариант... — С. 110.

⁶ Черниш Е. К. Место поселений борисовского типа в периодизации трипільской культуры // КСИА. — 1975. — Вып. 142. — С. 5. — Рис. 1; Цвек О. В. Особливості формування... — С. 33.

⁷ Белановская Т. Д. Трипольское поселение Красноставка // КСИИМК. — 1957. — Вып. 69. — С. 35. — Рис. 7, 11—13.

⁸ Цвек О. В. Особливості формування... — С. 34.

⁹ Цвек Е. В. Трипольские поселения... — С. 173. — Рис. 4.

¹⁰ Черниш Е. К. Указ. соч. — С. 3—10.

¹¹ Пасек Т. С. Периодизация трипільских поселений // МИА. — М.—Л., — 1949. — № 10. — С. 36—41.

¹² Цвек Е. В. Некоторые аспекты проблемы памятников борисовского типа // Проблеми історії та археології давнього населення Української РСР: Тез. доп. XX респ. конф. — Одеса, 1989. — С. 238—240.

¹³ Телегін Д. Я. Дніпро-донецька культура... — С. 193, 194; Драчук В. С. Неолитическое поселение у с. Пищики на Черкащине // СА. — 1971. — № 3. — С. 217—221.

¹⁴ Телегин Д. Я. Днепро-донецкая культура // Археология Украинской ССР.— К., 1985.— С. 170.

¹⁵ Телегин Д. Я. Неолитические могильники Мариупольского типа.— К., 1991.— С. 23, 31, 32.— Рис. 25, 5.

¹⁶ Виноградова Н. М. Племена Днестровско-Прутского междуречья в период расцвета трипольской культуры.— Кишинев, 1983.— С. 80.

¹⁷ Черных Е. Н. Первые спектральные исследования меди днепро-донецкой культуры // КСИА.— 1966.— Вып. 106.— С. 68.

¹⁸ Мовша Т. Г., Чоботаренко Г. Ф. Энеолитическое курганные погребение у ст. Кайнары в Молдавии // КСИА.— 1969.— Вып. 115.— С. 45—49.

¹⁹ Даниленко В. М., Шмаглій М. М. Про один поворотний момент в історії енеолітичного населення Південної Європи // Археологія.— 1972.— Вип. 6.— С. 10—17.

МОШАНЕЦЬКИЙ СКАРБ БРОНЗ КІМЕРІЙСЬКОГО ТИПУ З СЕРЕДНЬОГО ПОДНІСТРОВ'Я

Г. І. Смирнова, В. М. Войнаровський

Дуже нечисленна група бронзових виробів кімерійського кола в Прикарпатському Подністров'ї нещодавно поповнилася ще одним скарбом. У 1991 р. за 1 км на північ від с. Мошанець Кельменецького району Чернівецької обл. в урочищі «Над Дністром», на дні р. Дністер, тимчасово огороженому внаслідок технічного зниження рівня води в Дністровському водосховищі, було знайдено скарб бронзових речей, представлених здебільшого предметами кінського спорядження (рис. 1).

Рис. 1. Скарб, знайдений поблизу с. Мошанець — загальний вигляд.

© Г. І. СМИРНОВА, В. М. ВОЙНАРОВСЬКИЙ, 1994

Речі, виміті з ґрунту, були зібрані вчителем місцевої школи, краєзнавцем Б. Шевчуком та передані до Чернівецького краєзнавчого музею. Обстеження місця знахідки (зараз знов знаходиться під водою) засвідчило відсутність тут будь-якого шару доби бронзи та раннього залізного віку. Найближчою археологічною пам'яткою є група з трьох курганів, розташована за 1 км на південний схід від місця знахідки, на високому плато в урочищі «Могила». Кургани, висотою 1—1,5, діаметром 20—25 м, розорюються. Їх насипи споруджені з ґрунту, камінь відсутній.

Речі з скарбу були зібрані на площі 2 м. Можливість їх втрати виключається.

Опис речей скарбу почнемо з кілець (рис. 2, 1, 2). Обидва відліти з бронзи без ливарних швів. За формою овальні ($12,3 \times 8,1$ см), в перетині круглі (1 см). На чотирьох полюсах кілець по три валики, які дещо звужуються на кінцях (ширина — 1,5, висота — 2 мм). Вони охоплюють кільце на чверть. По периметру кільця орнаментовані смужкою з круглих опуклостей висотою 1 та діаметром 2 мм. На якісно відлітому кільці їх нараховується 86. Кільца є ідентичними, якщо не зважати на незначну різницю в розмірах та наявність невеликого ливарного шва на одному з них.

Обидва псалії були виготовлені в одній ливарній формі. Це трохи зігнуті, овальні в перетині стрижні ($1,1 \times 0,8$, в центрі — $1,6 \times 1,2$ см), довжиною 10,3 см, з трьома овальними отворами, розташованими у потовщеннях, і невеликими округлими голівками на кінцях. Вздовж стрижня збереглися ливарні шви. Орнамент — три трохи опуклих паралельних валиків, які оточують стрижень біля голівок (на ввігнутому боці псаліїв на одному з кінців помітно четвертий валик, який зникає на отворі), а також ряд з 22 опуклих прямокутників на ввігнутому боці (2×5 мм, 1,5 мм висотою).

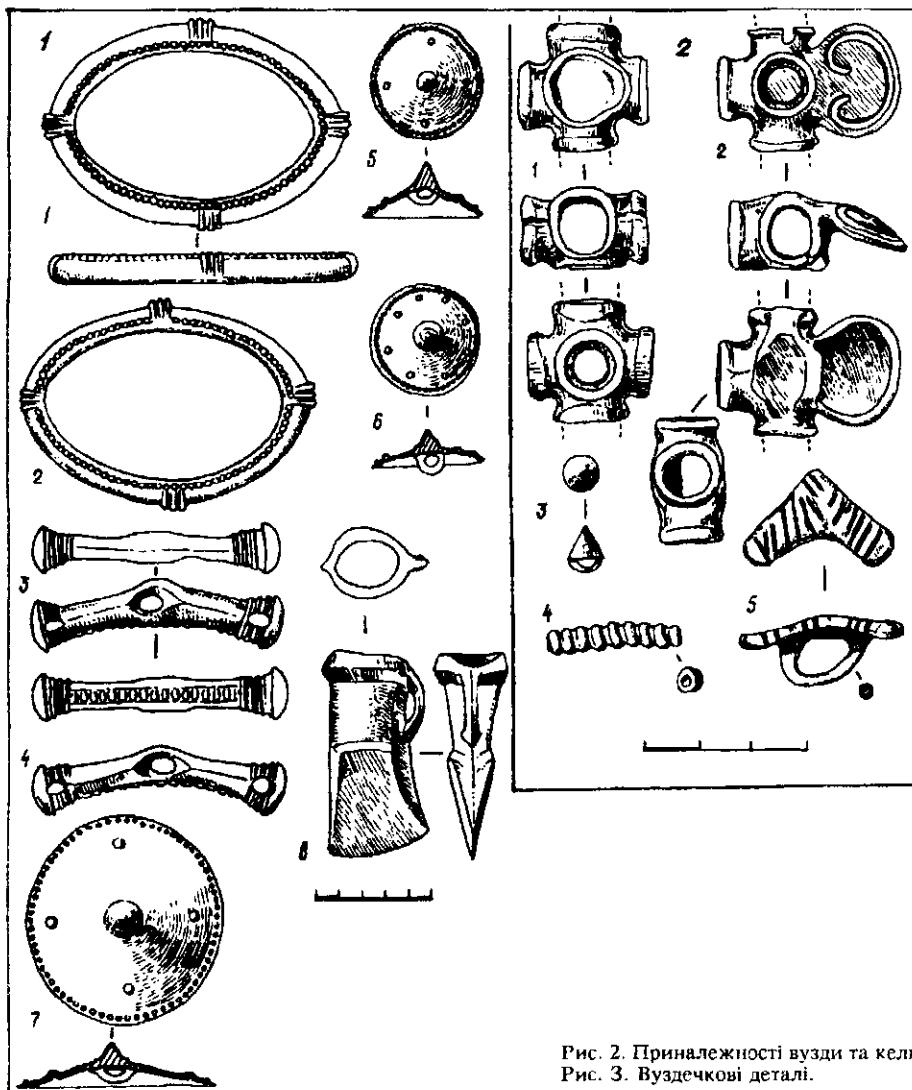

Рис. 2. Принадлежності вузди та кельт.
Рис. 3. Вуздечкові деталі.

Три круглі опуклі бляхи-фалари від вуздечки, з петлею на зворотньому боці (рис. 2, 5—7). Їх діаметр відповідно становить 4,7, 4,9 та 8,5 см при товщині щитка 1—2 мм. Краї блях у двох випадках закривають петлі, в одному — петля виступає за їх межі. У центрі круглого щитка — гострий або злегка заокруглений на кінці шил-умбон. На двох бляхах навхрест відносно шини розташовані чотири круглі випуклини, на третьому — орнамент з шести випуклих крапок. Краї блях оздоблені колом з випуклих крапок.

Хрешаті бляхи для фіксації вуздечкових ременів, що перехрещуються (3 шт.) — в середині порожні, з розтрубами для ременів діаметром 1 см, з орнаментом на лицьовому боці у вигляді опуклого кільца та вміщеного в нього кола (рис. 3, 1). Вони ідентичні, їх розміри — 2,41872,4×1,5 см. На четвертій хрешатій блясі один з трубчастих отворів оформленний у вигляді трохи відгинутого заокругленого щитка, який прикрашають дві врізні волюти, що сходяться (рис. 3, 2).

До вуздечки також належить і відлита бляшка-лунниця (рис. 3, 5) трикутної форми (у заостреній частині 0,7—1,3 см шириною) з великою петлею на звороті. Лунниця орнаментована поперечними загибленими рисками різної довжини.

Серед речей скарбу є 5 невеликих пронизок, виготовлених з щільно зкручененої вузької штаби шириною 3 мм у 3, 8, 8, 11 та 14 обертів (рис. 3, 4), а також 112 дрібних нашивних бляшок, порожніх всередині, круглих в плані та конічних у перетині, висотою 0,8—0,9 та діаметром 0,7 см (рис. 3, 3).

Останній предмет скарбу — кельт з потовщеним краєм втулки, косо зрізаним лезом, підкресленим трапецієподібною аркою (рис. 2, 8). Його висота 8,9 см, ширина робочої частини леза 4,5 см.

Більшість речей цього скарбу належить до старожитностей кімерійського або так званого фрако-кімерійського кола. Бронзові пасалії за всіма морфологічними ознаками: трохи вигнутий стрижень з трьома овальними отворами, розташованими у потовщеннях, невеликими голівками на кінцях, належить до черногорівського типу¹. За наявністю орнаменту у вигляді рядків опуклих прямокутників вздовж стрижня та кільцевих валиків на кінцях найближчі до них пасалії з черногорівського поховання 13 у кургані № 10 Балабинського могильника в Нижньому Подонні² та з скарбу Чернотин у Моравії³.

Великі бронзові кільца мають декор близький до орнаменту вищеописаних пасаліїв. Вони, очевидно, є частиною вуздечки і складають разом з пасаліями єдиний комплекс. Такі ж кільца, але гладкі, без орнаментів, з рухомими муфтами, знайдені в ряді поховань передскіфського часу як у Північному Причорномор'ї, так і у Північному Кавказі⁴. Судячи за супроводжуючими речами, східноєвропейські аналоги кільцям з Мошанець в основному походять з комплексів новочеркаського шару кімерійських старожитностей (наприклад, Бутенки, Чішко). Проте поки що сдине велике гладенькe кільце з двома підвісками із Західної Європи, точніше з Угорщини, належить до предметів вуздечки черногорівського горизонту. Це скарб із Монопчаро⁵.

Найпростіша за формулою і характером орнаментації лунниця із скарбу є типовою для черногорівських комплексів. Такі лунниці знайдені у похованнях черногорівського типу в Комишевасі⁶ та Бірюково на Луганщині⁷.

Інші деталі кінського спорядження — бляхи для перехрещень ременів та фалари (рис. 2, 5—7; 3, 1, 2) не суперечать належності Мошанецького скарбу до Черногорівського пласта кімерійських старожитностей. Хрешаті бляхи-фіксатори досить часто зустрічаються в фрако-кімерійських наборах Карпато-Дунайського басейну та в Середньому Подністров'ї, де вони досить часто зустрічаються разом з трубчастими пасаліями не черногорівського, а цимбалського типу. Найближчим прикладом спільних знахідок бляшок для перехрещень ременів та пасаліїв цимбалського типу з круглими отворами, оформленими у вигляді муфтоподібних виступів, є Голіградський скарб на Дністрі⁸ та скарб Ветіш у Трансильванії⁹. До речі, серед вуздечкових приналежностей скарбу з Ветішу наявна більш-менш близька аналогія одній з чотирьох хрешатих блях-фіксаторів з Мошанецького скарбу, тільки, яка має замість одного трубчастого отвору округлий орнаментований щиток (рис. 3, 2)¹⁰. Різні варіанти таких пронизок з напівокруглою, швидше щоломоподібною орнаментованою голівкою присутні в складі так званого Штільфірдського скарбу, який тепер пов'язують з інвентарем з поховання одноіменного могильника¹¹.

Бляхи-фалари з загостреним умбоном, з 4 або 6 опуклинами на щитку і з орнаментом у вигляді замкнутого кола із опуклих крапок по краю (рис. 2, 5, 6, 7) частіше зустрічаються у західноєвропейських ніж і східноєвропейських комплексах¹². На Середньому Дністрі такі деталі кінського спорядження знайдені в Голіградському скарбі та в складі інших комплексів¹³, при цьому за складністю декору вони, як і мошанецькі, наближаються до західних зразків (Діньеш, Санда, Угра, Чернотин та ін.)⁴.

Маленькі бляшки з конічною голівкою, прямих аналогій яким не знайдено, також мають безпосереднє відношення до предметів кінського спорядження (рис. 3, 3). І тільки кельт з Мошанецького скарбу чужий наборам кімерійських виробів із Східної Європи (рис. 2, 8). Цей тип одновушкового кельта з потовщеним краєм втулки та асиметричним лезом, підкресленим тра-

пецієподібною аркою, широко представлений у складі скарбів бронз періоду На В₂ — На В₃ Карпато-Дунайського басейну¹⁵. При цьому в ряді скарбів (наприклад, Ветіш¹⁶ та Прюдь¹⁷) такі кельти сполучаються з виробами кімерійського кола. Вік скарбу Прюдь визначається другою половиною — кінцем На В₂¹⁸, а речей Ветішу — На В₃¹⁹, що відповідає сучасним абсолютним датуванням чорногорівського культурного горизонту кімерійських старожитностей у Східно-європейському степовому регіоні (IX — перша половина VIII ст. до н. е.)²⁰.

Не маючи можливості уточнювати вік Мощанецького скарбу в межах наведених абсолютних датувань, нагадуємо, що в цей час на Дністрі жили племена голіградської та пізньочорноліської культур. У Кельменецькому районі Чернівецької області, звідки походить Мощанецький скарб, для IX—VIII ст. до н. е. зафіковані тільки пізньочорноліські пам'ятки²¹. Це дозволяє пояснити походження Мощанецького набору речей контактами степовиків-чорногорівців з населенням культури Пізнього Чорнолісся, а не з голіградцями, з якими пов'язуються інші раніше відомі скарби та знахідки кімерійського кола з Карпато-Подністров'я²².

Нечисленність відомих на Дністрі скарбів та окремих знахідок степового походження, а також характер пам'яток з подібними знахідками, не дозволяє впевнено говорити про присутність в голіградському та пізньочорноліському середовищі українського Прикарпаття вихідців з степової частини північнопонтійської зони. Мова може йти про наявність військових та мирних контактів, які стали можливими завдяки великій рухливості номадів степового Причорномор'я.

Чи були володарі чорногорівських та новочеркаських комплексів історичними кімерійцями — питання дискусійне. Існує принаймні чотири різних версії з питання про ототожнення чорногорівських та новочеркаських старожитностей з кімерійцями та навіть зі скіфами²³. Питання це ще далеке від остаточної вирішені, тому терміном «кімерійський» ми користуємося умовно, проте вважаючи що перебування в доскіфський час в степах Східної Європи кочового народу — кімерійців — цілком реальне.

Примітки

¹ Тереножкин А. И. Киммерийцы.— К., 1976.— С. 150, 151.— Рис. 86, I—4; Шарафутдинова Э. С., Дубовская О. Р. О двух группах погребений пред斯基фского времени в Северном Причерноморье // Проблемы археологических культур степей Евразии.— Кемерово, 1987.— С. 32.— Рис. 1.

² Шарафутдинова Э. С., Дубовская О. Р. Указ. соч.— С. 29.— Рис. I, II—Г.

³ Podborský V. Mahren in der Spätbronzezeit und an der Schwelle der Eisenzeit.— Brno, 1970.— Taf. 53, 2.

⁴ Тереножкин А. И. Указ. соч.— Рис. 38, 15; 77, 5; Тов А. А. Протомеотский могильник Чишхо близ Аула Тауйхабль в Теучежском районе // Меоты — предки адигов.— Майкоп, 1989.— С. 37.— Рис. 5.

⁵ Gallus S., Horváth T. Un peuple cavalier prescythique en Hongrie.— Budapest.— 1939.— Р. 100.— Pl. XXXIX, I.

⁶ Тереножкин А. И. Указ. соч.— С. 48, 157, 159.— Рис. 19, 7; Шарафутдинова Э. С., Дубовская О. Р. Указ. соч.— С. 32.— Табл. 1.

⁷ Пюро I. С. Нові поховання кімерійського часу на півдні Луганщини // Поховальний обряд давнього населення України.— К., 1991.— С. 181—184.— Рис. 1, 2.

⁸ Zurowski K. Zabytki brzozowe z młodszej epoki brązu i wczesnego okresu żelaza z dożycza górnego Dniestru // PA.— 1949.— VIII, 22.— S. 46, 47.— Tabl. XXXVII—I, 2; XXXVIII—I, 2.

⁹ Petrescu-Dimbovita. Depozitele de bronzuri din Romania.— Bucuresti, 1977.— Р. 146.— Pl. 362; Bader T. Epoca bronzului in Nord-Vestul Transilvaniei.— Bucuresti, 1978.— Р. 140.— Pl. LXXXVII.

¹⁰ Bader T. Op. cit.— Pl. LXXXVII—14.

¹¹ Gallus S., Horváth T. Op. cit.— Pl. LXXII, 6, 7; Kaus M. Kimerischer Pferdeschmuck im Kapratenbecken — das Stillfrieder Depot aus neuer Sicht // MAGW.— 1988/89.— Band 118/119.— S. 247—257.— Taf. 1, 9, 10, 11.

¹² Тереножкин А. И. Указ. соч.— С. 157, 158.— Рис. 3, 3; 18, 1, 2, 3; 56, 1.

¹³ Zurowski K. Op. cit.— S. 189.— Tabl. XXXVIII, 3; XXXIX, 3; XL, 8.

¹⁴ Gallus S., Horváth T. Op. cit.— Pl. IX, 1—9; X, 5, 9; XXV, 2—5; XV, 8, 9; LI, 5; Podborský V. Op. cit.— Taf. 53, 4.

¹⁵ Petrescu-Dimbovita. Op. cit.— Р. 140—147.— Pl. 341, 7; 345, 1; 377, 14.

¹⁶ Bader T. Op. cit.— Pl. LXXXVII, 2, 5, 6.

¹⁷ Kemenczei T. A Prügyi koravaskori kincslelet // Communicationes archeologicae Hungariae.— 1981.— Abb. 5, 1, 3, 4, 5, 6;

¹⁸ Kemenczei T. Op. cit.— S. 41; Kemenczei T. Ostungarn in der Zeit der Frühhallstattkultur // Die Hallstatt Kultur.— Linz, 1981.— S. 88.

¹⁹ Bader T. Op. cit.— Р. 108, 140.

²⁰ Тереножкин А. И. Указ. соч.— С. 203—208; Kossak G. «Kimmerische» Bronzen. Bemerkungen zur Zeitstellung in Ost- und Mitteleuropa // Situla. Ljubljana, 1980.— 20/21.— S. 109—141; Мурзин В. Ю. Происхождение скифов: основные этапы формирования скифского этноса.— К., 1990.— С. 17—26.

²¹ Мелюкова А. И. Памятники скифского времени лесостепного Среднего Поднестровья // МИА.— 1958.— № 64.— Рис. 33; Гуцал А. Ф. Нові пам'ятки раннього залізного віку в Середньому Подністров'ї (розвідки 1968—1969 рр.) // Археологія, 1979.— 31.— С. 65—75; Смирнова Г. И. Культурно-исторические процессы в Прикарпатье в конце II — первой половине I тыс. до н. э. По материалам Западно-Украинской экспедиции // Итоги работ археологических экспедиций Государственного Эрмитажа.— Л., 1989.— С. 30, 31.— Табл. на с. 26—27.

²² Свєшникова І. К. Пам'ятки голіградського типу на Західному Поділлі // МДАПВ.— К., 1964.— Вип. 5.— С. 43.— Табл. III, 28—32; Крушельницька Л. И., Малеев Ю. Н. Племена культуры фракийского гальштата (Гава-Голиграды) // Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья (энолит, бронза и раннее железо).— К., 1990.— С. 127, 128.

²³ Скорий С. А. Об археологических реалиях киммерийцев // История и археология Слободской Украины. Тез. докл. и сообщ. Всеукраинской конф., посвященной 90-летию XII Археологического съезда.— Харьков, 1992.— С. 193—195.

Одержано 9.06.93

СКІФСЬКИЙ БРАТОЛЮБІВСЬКИЙ КУРГАН V ст. до н. е. НА ХЕРСОНЩИНІ*

А. І. Кубишев, М. В. Ковалев

У 1990 році Каховський загін Херсонської археологічної експедиції АН України південніше смт Горностаївка Херсонської обл. поблизу сіл Ольгіно-Братолюбівка дослідив 4 скіфських кургани висотою від 1,2 до 6 м. Найбільшим був курган, який сягав 6 м заввишки. Він носить назву Братолюбівський, дякуючи сусіству з одноіменним селищем, розташованим у 5 км на захід.

Нижня течія Дніпра (сучасні Запорізька, Дніпропетровська та Херсонська області) за свідченням історика V ст. до н. е. Геродота, вважалася територією, де мешкали легендарні скіфі-кочовики, під впливом яких значною мірою складалася культура та історична доля народів Східної Європи у ранньому залізному віці. Курганина група, досліджена поблизу с. Ольгіно-Братолюбівка входить у систему скіфських пам'яток нижнього лівобережжя Дніпра, локалізуючись на південний захід від відомого Кащенського скіфського городища. Геродот розміщував тут «місцевість Герр» — дніпровські плавні нижче порогів, з великою кількістю «протоків», «гирл», озер із луками та пасовищами та ін. По цій місцевості пролягає течія р. Гіпакірис (сучасна р. Конка), яка перетинає територію скіфів-кочовиків, та паралельно прилягає до старого річища Дніпра, а у пониззях відгалужується, впадаючи у Чорне море у районі міста Каркінітіди (Каркінітська затока поблизу сучасного м. Каланчак).

Скіфський могильник знаходився південніше автотраси між селами Ольгівка-Братолюбівка, разом з дослідженими раніше великими скіфськими могильниками поблизу сіл Любомівка, Софіївка, Василівка, Камишанка, Старолук'янівка, Петропавлівка, Красний Перекоп (усі — Каховського р-ну Херсонської обл.), розташованих на підвищених відгалуженнях дніпровських Софіївської та Василівської балок, а також курганими могильниками західніше сіл Каїри, Ольгіно, Братолюбівка (Горностаївського р-ну Херсонської обл.), включаючи уже відомі в літературі

* Див. також: Кубишев А. І. Знахідки Братолюбівського кургану // Київська старовина.— 1992.— М. 2. /293/.— С. 86—89; Кубишев А. І., Симоненко О. В. Скіфські та сарматські пам'ятки Таврії // Золото степу. Археологія України.— Шлезвіг, 1991.— С. 75—78; Кубишев А. И. Раскопки Братолюбовского кургана // «Scythian gold» Museum of Historic Treasures of Ukraine.— Токіо, 1992.— С. 33—35.

Мордвінівські I та II-й кургани, розташовані ланцюжком уздовж стародавніх торговельних шляхів, що пролягали із Криму до дніпровських переправ поблизу м. Каховки, Малої Лепетихи, Каменко-Никопільської та ін., які з'єднували лісостепове правобережжя з Азово-Причорноморськими античними факторіями.

Значна кількість курганів, також і скіфських, розташовані на південньому схилі гори Горностаївка, уздовж шляху на Благовіщенку, завершуєчи собою південні відгалуження Каїрської балки, яка саме тут починає знижуватися до Камишанського поду. Братолюбівський курган завершує південний край ланцюжка курганних могильників, який простягнувся східними підвищеннями Каїрської балки на 10—15 км у степі від затопленої на сучасному етапі Каховським водосховищем р. Конки — лівої притоки Дніпра. Первінний насип кургану сягав, можливо, 7 м, та мав конічну вершину. Насип піраміdalної форми, що зберігся на час розкопок, був 6 м заввишки, та 63—65 м у діаметрі. Пласка вершина діаметром 15 м мала у центрі, на місці грабіжницького розкопу чималу улоговину. Піраміdalна форма зумовлена, насамперед, наслідками розкриття центральних конструкцій кургану грабіжниками та результатами наступних пограбувань бічних споруд, склепіння яких порушені.

Насип Братолюбівського кургану споруджувався у три прийоми, при цьому первінний насип та наступні підсипки оточували овальну та кільцева кріпиди, споруджені по схилах насипу з великих плит та блоків вапняку різних за розміром ($1,5—1,7 \times 0,5—0,1$ м). Насип та підсипки сформовані із дернових вальків болотистого ґрунту із залишками пороху рослинного шару ($0,6—0,7 \times 0,3—0,4$ м). У конструкції насипу зустрічаються сккупчення великого та малого каміння (вапняку). Первінний насип кургану був зведеній над трьома центральними могилами, спорудженими одночасно: викид із них знаходився на південній та південний схід від входних ям, він мав форму підкови, діаметром до 16 м з товщиною шару 0,4—0,5 м і прохід до поховальних споруд у північно-західній частині.

Реконструювати первінний насип неможливо, оскільки центральна частина кургану повністю зруйнована лійкоподібним, східчастим грабіжницьким ходом. Висота його, зафіксована у південній частині, сягала 1,8—2 м при діаметрі 33—35 м. Невдовзі первінний насип був збільшений підсипками до 4 м заввишки, а потім оточений кріпидою. Після її спорудження насип набув овальної форми діаметром до 36 м (південні-північ) та 42—45 м (захід-схід). Північна частина первінної кріпиди споруджена з масивніших, ніж південна блоків вапняку, що оточують овальним кільцем до 6 м первінний насип.

Друга кріпіда кургану мала форму кола діаметром 42—46 м у північно-західній, північній та північно-східній частинах і сягала 2 м заввишки. Вона була споруджена над випущеними під першу кріпіду вторинними похованнями. Південна частина кріпиди складалася з плит менших розмірів та сполучалася з овалом першої кріпиди.

Завершував насип кургану кільцевий рів, ширину 1,3—1,5 м. Він мав два проходи-перемички — на заході і на сході. Біля проходів, а також у заповненні рову знайдені залишки похованальної тризни у вигляді уламків амфор та кісток тварин. Глибина рову — 0,8—1,0 м.

Під насипом кургану було досліджено шість скіфських поховань та одна кінська могила біля дромоса — вторинне поховання у центральну могилу.

1. Центральне поховання. Під первинним насипом на глибині 7 м від давнього горизонту зафіксовано дно пограбованої, із зруйнованими стінами та склепінням похованальної ями-катакомби з овальною у плані входною ямою та невеликим дромосом.

Поряд з центральним похованням на схід та захід від його входної ями були ще дві могили.

2. Поховання конюха. У входній ямі виявлено кінський кістяк у вуздечці. У камері-підбої — скелет хлопчика-підлітка без похованального інвентаря. Це поховання виявилось єдиним, не враховуючи кінської могили, непограбованим похованням Братолюбівського кургану.

3. Поховання (І) воїна-охранця. Повністю пограбоване та зруйноване. Збереглися лише стіни входної ями. Склепіння та стіни камери провалені. У заповненні могили лишилося кілька бронзових вістер стріл, уламків амфор та залізних виробів.

Усі входні ями споруджувалися одночасно і розташовувалися у виутрішньому кільці викидів з могил. Над цими могилами зведеній первінний насип, підсиливши чималою кам'яною кріпідою, яка, в пізніші часи, у північній частині була розібрана для спорудження вторинних поховань.

4. Поховання з дромосом — вторинне поховання у центральні поховання. У північно-східному кутку катакомби центрального поховання простежений 11-метровий дромос, що добре зберігся, який вів прямо на північ, під кріпіду первінного насипу. Через нього у центральні поховання було здійснене вторинне поховання чоловіка, яке супроводжувалося кінською могилою та похованням воїна-охранця. Центральне вторинне поховання, як і первинне було вщент пограбоване у давнину.

5. Північно-західне поховання воїна-охранця. Впущене під кріпіду первінного насипу. Вхідна яма овальної форми мала невеликий дромос. Пограбована у давнину саме через нього. Склепіння катакомби зруйноване. У заповненні уламки леза меча, вtokів та дротиків, вістря стріл та одна золота бляшка з одягу із зображенням грифона.

6. Кінське поховання біля дромоса складалося з двох кістяків в упряжі — вуздечках. Непограбоване.

Після спорудження цих поховань першій насып був досипаний по колу на 7 м заввишки та оточений ще одним кільцем кріпиди, біля якої було виявлене поховання (II) воїна-охранця.

7. Поховання (II) воїна-охранця знаходилося у східній частині кургану біля проходу через рів. Зберігся скелет чоловіка без черепа та кісток правої руки. Поруч — кілька бронзових вістер стріл та залізний ніж.

Як зазначено вище, поховальні споруди Братолюбівського кургану, за винятком поховання конюха та кінського поховання поблизу дромоса, були неодноразово пограбовані та знищені, при цьому центральне поховання було розкрито саме зверху насыпу, внаслідок цього були зруйновані склепіння центрального поховання з дромосом та поховання (II) воїна-охранця. Під час розкопок у заповненні центрального поховання було знайдено кілька фрагментів стінок амфор, нижня частина глечика, уламки ойнохойї та фрагмент вінець ліпного горщика із защипами, кілька десятків вістер бронзових стріл, уламки залізних списів та дротиків, окремі лусочки від панцира та бойового пояса (?), також два фрагменти золотої нашивної ажурної бляшки із зображенням «подвійного» сфінкса від жіночого головного убору. Важливою знахідкою є виявлення уламків двох людських черепів — чоловічого та жіночого, при цьому більшість знайдених у заповненні кісток належать чоловікові, і лише фрагменти чільної та потиличної — жінці.

Під час дослідження дна центрального поховання у східній частині катакомби (де, можливо, знаходилася голова небіжчика), була знайдена скованка — овальна яма $0,35 \times 0,4$, глибиною 0,35 м, забутована шільним шаром жвотої глини. В ній виявлені чотири вироби із дорогоцінних металів — інсигнії влади знатного скіфа (Рис. 1):

1. Золотий ритуальний предмет — навершя «скіпетр» циліндричної форми, верхівка і бічна поверхня якого оздоблені 4-ма ярусами сцен «шматування» тварин хижаками. У середині циліндра — тонка округла в плані золота пластівка з кільцем у петлі по центру. До верхівки навершя вона була прикріплена 7 золотими цяшками з яких збереглися лише 3. Висота навершя — 18 см; діаметр пласкої верхівки з зображенням сцен «шматування» олена пантерою, розвернутою в фас — 13,3—13,5 см, діаметр основи (нижній розтруб) — 18,5 см. Вага — 652,12 г.

2. Золота чаша-фіала з вигнутими по колу горельєфами шести кінських голів в упряжі та золотою петлею для кріплення її збоку до поясу. У центрі дна — напівсферична вставка з тем-

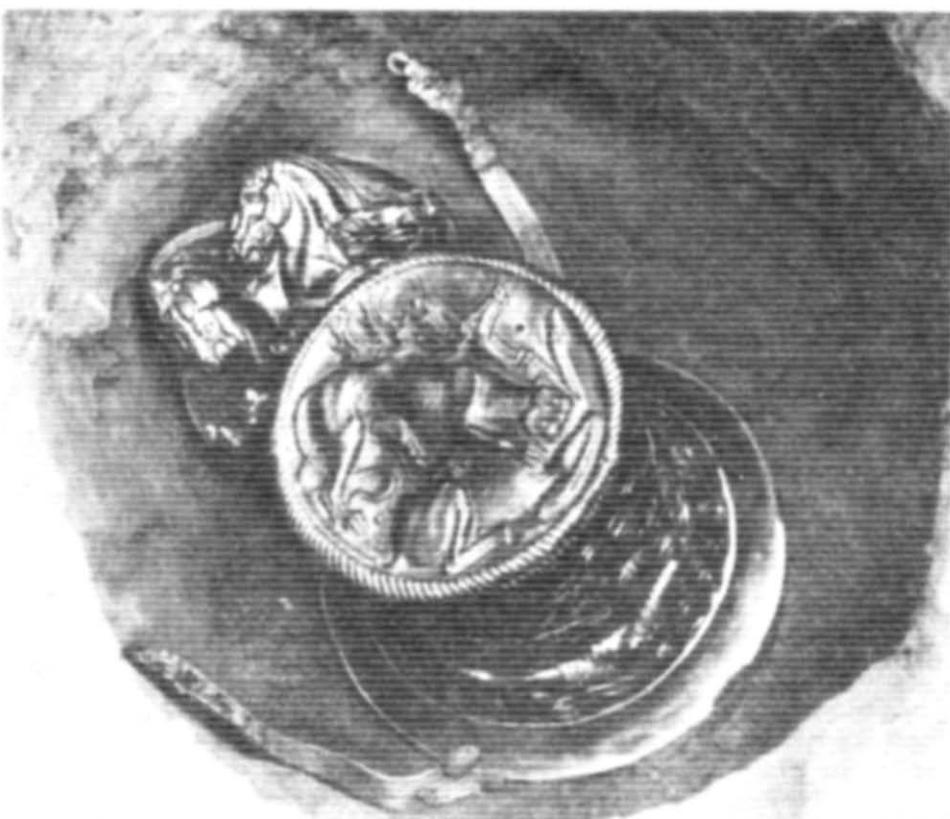

Рис. 1. Речі з Братолюбівського кургану.

новищневого бурштину (діаметр 1,8, висота 0,8 см) у золотій обоймі із хрещатою заклепкою-зажимом у середині. Діаметр чаші-фали по вінцях — 12,5, висота — 4,8 см, вага 223 г.

3. Золота нашийна прикраса — «пектораль» у вигляді пласкої стрічки, сплетеної з шести золотих дротяних ланцюжків із чотирма (із п'яти) збереженими підвісками пальметами з обоймами. Кінці прикраси огороженні стилізованими навершями у вигляді кінських голів із золотими перегородками та петлями для закріплення на шій. Загальна довжина виробу — 52,6 см; ширина стрічки біля навершя — 1,2, у центрі — 1,5 см. Прикраса має ознаки тривалого використання, добре простежені сліди ремонту (паяння золотом, закріплення підвісок дротинкою, потертість). Вага — 190,82 г.

4. Біметалічний ритон із жовтувато-срібого сплаву з чотирма накладними платівками з тонкої фольги по горловині, на яких зображене оленя з гіллястими рогами та підгнутими ногами. Збереглися дві платівки, зроблені із листового золота; дві інші — з аналогічним зображенням були зроблені із срібла, але повністю розклалися (зафіковані лише дрібні фрагменти). Переходник у середній частині ритона — овальна золота пласка обойма, прикрашена по краях плетінням. Срібний з позолотою стовбур ритона не зберігся і простежений у фрагментах. На кінці його — мундштук, завершений зображенням голови лева на конічній руруочці, прикрашений перегородками — волютами та плетінням, утвореними тонесенькою сканною. Деталі ритона поганої збереженості, мають сліди тривалого використання та ремонту: пошкоджені накладні платівки на горловині, деформована голівка лева на мундштуку та ін.

Металеві прикраси ритона спочатку були закріплені на роговій основі напівсферичними цвяхоподібними заклепками. Нижня частина — стовбур від обойми-перехідника до наконечника — пакованій платівкою з тонкого листового срібла, яка охоплювала всю поверхню ритона. Обойма згорнута по формі рогової основи та закріплена цвяхоподібними заклепками.

У результаті тривалого перебування в ґрунті накладні деталі зі срібла сильно кородовані та розкладені, рогова основа ритона зітліла вщент (товщина рогової основи відновлюється за довжиною цвяхів). Збереглися лише невеликі фрагменти срібного окуття стовбура ритона.

Значно пошкоджені і золоті обкладки горловини: з чотирьох платівок дві були виготовлені із тонкого срібла і від корозії повністю розклалися. Вага золотих прикрас ритона, що збереглися — 35,09 г.

Схованка Братолюбівського кургану таїла у собі унікальні знахідки, які мали особливе призначення та використовувалися як парадні ритуальні речі. Ці вироби — шедеври скіфо-античного мистецтва, виконані у класичному скіфському «звіриному стилі», вони є набором регалій — інсигній влади жерця. Комплекс відповідає традиціям «небесної діжки» — черпання благ із по-тойбічного світу піднімання їх на небеса та пролиття їх на землю. Ця традиція склалася в індіранців ще за доби енеоліту-бронзи, втілюючись спочатку у дерев'яному, потім у керамічному (дуже зірка — у металевому) посуді. Відповідні золоті вироби «небесної діжки» (так звані на-верша та ворварки), з'явилися на рубежі бронзового — ранньозалізного віку.

Велике значення для вивчення рангу курганів скіфської знаті має їх датування. На жаль, поховання Братолюбівського кургану, у яких були людські скелети, виявилися вщент пограбованими. Винятком є поховання конюха, але воно не має похованального інвентаря. Центральні та наступні поховання дають лише поодинокі знахідки (две золоті бляшки, кілька десятків вістер стріл, залізні уламки меча, списів та дротиків та ін.); кераміка виявлена лише у невеличких фрагментах. Серед уламків амфор (у насипі, тризни, центральному та похованні I вояна-охранця), відсутні екземпляри з клеймами.

Датувати можна лише комплекс із «схованки» який складається з двох частин. Перша — це плетена грива — «пектораль» VI ст. до н. е. яка, вірогідно, отримана хазяйном у спадок.

Навершя, чаща та ритон датуються кінцем V ст. до н. е. До цього часу належать і бляшки: нашивна ажурна від головного убору, та із зображенням грифона. Набір прикрас кінських гарнітурів, що збереглися та S-подібних псалій не заперечують вказаного датування.

До ареалу пам'яток Братолюбівського кургану входить і знахідка «великої ворварки» — на-верша із с. Іллічеве (Лесков А. М., 1964 р.), а також пізніші комплекси з Передерієвої могили (Моруженко А. А., 1989 р.) та Олександрівського кургану, де знайдені ворварки-навершя з невеликими отворами у верхній пласкій або конічній частинах.

Дослідження Братолюбівського кургану відкриває нову сторінку у вивченні поховань скіфської знаті. Речі із «схованки» свідчать як про велику майстерність та художній смак їх творців — античних ювелірів, так і про високий рівень розвитку скіфської культури V ст. до н. е.

Одержано 5.04.92

ДЕЯКІ ПИТАННЯ ІДЕОЛОГІЇ ДАВНЬОЗЕМЛЕРОБСЬКИХ ПЛЕМЕН

Н. В. Риндюк

Ідеології давніх племен — насамперед трипільських — присвячено багато праць (Б. О. Рибаков, С. М. Бібков, О. В. Цвек, Т. Г. Мовша, В. І. Маркевич, В. Г. Збенович та ін.). Останніми ж роками увагу дослідників привертає образ змія-дракона, семантика якого дуже різноманітна.

На думку В. Я. Проппа, змій — одна з найскладніших і незрозуміліших фігур світового фольклору та світової релігії¹. Вперше з'являючись ще в палеоліті, зображення змія відомо для всіх археологічних епох. Але значення цього образу не було постійним, воно змінювалось з часом.

Змій за своєю природою — хтонічна істота, пов'язана одночасно з відтворюючою силою землі (води) та умертвляючою потенцією підземного світу². В. Я. Пропп відзначав також зв'язок змія з землею, горами, потойбічним світом, небом та сонцем³. Цим дослідником були виділені два ступені розвитку уявлень про змія: спочатку добрий змій, який згодом перетворювався на свою протилежність. Саме на другому етапі змій, «носій добра та зберігач всього найбільш цінного»⁴, перетворюється в змія-дракона. Але новий образ не заступає попередній повністю, вони чудово співіснують у народному фольклорі пізнішого часу.

Дракон — синкретичний образ змія та птаха (літаючий змій). Цей синкретизм, певно, зумовлений недиференційованим, цілісним сприйняттям навколошнього світу у давні часи. Дракона можна вважати наочним проявом притаманних первісній людині бінарних опозицій — верху та низу, неба та землі. Існують різні точки зору стосовно часу виникнення цього образу: від доби палеоліту до стародавніх країн Сходу⁵. Так, І. В. Мельничук вважає, що для раннього та середнього Трипілля ще не існує образу дракона — його функції виконує змія, яка виступає як атрибут богині родючості і уособлює в собі жіноче начало⁶. В. Г. Збенович скілький припускає, що перші уявлення, пов'язані з змісм-драконом, відносяться до періоду «неолітичної еволюції»⁷. До цієї ж точки зору приєднується й автор. Саме перехід до відтворюючого господарства зумовив сакралізацію родючих сил землі і неба. В той же час був усвідомлений їх нерозривний зв'язок. Все це і призвело, певно, до утворення синкретичного образу змія-дракона, свого роду медіатора між небом та землею.

Дракон пов'язаний не тільки з небом, скільки з небесною вологою (дощем) та сонцем⁸. До зв'язку з сонцем належить здатність дракона випромінювати світло. Це пояснюється тим, що сонце знаходиться в одному семантичному ряді із знанням, всебаченням, прозрінням⁹ (в цьому відношенні примітний фрагмент кришки ранньотрипільського горщика з поселення Берново, на якому зображена голова змія з круглими заглибленими очима, в які були вставлені зерна каменю¹⁰). Цікаво відзначити, що, за висновками Я. В. Чеснова, існує тісний зв'язок між драконом та рослинною символікою¹¹. Ще, в свою чергу, може вказувати на причетність дракона до родючості рослин: рослини постійно сприймають вологу та сонячне світло, які уособлюють в собі дракон.

З іншого боку, дракон — чоловіче начало. Ця його суть простежується за матеріалами з етнографії та археології. Так, на трипільських статуетках дракон оповідає ноги та стегна жінок, тягнеться до їх лона¹². Слід зазначити, що у ранньоземлеробських племен поряд існували вірування, пов'язані з драконом та змією, функції якої були дещо відмінними від функцій дракона. Змія сприймалась як покровителька житла, носій добра та зберігач усього найціннішого. В цілому ж раннє Трипілля дає цілий ряд різноманітних і складних сюжетів, пов'язаних із драконом та змією, — це в першу чергу стосується орнаментів кераміки та антропоморфної пластики. Так, простежені в олександрівській групі пам'яток зображення драконів на кераміці виявляють його зв'язок з солярними символами та символами родючості¹³.

Якщо семантику образу змія-дракона можна вважати в якісь мірі розробленою, то витоки цього образу майже невідомі. Духовний світ неолітичної людини залишається практично «білою плямою». Відносно цього особливого уваги заслуговує дуже цікава знахідка з поселення Сороки I, шар 1а дністровського варіанту буго-дністровської культури (БДК). Це — підвіска-амulet ромбичної форми, виготовлена із сплющеної гальки, яка має отвір у центрі. На одній з її сторін був прокреслений складний малюнок. Збереглася лише половина підвіски, але реконструкція дозволила відновити орнамент, який утворює фігуру, що нагадує ящірку або дракона¹⁴ (рис. 1). При розв'язанні питання про семантику цієї підвіски необхідно звернути увагу на те, що в даному випадку дракон зображений на фоні ромба. Ромб же традиційно пов'язується дослідниками з

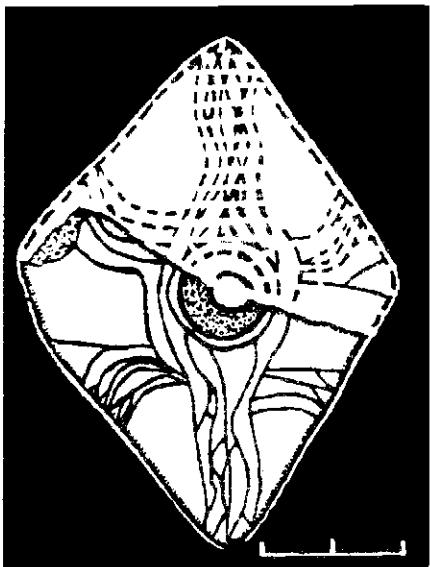

Рис. 1. Підвіска буго-дністровської культури з Сорок І, шар 1а.

світлом. Ці висновки узгоджуються з висновками В. І. Маркевича та В. М. Даниленка.

Але зважаючи на те, що образи давньої людини полісемантичні (завдяки особливостям її світосприйняття), запропонована інтерпретація може вважатися лише одним з можливих варіантів.

Зображення композицій, які складаються з чотирьох частин, займають в пам'ятках культури давньоzemлеробських племен одне з центральних місць. Так, за висновками О. В. Антонової, чотирикратне повторення рапорту та надання переваги хрестоподібним композиціям настільки поширене в давньоzemлеробському ойкумені, що вони можуть вважатися універсалними¹⁹. Це стосується і ромба як чотирикутної фігури. Семантика цих зображень пов'язана з образами простору, чотирьох сторін світу²⁰. Відносно цього підвіска з Сорок І може сприйматись як символ простору. В такому разі зображення на ній виступає астральним символом²¹. Така інтерпретація орнаменту, певно, підтверджується деякими його іконографічними рисами. Насамперед, як вже згадувалось, отвір цієї підвіски знаходитьться в центрі. Таке досить незрозуміле його розташування може, на нашу думку, пояснитися тим, що давній мастер переслідував дві мети: зробити отвір, який давав би змогу носити амулет за допомогою якоїсь мотузки, та передати знак кола (про останнє, вірогідно, свідчить і великий розмір отвору). Щодо самого малионка, то він нагадує зображення астральних знаків, яких існує безліч варіацій, але більшість з них мають в своїй основі коло з різними доповненнями — хрестами, паростками, Х-подібними знаками. Погоджуючись з висновками М. О. Чміхова, ми все ж таки вважаємо, що цей орнамент на підвісці може бути пов'язаний із солярним символом. Виходячи з того, що за попередньою інтерпретацією підвіска — символ родючості, пояснення зображення на другому рівні сприйняття як солярного знака з'являло б між собою обидві інтерпретації; космічне, насамперед сонячне, світло сприймають всі живі істоти, і воно породжує всю земну родючість. Такі висновки можуть підтверджуватись, наприклад, використанням поряд символів родючості та астральних знаків в матеріалах Трипілля²².

Підбиваючи підсумки дешифрування значення підвіски-амулета з Сорок І, шар 1а, підкреслимо деякі моменти:

1. Звертаючись до підвіски, необхідно в комплексі розглядати її форму та зображення на ній.
2. Виходячи з багатозначності давніх образів, можна виділити два семантичних рівні сприйняття сорокської підвіски:

а) уособлення родючості та б) астрально-космічний (солярний) символ.

Треба відзначити, що ці два семантичних рівні не виключають, а доповнюють один одного.

Підвіска-амulet з Сорок І — унікальне в своєму роді явище. Прямі аналогії їй для БДК на сьогодні невідомі. Але треба згадати амулет з Гайворона-Ноліжка у формі мініатюрної зернотерки ромбічної форми²³. Дуже багато амулетів з різних матеріалів відомо для Трипілля, частина яких має ромбічну форму. В цьому відношенні особливо цікаві антропоморфні амулети, нижня частина яких має форму ромба, а верхня нагадує стилізовану фігуру людини²⁴.

На закінчення слід підкреслити, що зауваження для порівняння в даному дослідженні ма-

жиночими символами та символами родючості¹⁵. Побічно це, до речі, підтверджується використанням населенням БДК зернотерок ромбічної форми. Цікава в цьому відношенні й унікальна зернотерка-курант з середньотрипільського поселення Гайдрабури. Пласка поверхня зернотерки вкрита складним деревоподібним ромбічним орнаментом, який дуже нагадує орнамент трипільських статуеток (наприклад, із Драгушени¹⁶), тобто речей, тісно пов'язаних з аграрними культами¹⁷.

Візерунок у вигляді ромбів дуже часто зустрічається на поверхнях посудин БДК, а також в орнаментії трипільського посуду. Показові в цьому відношенні горщики БДК з Сорок І, шар 1б та Сорок ІІ, шар 2¹⁸, в орнаментах яких поряд використовуються зображення ромбів, колосся та антропоморфні (жіночі) фігури.

Таким чином, на мій погляд, зображення на ромбічній підвісці з Сорок І можна сприймати як уособлення родючості, представленої, з одного боку, ромбом як символом жіночого начала та поля, що обробляється, а з іншого — драконом як втіленням чоловічого начала та істотою, пов'язаною з небесною вологою та сонячним

теріалів Трипілля та БДК не випадкове. Духовний світ трипільців увібрал багато досягнень передніх культур, наслідував їх та значно розвинув набуту спадщину²⁵. Формування ж цих ідей відбувалося разом із становленням відтворюючого господарства, тобто за часів неоліту. Крім того, БДК проходить великий шлях розвитку і доживає до появи раннього Трипілля, частково співіснуючи з ним²⁶. Спільне ж проживання носіїв БДК та раннього Трипілля на одних поселеннях, ймовірно, свідчить про близькість обох культур і про деякі спільні риси ідеології.

Примітки

- ¹ Пропп В. Я. Исторические корни волшебной сказки.— Л., 1986.— С. 216.
- ² Мифологический словарь.— М., 1991.— С. 671.
- ³ Пропп В. Я. Указ. соч.— С. 216—280.
- ⁴ Рыбаков Б. А. Космогония и мифология земледельцев энеолита // СА.— 1965.— № 1.— С. 36.
- ⁵ Збенович В. Г. Дракон в изобразительной традиции культуры Кукутени-Триполье // Духовная культура древних обществ на территории Украины.— К., 1991.— С. 30, 31.
- ⁶ Мельничук И. В. Изображение змеи в Триполье // Археологические исследования молодых ученых Молдавии.— Кишинев, 1990.— С. 44, 45.
- ⁷ Збенович В. Г. Указ. соч.— С. 30, 31.
- ⁸ Даниленко В. Н. Энеолит Украины. Этноисторическое исследование.— К., 1974.— С. 18.
- ⁹ Дьяконов И. М. Архаические мифы Востока и Запада.— М., 1990.— С. 131.
- ¹⁰ Збенович В. Г. Ранний этап трипольской культуры на территории Украины.— К., 1989.— С. 169.
- ¹¹ Чеснов Я. В. Дракон: метафора внешнего мира // Мифы, культуры, обряды народов зарубежной Азии.— М., 1986.— С. 68.
- ¹² Збенович В. Г. Дракон в изобразительной традиции...— С. 32.
- ¹³ Бурдо Н. Б. Александровская группа раннетрипольских памятников // Памятники трипольской культуры в Северо-Западном Причерноморье.— К., 1989.— С. 25, 26.
- ¹⁴ Маркевич В. И. Буюко-Днестровская культура на территории Молдавии.— Кишинев, 1974.— С. 59, 161.
- ¹⁵ Амбroz А. К. Раннеземледельческий символ ("ромб с крючками") // СА.— 1965.— № 3.— С. 14—27; Маркевич В. И. Указ. соч.— С. 161; Даниленко В. Н. Неолит Украины. Главы древней истории Юго-Восточной Европы.— К., 1969.— С. 171; Титова Е. Н. О контактах населения киево-черкасской и буюко-днестровской культур // Каменный век на территории Украины.— К., 1990.— С. 36—38.
- ¹⁶ Энеолит СССР // Археология СССР.— М., 1982.— Табл. 6, 4, 9.
- ¹⁷ Петренко В. Г., Сапожников И. В. Орнаментированная зернотерка из трипольского поселения Гандрабуры // Раннеземледельческие поселения-гиганты трипольской культуры на Украине.— Тез. докл. I полевого семинара, Тальянки, 1990.— К., 1990.— С. 154—156.
- ¹⁸ Маркевич В. И. Указ. соч.— Рис. 17, 9; 48, 1.
- ¹⁹ Антонова Е. В. Орнаменты на сосудах и знаки на статуэтках анауской культуры (к проблеме значения) // Средняя Азия и ее соседи в древности и средневековье. История и культура.— М., 1981.— С. 14.
- ²⁰ Антонова Е. В. Очерки культуры древних земледельцев Передней и Средней Азии.— М., 1984.— С. 71.; Еасюков В. В. Мифология китайского неолита.— Новосибирск, 1988.— С. 53—78.
- ²¹ Чмыхов Н. А. Истоки язычества Руси.— К., 1990.— С. 219.
- ²² Мовша Т. Г. Антропоморфные сюжеты на керамике культур трипольско-кукутенской общности // Духовная культура древних обществ на территории Украины.— К., 1991.— С. 42; Цвек О. В. Трипольська посудина з антропоморфними зображеннями // Археологія.— К., 1964.— Т. XVI.— С. 81; Цвек Е. В. Религиозные представления населения восточного ареала трипольско-кукутенской области // Религиозные представления в первобытном обществе. Тез. докл.— М., 1987.— С. 161.
- ²³ Даниленко В. Н. Неолит Украины...— С. 84.
- ²⁴ Энеолит СССР.— С. 241, 242.
- ²⁵ Рыбаков Б. А. — Язычество древних славян.— М., 1981.— С. 174.
- ²⁶ Товтайло М. Т. До питання про взаємини населення буюко-днестровської та ранньотрипольської культур у Степовому Побужжі // Раннеземледельческие поселения-гиганты трипольской культуры...— С. 191—194.

ЗОБРАЖЕННЯ ТВАРИН НА КЕРАМІЦІ З ТРИПІЛЬСЬКОГО ПОСЕЛЕННЯ ЧЕЧЕЛЬНИК

В. П. Косаківський

В ході недавніх досліджень трипільського поселення Чечельник (етап СІ за Т. С. Пассек) на посуді було виявлено зображення тварин, виконаних фарбою. Такі знахідки відомі¹, але не часті в Трипіллі і кожне нове надходження привертає увагу дослідників.

Всі зображення, за винятком одного, нанесеного на грушоподібну посудину (рис. 1, 6), виконані на великих вузькогорлих сосудах біконічної форми. В орнаментальних схемах тварини розташовані по центру овалів-«медальйонів», переважно у верхньому орнаментальному поясі. Вони виконані чорною або темно-коричневою фарбою. Чорним (контур) та червоним (внутрішнє заповнення) кольором намальований зооморфний сюжет на великій амфороподібній посудині (рис. 1, 8).

Однозначне визначення видової приналежності зображень ускладнене умовно-реалістичним стилем їх виконання, т. з. стрічковою технікою. Разом з тим правомірне припущення, що на рис. 1, 1, 2, 5, 9 намальовані собаки. Інколи передана статт тварини (рис. 1, 5, 10).

Більшість тварин знаходяться у «войовничій» позі з досить величими лазурами, піднятими крупом і хвостом. Одні — з чотирма лапами (мабуть у русі), інші — з двома (ті, що готуються до руху чи стрибка).

Помічено, що зооморфні сюжети на чечельницькій кераміці зустрічаються лише на великих (46—58 см висотою) горщиках, призначених для зберігання різних припасів, в тому числі зернових. На посудинах меншого розміру таких зображення немає, хоч форма та орнаментальні схеми подібні².

Зіставляючи зооморфні сюжети Чечельника з матеріалами інших поселень, знаходимо чимало схожих деталей в малюнках Стіни³, Гелешть⁴. В овалах-«медальйонах» зображалися тварини в Петренсах⁵ та в Трипіллі⁶. Для чечельницької групи поселень (Білій Камінь, Чечельник (ур. Вишенька), Кирилівка, Черкасів Сад II та ін.),крім епонімного пам'ятника, тварини зустрічаються лише в Черкасовому Саді, та й то на дещо іншому типові посуду⁷.

Семантичне навантаження умовно-реалістичних зооморфних малюнків пов'язують з охоронною функцією, посилаючись при цьому на «войовничу», агресивну позу тварин та на міфологію стародавнього населення України⁸. «Стрічковий» стиль виконання мас тісний зв'язок із спірально-стрічковою манерою орнаментики трипільського посуду.

Малюнки тварин, знайдені в Чечельнику, мають як спільні, так і відмінні риси порівняно з іншими, відомими пам'ятками трипільсько-кукутенського ареалу.

Примітки

1 Бібіков С. М. Теріоморфні зображення в орнаментиці Трипілля // Археологія. — 1989. — № 2.

2 Косаківський В. А. Зображення тварин на кераміці з трипільського поселення Чечельник // Дев'ята Вінницька обласна історико-краєзнавча конференція. Тези доп.— Вінниця, 1990. — С. 14.

3 Богаевский Б. Л. Орудия производства и домашние животные Триполья. — Л., 1937. — С. 261. — Рис. 77.

4 Энголит СССР.— М., 1982.— С. 302.— Табл. XXXI, 9.

5 Маркевич В. И. Позднетрипольские племена Северной Молдавии.— Кишинев, 1981.— С. 21.— Рис. 17, 6.

6 Богаевский Б. Л. Указ. соч.— С. 278.— Рис. 79.

7 Полищук Л. Ю. — Памятники развитого Триполья // Памятники Трипольской культуры в Северо-Западном Причерноморье.— К., 1989.— С. 42.— Рис. 13.— Тип. VII.

8 Бібіков С.М. Вказ. праця.— С. 9.

Одержано 02.01.93.

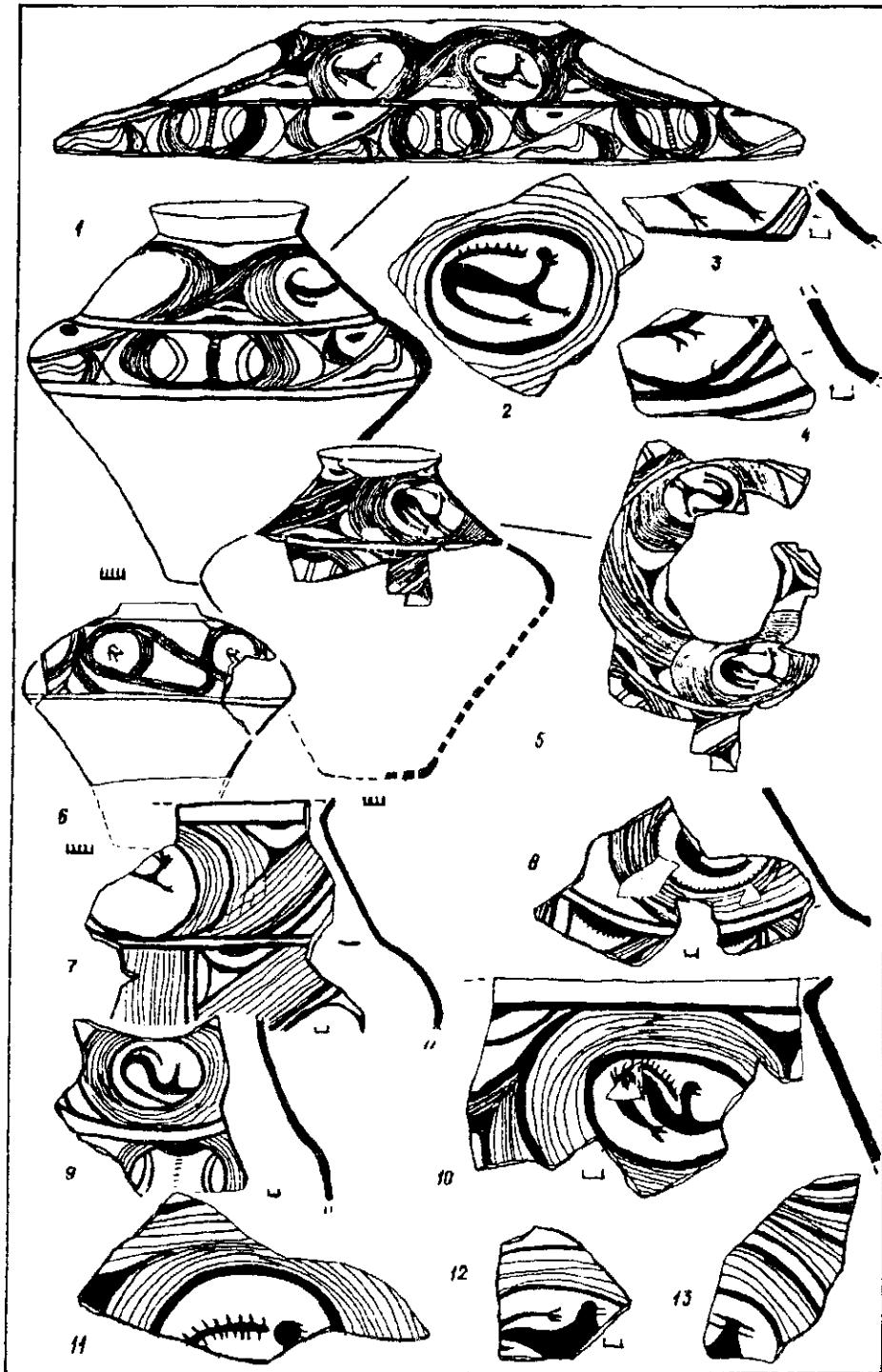

Рис. 1. Кераміка з тваринами поселення Чечельник.

РЕЦЕНЗІЇ

FALKO DAIM (HERAUSGEBER).
AWARENFORSCHUNGEN. INSTITUT
FÜR UR — UND FFÜHGESCHICHTE
DER UNIVERSITÄT WIEN.— 1992.—
BAND I, 1—577 S.
BAND II, 577—1228 S.

У 1985—1990 рр. У Віденському університеті було проведено серію наукових читань (ректорська конференція), об'єднаних темою «Наші шляхи дослідження ранньої історії». Одним із важливих аспектів у висвітленні цієї проблеми стала історія та археологія аварів. Завдяки зусиллям Фалько Дайма, одного з організаторів цього наукового форуму, доповіді, що присвячувались аварській проблематиці, було видано двома окремими томами.

Перший том відкривається розділом «Історія і Візантієзнавство», презентованим двома статтями Вальтера Погля (Віденський) та Бріджіт Філліпс (США, трагічно загинула в березні 1988 р.). Перша з них присвячена висвітленню культурного життя Візантії та на Дунаї в VI—VIII ст., друга — історії варварських впливів на моду в одязі певного кола Константинопольського мілітарного прошарку. Цікаві результати здобуто рентгено-спектральними аналізами виробів з кольорових металів, знайдених на землях північної периферії аварської держави (Словаччина). Цьому присвячена стаття Ярослава Франка та Антоніна Машталка (Прага). Завершується розділом «Антропологія», де вміщено дві статті, в яких розглядаються антропологічні матеріали з розкопок аварських могильників. Їх авторами є Маргіт Бернер, Герберт Крішнер, Йоган Шільвассі (Віденський), та Сильке Греффен-Петерс (Брауншвайг).

Основна ж частина дововідей, вміщених у рецензованому виданні, стосується археології, історії та культури аварського суспільства, зв'язків його з Візантією, германцями та слов'янами.

Аттіла Кісс (Будапешт) у статті «Германці аварського часу» ставить питання, чи жили в окресленому просторі германці після приходу сюди аварів у 567/568 рр.? Спираючись на писемні та археологічні джерела, автор дає позитивну відповідь на це питання. Зокрема, частина гепідів залишалася в Карпатському басейні під аварським пануванням до 870 р. Згідно археологічних даних, здобутих та опрацьованих Н. Феттіхом, К. Хоредтом, Д. Чалланем, Ч. Балінтом та іншими дослідниками, гепіди в аварський час мешкали в Трансильванії та Потисі.

Гепіди традиційно займалися хліборобством, а авари були скотарями, що відбивається в археологічних матеріалах, які детально проаналізовані А. Кісс.

Важливим є розділ про візантійські матеріали в аварських комплексах. Своїми виступами його репрезентують Са Гарам (Будапешт) та Роберт Мюллер (Кестхей). С Гарам розібрала комплекси могил аварського часу, що супроводжуються візантійськими монетами. Детально розроблені та опрацьовані схеми варіантів та типів поясних наборів, кінської зброй, інших категорій інвентаря та зіставлення результатів класифікації з візантійськими монетами, дозволило досить детально датувати ранньоаварські могили від часу появи аварів у Європі (567/568 рр.) до середньоаварської доби (670/680 рр.). Особливо цінною є хронологічна таблиця, де представлена вузько датовані речі в комплексах з монетами. Детальна розробка Є Гарам вузької хронології ранньоаварських комплексів дозволяє досить точно датувати й ті з них, в яких монет не було.

Роберт Мюллер подає нову інтерпретацію причин, які привели до появи пам'яток кестхейської археологічної культури. Спочатку він наводить історію дослідження цих старожитностей, центральне місце серед яких належить могильнику Кестхей — Фенекпусте. Його відкрив і провів стаціонарні розкопки між 1879—1886 рр. Вільмос Ліпп.

У статті на підставі археологічних та історичних джерел змальовано складні етногенетичні процеси, що привели до появи цієї культурної спільноти. Формувалися вони під впливом історичних подій, пов'язаних з територією поширення кестхейської культури. Після того, як у 433 р. античну фортецю Фенекпусте залишила римська адміністрація, її укріплення давали притулок значній частині місцевого романізованого населення. Після відходу в 473 р. з Паннонії остготів, посилюється вплив Риму на цю територію. У 568 р. весь Карпатський басейн потрапив під владу аварів. У цей час в околицях Кестхея осіло нове численне населення. З їх приходом з'являються

© О. М. ПРИХОДНЮК, С. П. КУПРІЙ, 1994

нові типи прикрас та інвентаря. Це літі поясні гарнітури з рельєфними зображеннями, скроневі кільця з підвісками у вигляді кошків, виті браслети та гравні, декоративні фібули, скляні на-мистини у формі зернят дині тощо. Прикраси з кольорових металів конструювали візантійські ремісники, переселення яких сюди стимулювали авари. З'являються вироби візантійсько-аварського стилю.

У першій половині VII ст. відбувалися зрушенні в історії нащадків пізньоантичного населення, що мешкало поблизу Кестхея та укріплень Фенекпусте. Після розгрому аварів під Константинополем (626 р.), посилилася роль болгар, що мешкали східніше Карпат та слов'ян Південної Далмації. Саме на цій основі та під впливом християнства, на думку Р. Мюллера, сформувалася кестхейська культура.

Дуже об'ємною та змістовою є стаття Чаната Балінта (Будапешт), в якій висвітлюються контакти між Іраном, Візантією та степовим населенням в VI—VII ст. Розробляючи цю тему, автор опрацював та систематизував численні археологічні матеріали: сасанідські поясні гарнітури, знахідки з поховань Азербайджану та Північного Кавказу, розглянув поширення поясних наборів типу Мартинівки (Поросся) тощо. У додатках наведено каталоги сасанідських і візантійських монет VI ст., поширеніх на Закавказзі та поясних накладок і пряжок VI—VII ст.

Аналіз ранньосередньовічних гарнітурів із Закавказзя привів автора до висновку, що вони пов'язані не тільки з культурами пізньосасанідського Ірану, а на територіях, що прилягають до Транскавказу, з'являються переважно під візантійськими і перськими впливами. Узбережжя Каспійського моря було осередком ювелірної обробки кольорових та благородних металів. Звідти металеві прикраси потрапляли на Схід.

Серед розглянутих у статті питань, найпроблематичнішою, на наш погляд, є інтерпретація поясних наборів мартинівського типу, які мають певну специфіку у технології виготовлення та оздобленні металевих аксесуарів. Наприклад, з ранньоаварськими гарнітурами з території Угорщини вони розрізняються технологією виготовлення. Останні були штампованими, а не литими. Не були притаманними лісостеповим гарнітурам мартинівського типу накладки у формі вісімки та риб'ячого хвоста та інші, які набули поширення у третій чверті I тис. н. е. серед населення степів.

Слід зауважити, що поясні гарнітури були відзначкою воїна, визначаючи місце його власника у військовій ієрархії. Крім того вони мали й геральдичний зміст. Саме тому металеві портупейні деталі ніколи не повторюються, хоча стилістично вони об'єднуються в кілька груп, що мали локальнє поширення.

Навіть наведені вище факти не дають підстав усі поясні гарнітури, поширені від Середньої Азії до Італії, об'єднувати в один, а тим більше, мартинівський тип. Справа ще й у тому, що в переважній більшості поясні набори на основних територіях їх поширення трапляються в похованнях воїнів. А в лісостеповому Подніпров'ї вони входили до складу скарбів, де були й пальчасті і зоо- та антропоморфні фібули дніпровського типу, браслети з готовщеними кінцями, шийні гравні, трапецієподібні, очкоподібні, спіралеподібні підвіски — витоки яких простежуються у Прибалтиці. Тобто, набори зі скарбів мартинівського типу слід розглядати в комплексі з усіма знахідками, а не вириваючи одну з їх ознак — поясні гарнітури. При такому їх розгляді стає очевидним, що ці скарби були сховані місцевою, античкою знаттю. Тобто, лісостепові скарби мартинівського типу прямого відношення до аварських старожитностей не мають. Тому об'єднувати їх в один тип, а тим більше в одну культуру з євроазіатським масивом поясних гарнітурів немає ніяких підстав.

Катерина Голдіна (Іжевськ) у своїй статті аналізує деталі поясів з рослинним орнаментом, які походять з Прикам'я. За стилем орнаментації вона виділяє після груп таких виробів, що корінням сягають візантійського, середньоазіатського та аварського середовищ. Переважно такі вироби датуються кінцем VII — початком VIII ст. і лише деякі з них належать до IX ст.

Даффід Кіда (Лондон) запропонував досить детальну публікацію бронзової односторонньої фігурки лева, яка датується VI—VII ст. Вона походить із Велестіона в Греції. Він розглядає її як таку, що типологічно стоїть поруч з широко відомими зооморфними зображеннями із Фессалії в Греції, Фьонлака в Трансильванії, станиці Преградної на Кубані, Мартинівки, Скибинець на Україні і т. д.

Тівадор Віда (Будапешт) розглянув одну з найцікавіших форм ліпного посуду, що трапляється на ранньоаварських могильниках, розташованих між Дунасм і Тисою, у північно-західній Угорщині, а в середньоаварський час у районі Відня. Йдеться про вироби з чотирикутним вустям, які з'являються в Карпатському басейні разом з приходом туди аварів. Вони не зустрічаються на пізньоаварських пам'ятках. Походження таких типів ліпного посуду в Карпатському басейні автор пов'язує з Приураллям, Кавказьким регіоном та верхів'ями Обі та Єніссією, де відомі більш ранні прототипи таких виробів.

Габор Кісс (Сомбателі) у своїй роботі повертається до 11 поховань з обрядом кремації, виявлених Вільгельмом Ліппом у 1879—1883 рр. на могильнику аварського часу в місті Кестхей. Традиційно ці поховання розглядаються як слов'янські. Проте звернувшись до посуду, який був у спаленнях із Кестхея (вони наведені на таблицях) автор дійшов висновку про їх належність до «АРХЕОЛОГІЯ», № 1, 1994 р.

баденської культури доби бронзи. На жаль, Г. Кіссу не вдалося ідентифікувати три малюнки горщиків слов'янського типу, які опублікував І. Хампель у 1905 р. як такі, що походять з міського могильника Кестхей. Однак, на наш погляд, це ще повністю не зім'є питання слов'янської належності деяких ранньосередньовічних поховань із Кестхея.

Важливі питання слов'яно-аварських стосунків піднято в статті Надії Профантової (Прага) «Аварські знахідки з районів, розташованих північніше аварських поселень». Це території Богемії, Моравії, Словаччини, Польщі, Німеччини.

Як показала авторка, авари в останній третині VII ст. глибоко проникли в західні райони Східнослов'янської низовини. Однак на лінії Братислава — Левіце — Кошице було створено повний бар'єр проникненню аварів на північ. Проте, знахідки пізньоаварського типу постійно зустрічаються на слов'янських поселеннях та городищах, розташованих поблизу прикордонної лінії. Особливе місце серед них належить городищу Мікульчиці в Моравії, де при розкопках було знайдено понад 100 аварських бронзових виробів. Це пряжки зі сценами боротьби тварин, грифонами, рослинними мотивами тощо. Авторка підкреслює, що кількість знахідок, а разом з тим й інтенсивність контактів аварів зі слов'янами з плинном часу посилюється. Концентруються знахідки аварського типу переважно на центральних садибах (Мікульчиці, Брно, Прага та ін.).) Поруч відомі лише окремі поховання, але аварські могильники відсутні. Загалом Південна Моравія є основною територією, а здобуті там археологічні матеріали першорядними для вивчення питань стосунків між аварським каганатом і західними слов'янами.

На археологічних матеріалах добре простежується процес проникнення аварів у Богемію через Моравію.

Ерік Шамейт (Віден) описує матеріали двох могильників, які традиційно розглядаються як такі, що сформувалися під каролінським впливом.

Перший з них Зікхартскірхен з Нижньої Австрії було розкопано у 1905 р. досить некваліфіковано. Аналіз археологічних матеріалів, здійснений на сучасному методичному рівні, привів автора до висновку, що вони належать до пізньоаварської доби — VIII—IX ст. Оскільки територія Нижньої Австрії розташована на пограничні авар зі слов'янами, то Е. Шамейт вважає, що поховані на цьому могильнику авари контролювали оточуюче слов'янське населення.

Знахідки з поховань могильника Пролеб у Швейцарії є синхронним похованням із Хікхер-Кірхена. У 1972 р. могили були частково поруйновані земляними роботами. Автор статті вважає, що матеріали поховань із Пролеба характеризують культуру і історію альпійських слов'ян VIII—IX ст. Останні перебували під сильним аварським впливом.

Бела Міклош Сьоке (Будапешт) присвятив своє дослідження проблемі зв'язків населення Верхнього Подунав'я і Західного Угорщини у першій половині IX ст. Робота побудована на археологічних матеріалах кінця VIII—IX ст. західних регіонів аварського каганату, які обіймають територію між Долматським узбережжям до Східноальпійських земель, від Верхнього Дунаю до Моравської височини й сучасної Південної Словаччини. Для аварських могильників цього часу, на відміну від попередніх, характерні багаті жіночі та бідніші чоловічі поховання.

Верхньодунайський регіон, особливо після франко-аварських війн, поступово потрапляє під каролінські впливи. На матеріалах жіночого інвентаря першої четверті IX ст. з Верхнього Подунав'я (Верхня Австрія) простежуються каролінські та аварські впливи. Однак цементуючим, етновизначальним фактором там була пізньоаварська культура.

Детальний аналіз археологічних джерел показав, що в західній частині колишнього аварського каганату, в областях між Енсом і середньою течією Дунаю, відбувалися взаємодії між аварським франкським і слов'янським населеннями.

Історії аварського похованального звичаю присвятив своє дослідження Петер Томка (Дьюйор). Він змалював картину зрушень у розвитку польової та теоретичної археології в інтерпретації аварського похованального звичаю з кінця минулого до початку шестидесятих років нашого століття.

На завершення огляду статей рецензованих томів «Аварських досліджень», слід підкреслити високу поліграфічну якість видання, зі смаком виконане художнє оформлення, вдале тематичне групування матеріалів, насиченість статей ілюстративним матеріалом — схемами, планами, таблицями. Особливо слід відзначити вдале групування археологічних знахідок за закритими комплексами, що робить рельєфнішими та предметнішими використані при узагальненнях конкретні археологічні комплекси. Полегшує зрозуміння із статтями вміщених перед кожною з них план, завдяки чому ще до читання основного тексту стають зрозумілими питання, висвітлені автором.

Рецензоване видання може бути взірцем для організації та подання до друку тематичних збірників.

O. M. Приходнюк, C. P. Купрій

Одержано 23.06.93

Дударев С. Л. ИЗ ИСТОРИИ СВЯЗЕЙ НАСЕЛЕНИЯ КАВКАЗА С КИММЕРИЙСКО-СКИФСКИМ МИРОМ.— ГРОЗНЫЙ, 1991.— 124 с., 30 табл.

Книжка С. Л. Дударєва, присвячена вивченняю історії взаємодії автохтонного населення Кавказу (головним чином, Північного) з кімерійцями та скіфами, підбиває підсумки багаторічних наукових пошуків автора в галузі археології раннього залізного віку.

Рецензована монографія складається з тематично пов'язаних окремих нарисів, об'єднаних у два розділи, певною мірою сприяє заповненню існуючих прогалин у загальній панорамі зв'язків кавказців (насамперед, північних) з оточуючим світом у першій половині I тис. до н. е.

Основним у праці є перший розділ, присвячений з'ясуванню ролі кімерійців в історії Кавказу та Західної Азії. Він починається з історіографічного огляду кімерійської проблеми, в якому досить повно проаналізовано її сучасний стан, окреслено основні шляхи розвитку та рішення. Автор знаходить (с. 14—15) певні підстави для сумніву у правоті висновків І. М. Дьяконова, котрий, спираючись на лінгвістичний аналіз терміну «кімерійці», пише, що він не є етнонімом, а означає «рухомий кінний загін іраномовного кочового населення євразійських степів»¹. При цьому С. Л. Дударев посилається на те, що пояснення І. М. Дьяконова в дійсності можна віднести не до осіло-землеробського населення Північного Причорномор'я сабатинівського часу, а до війникочовиковів чорногорівської та новочеркаської епох. Дійсно, етимологічне пояснення І. М. Дьяконова терміну «кімерійці» за нормами давньоіранської мови цілком припустиме. Але загадка імені Гомера, якого звичайно розглядають як родоначальника кімерійців, у «Кнізі Бутти» (Х, 2—5) може свідчити про використання цього терміну і як етноніма. Відоме у грецькій ономастичії ім'я Кімерій також було нерозривно пов'язане з національністю його носіїв². Слід враховувати, що обмін іменами особовими та загальними проходив постійно з найдавніших часів. Про це свідчать і середньовічні аналоги, пов'язані, наприклад, з етимологією таких обіратських етнонімів, як «хощоут» та «торгоут», в етимології яких знайпові відображення військовий лад далекого минулого³. Так, слово «хощуун» означає монгольською «вістря, дзьоб», а також побудову військового бойового порядку — авангард війська клином. Що ж стосується етноніма «торгоут», то відомо, що в добу Чингісхана існували загони під назвою «турхаути», які охороняли ставки вождів племен, а пізніше — палаці монгольських ханів. Швидше за все, поява етноніма «кімерійці» мала близьку передісторію і пов'язувалась з певними підрозділами, їх військовою та соціальною організацією.

Як відомо, Північний Кавказ був органічною частиною кавказько-близькосхідного світу. За справедливим висловом С. Л. Дударєва, з епохи пізньої бронзи і особливо раннього залізного віку все чіткіше простежується північний напрям зв'язків мешканців регіону, що відображали факти суттєвого впливу на розвиток місцевого населення. Дослідник окреслює основні етапи історії взаємозв'язків кімерійців та осілого населення Кавказу, початок яких належить до «дописемного» періоду кімерійських походів — кінця II — початку I тис. до н. е. Це знайшло своє відображення не лише в поширенні старожитностей пізньозрубного типу на Центральному і Східному Передкавказзі (частині з них публікується вперше, в тому числі й унікальний комплекс вузди з другого Майтрупського могильника), але і в появі тут пізньозрубних груп населення. Пересячування цього населення С. Л. Дударев пов'язує з ранніми кімерійськими походами, зауваживши, що сам факт проведення походів був головним у ланцюгу причин пожвавлення контактів між населенням півдня Східної Європи і Кавказу (с. 18). На жаль, без уточнення залишились питання про те, що являли собою ці «ранні» походи, якими були їх маршрути та цілі, різними чи подібними були вони за своїм змістом з походами кімерійців кінця VIII ст. до н. е., засвідченими писемними джерелами.

Безсумнівним досягненням цього розділу є комплексне використання писемних та археологічних джерел. Їх розгляд сприяє більш повному та об'ємному вирішенню кімерійської проблеми. Якими б фрагментарними не були писемні джерела, вони з основою реконструкції подій, пов'язаних з кімерійськими походами на Кавказ і Західну Азію. Спираючись на них, можна сказати, що кімерійці були численними, добре обізнаними у військовій справі кіннотниками (с. 8—9). С. Л. Дудареву вдалось продемонструвати характер політичної ситуації і розстановку сил на Стародавньому Сході напередодні появи там кімерійців, навести аргументи проти загадок про кімерійців у ассирійських джерелах (офіційних документах) середини VIII ст. до н. е., а також уточнити трасу т. з. меото-колхідського шляху, по якому кімерійці просувались на південь у 20-х роках VIII ст. до н. е.

Слід зазначити, що одним з найдаліших є нарис «Северный Кавказ во взаимоотношениях с кочевым миром в предскифский период» (с. 34—61). Тут С. Л. Дударев ретельно розглядає

археологічні свідчення контактів степових народів та кавказців (як у поховальних звичаях, так і в інвентарі), з'ясовуючи специфіку окремих регіонів Північного Кавказу в даному процесі. При цьому зазначається, що основні події в кімерійсько-північнокавказьких відносинах VIII—VII ст. до н. е. проходили в центральних і (особливо) західних районах Передкавказзя. Саме звідси походить абсолютна більшість знахідок, що характеризують найбільшу концентрацію матеріалів кімерійського типу. Ця територія була плацдармом кімерійських походів у країни Давнього Сходу.

Розглянувши можливий вплив степового кімерійського елемента на поховальні звичаї північнокавказьких племен, автор констатує саме його наявність на Північно-Західному Кавказі.

Слідом за Н. Г. Ловпече, він пов'язує поширення у протометів поховального обряду у вигляді витягнутого трупопокладення з безпосередньою інфільтрацією степовиків у місцеве кавказьке середовище (с. 36).

Ми б не хотіли абсолютноувати цей висновок, зроблений на підставі ще не опублікованого могильника «Кочипе» в Майкопі з його унікальною стратиграфією, яка, на думку Н. Г. Ловпече та С. Л. Дударєва, фіксує динаміку розвитку верхніцької традиції у даної конкретній групі населення Закубання. Тут необхідний детальніший аналіз походження протометівської групи пам'яток і розвитку поховальної обрядовості степового кімерійського населення у пізніший передскіфський період.

С. Л. Дударев ретельно вивчив категорії матеріальної культури (головним чином, предмети озброєння та кінську зброя), які кімеріїци і кавказці запозичували одні в одних і в яких процес взаємопливів різних культурних традицій знайшов найяскравіше відображення. У цьому огляді наявна і досить помітна група предметів закавказько-передньоазіатського походження, появлі яких на Північному Кавказі слід пов'язувати з походами кімерійців та їх союзників (з місцевих мешканців) на Стародавній Схід в останній четверті VIII ст. до н. е. У зв'язку з цим треба відзначити публікацію С. Л. Дударєвим нових, добре ілюстрованих матеріалів.

Особливої уваги С. Л. Дударев надає кімерійсько-карасукській спільноті, яку виділила Н. Л. Членова, та вивченням в іншій місця кам'яностсько-березовської культури, що локалізується в Центральному Передкавказзі та Закубані (с. 61). Він цілком слушно виступає проти кімерійської етнічної належності цієї, а також ряду інших культур (кобанської та колхідської), які Н. Л. Членова також включила до даної спільноті, доводячи їх суто кавказький характер. У той же час С. Л. Дударев не заперечує значного впливу кімерійців на історико-культурні процеси в Передкавказзі, що врешті-решт знайшов своє відображення у створенні новочеркаської групи пам'яток. Вона являла собою оригінальний сплав кавказьких та степових компонентів і, ймовірно, була результатом міжкультурної взаємодії кочових та осілих племен на півдні європейської частини колишнього СРСР (с. 65). Подібної точки зору дотримується і один з авторів цієї рецензії⁴. Зазначимо, що робота по вивченню походження новочеркаського культурного комплексу, який, звичайно, не обмежується набором речей власне Новочеркаського скарбу, а значно ширший, повинна бути продовжена і не втратила своєї актуальності.

Цікаві розділи книги С. Л. Дударєва, присвячені окремим категоріям матеріальної культури. Автор не має на меті дослідження всього матеріального комплексу культури, адже це неможливо в межах даної праці. Тому перевага надана провідним категоріям. Перш за все це стосується озброєння. Багато місця відведено мечам та кинджalam із залізними клинками та бронзовими рукоїми. Досить переконливо виглядає їх поділ на 4 групи (с. 40—46).

С. Л. Дударев певну увагу приділив розвитку захисного обладунку. До бойової паноплії він відносить чотири знахідки пластинчастих панцирів з території Центрального Передкавказзя. Це панцирні фрагменти з поховання № 4 могильника «Індустрія» № 1, поховання біля Кабан-Гори, поховання № 16 могильника Клін-Яр-ІІІ, одна панцирна пластина з Пседахського могильника № 2 (с. 51—52). Свого часу автор вважав можливим пов'язувати їх із скіфами⁵. Але в цій праці він переглянув свою точку зору і висловив припущення, що ці панцирі є зразками обладунку ассиро-урартського типу.

Однак підстав для цього майже немає. Зміна точки зору на принадлежність панцирів до певного типу побудована на різниці у довжині платівок з «Індустрією» та кабангорського поховання і клін-ярськими. Навряд чи можна вважати значною різницею в 1 см (2—2,2 см у платівок панцирів першої групи і 3 см — у другої). Наступною підставою є те, що «за зовнішніми ознаками та розміром клін-ярські платівки особливо добре відповідають опису платівок урартських панцирів» (с. 52). Одному з авторів рецензії довелося ознайомитися із залишками панцирів урартів. Слід зазначити, що вони практично нічим не відрізняються від північнокавказьких. До речі, між урартськими та ассирійськими панцирями різниці також немає. І ті й інші належать до обладунку з особливостями панцирів із ламеллярною схемою набору або такою, яку з певною мірою умовності можна назвати «скіфською» (маючи на увазі не їх походження, а монопольне застосування у скіфській паноплії).

Цікава серія своєрідних пекторалей, які С. Л. Дударев називає «п'ятигорськими» і «західнокавказькими» (с. 52). Нещодавно вона поповнилась знахідками з могильника Клін-Яр-ІІІ (с. 52; табл. 15; 16, 4). Як найближчі аналогії їм автор цілком слушно називає «пекторалі» з

Абхазії (Анухва, Єшері). Вся ця серія знахідок виявлено у складі скарбів, знайдених випадково або у зруйнованих похованнях, що створювало значні труднощі у визначенні їх функцій.

С. Л. Дударев наводить думку О. О. Іессена та Б. А. Куфтіна, котрі відносили «пекторалі» до прикрас або предметів для посилення бойового одягу воїна. До захисного обладунку відносив подібні пекторали Є. В. Черненко. До бойової або парадної паноплії відносить ці предмети С. Л. Дударев (с. 51). З одягом пов'язує «пекторалі» Н. М. Погребова⁶.

Все поставила на свої місця знахідка з Хасанлу (Іран). Ми мали змогу ознайомитись лише з попередніми даними розкопок експедиції Пенсильванського університету, яка протягом кількох років проводила розкопки цитаделі. У приміщеннях, що загинули у вогні близько 800 р. до н. е. (шар IV B) під час навали урартів (?), знайдено залишки 9 коней. Разом з їх кістяками лежали предмети кінської збрui, серед яких були і «пекторали» типу, що нас цікавить. М. де Шоансе запропонувала переконливу схему реконструкції, розмістивши «пекторали» на трудах коня (рис. 1)⁷.

На жаль, С. Л. Дударев досить поверхово публікує дуже важливий шолом із зруйнованого поховання воїна могильника Клін-яр-ІІІ (с. 52—53, табл. 17) і лише згадує шолом з поховання № 186.

Певне місце у праці С. Л. Дударева займає питання про етнічний склад кочових військ, що ходили походами на Схід. При цьому залишаються матеріали образотворчого мистецтва. Слід зазначити, що матеріали такого роду мають неабияке значення і здебільшого заслуговують довіри. Автор згадує цікаве джерело — клазоменський саркофаг із рельєфами на батальну тему — бій між грецькими гоплітами та кінними кочовиками. Відносно пінших воїнів розбіжностей між дослідниками не було, як немас і зараз — це греки-гопліти. За вдалим висловом С. Л. Дударєва, «клазоменські зображення кімерійців стали мало чи не хрестоматійною ілюстрацією, що у вітчизняній літературі з археології та стародавньої історії характеризувала зовнішній вигляд представників цього стародавнього та загадкового народу» (с. 70). Сам саркофаг датується VI ст. до н. е., а події, зображені на ньому, належать до VII ст. до н. е. (у тому випадку, якщо на ньому дійсно кімерії).

Слід зазначити, що зв'язок вершників, зображених на саркофазі, із кімерійцями ще не можна вважати беззастережно доведеним. Не всі аргументи, наведені на користь цього С. Л. Дударевим в рецензований книзі та статті, спеціально присвячений цій знахідці, безперечні. Характер зображень мечів не дає достатніх підстав для висновку про відсутність у них перехрестя, що нагадує меч із Зольного. Навіть, якщо мечі, зображені на саркофазі, і мали перехрестя, то, зважаючи на те, що силует людей та тварин передано лише контуром, навіть без натяку на найважливіші елементи, така деталь неминуче злилася б або з самим мечем, або з рукою.

Горити з «рогоподібною кришкою» з клазоменського саркофага мають аналогії не лише на кімерійських стелах. Відомі вони і на рельєфах Персеполя, амфорі з Чортомлика⁹. Та якби й горити на скіфських стелах і предметах торсвтики, пам'ятках античного мистецтва (стела Лепокса) зображували в тій же манері, що і на кімерійських стелах та клазоменському саркофазі (силуетом, контуром, без виділення будь-яких деталей), луки в них мали б той же вигляд, що і на останніх.

Отже, належність вершників на клазоменському саркофазі, як і належність їх костюма та оброблення кімерійцями, ще не можна вважати доведеною. Навряд чи можна чекати одностайності в оцінці цієї сцени серед фахівців, якщо до неї не дійшли навіть автори рецензій.

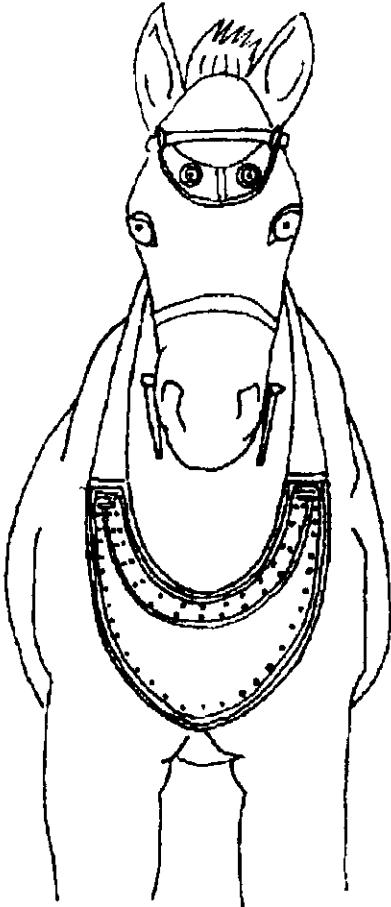

Рис. 1. Реконструкція кінського спорядження з Хасанлу, Іран (за рисунком М. де Шоансе).

Другий розділ книжки С. Л. Дударєва присвячений розгляду деяких аспектів контактів населення Центрального Кавказу із скіфами в епоху архаїки. Тут автор виконав велику роботу по уточненню датування цілого ряду поховань VIII—VI ст. до н. е. Тлійського могильника. Досліджені там поховання із «скіфськими» рисами він, як і М. М. Погребова та С. О. Есяян, датує другою половиною VII — початком VI ст. до н. е. Не заперечуючи цього, в цілому вірного висновку, ми хочемо звернути увагу на останні праці по уточненню хронології скіфських старожитностей (Поліна С. В., Петренко В. Г., Галаніної Л. К. та ін.). Особливо слід відзначити статтю німецького дослідника Г. Коссака¹⁰. У ній доводиться більш раннє (в межах першої половини VII ст. до н. е.) датування деяких ключових скіфських пам'яток Північного та Центрального Кавказу.

У цьому відношенні викликає інтерес точка зору С. Л. Дударєва щодо унікальних широких поясів із зображеннями кіннотників з поховань №№ 746 та 76 Тлійського могильника. В результаті аналізу С. Л. Дударев дійшов висновку, що лучників з цього поясу немає підстав відносити до кола зображеній ранніх кочовиків, додаючи при цьому, що «...поява «скіфських» персонажів у мистецтві і міфотворчості племен Центрального Кавказу повинна бути результатом тісних культурних та етнічних контактів кавказців і скіфів (с. 96). Досить переконливі твердження автора, що спираються на аналіз реалій, зображеніх на поясах. При тому він зробив кілька помилок, що однак, не вплинули на вірний висновок.

Спочатку про помилки. Горить, на думку автора, це «футляр для лука» (с. 71). Це не так. Досить згадати слова Маврикія, яким майже півтори тисячі років, — горить це «...футляр, поділений на два відділення, тобто для стріл та для лука»¹¹. Немає жодного сумніву, що на Тлійських поясах зображені не горити. До складу спорядження лучників, вигравіруваних на поясах, входить налуччя та розміщений паралельно (а не в торець, як писє С. Л. Дударев) сагайдак із стрілами. Таким чином, якщо правий автор (а ми впевнені, що так), можна сказати, що, судячи із зображеннями на Тлійських поясах, осілі мешканці Кавказу до складу свого військового спорядження включали не горити, як це робили кочовики Євразії на початку залізного віку, а окрім пристосування для лука та стріл: налуччя і сагайдак.

Закінчується другий розділ нарисом «Скифи или кавказцы», де на основі всебічного аналізу обряду та інвентаря Учкекенського кургану в Ставропольському краї, С. Л. Дударев цілком слушно ставить питання про належність похованого в ньому воїна-вершника до етнічних новоутворень скіфо-кавказького характеру. Ця тема, як і сам механізм формування нових етнічних утворень, може бути віднесена до дуже актуальних завдань стародавньої історії та археології.

Резюмуючи все вищевикладене, вважаємо, що праця С. Л. Дударєва є важливим дослідженням, яке відповідає сучасному рівню історичної науки.

С. В. Махортых, Е. В. Черненко

Примітки

¹ Дьяконов И. М. К методике исследований по этнической истории «киммерийцы» // Этнические проблемы истории Центральной Азии в древности.— М., 1981.

² Скряжинская М. В. Древнегреческий фольклор и литература о Северном Причерноморье.— К., 1991.— С. 51.

³ Санчиров В. П. «Илэтхэл Шастир» как источник по истории ойратов.— М., 1990.— С. 64.

⁴ Махортых С. В., Иевлев М. М. О путях и времени формирования ранних кочевнических образований на юге европейской части СССР в позднейший предскифский период // Древности Северного Кавказа и Причерноморья.— М., 1991.— С. 18—30.

⁵ Виноградов Б. В., Дударев С. Л., Рунич А. П. Киммерийско-кавказские связи // Скифия и Кавказ.— К., 1980.— С. 199.

⁶ Погребова М. Н. Закавказье и его связи с Передней Азией в скифское время.— М., 1984.— С. 103, 104.

⁷ de Schauensee, Maude. Horse gear from Hasanlu // Expedition.— 1989.— Vol. 31.— Nos. 2—3.— P. 37—52.

⁸ Дударев С. Л., Махортых С. В. К толкованию иконографии некоторых античных изображений киммерийцев // Античные государства и варварский мир.— Орджоникидзе, 1981.

⁹ Черненко Е. В. Скифские лучники.— К., 1981.— Рис. 33, 69.

¹⁰ Kossack G. Tli Grab 85. Bemerkungen zum Beginn des skythenzeitlichen Formenkreises im Kaukasus // Beiträge zur allgemeinen und vergleichenden Archäologie.— München, 1983.— С. 89—196.

¹¹ Маврикий. Тактика и стратегия.— СПб., 1903.— С. 15.

НАШІ АВТОРИ

- АБАШИНА** Наталія Серафимівна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник ІА АН України. Фахівець у галузі слов'янської археології.
- АНТІПІНА** Катерина Євстафіївна — кандидат біологічних наук, співробітник Інституту археології РАН (Москва). Фахівець у галузі палеозоології.
- БРАЙЧЕВСЬКИЙ** Михайло Юліанович — доктор історичних наук, провідний науковий співробітник ІА АН України. Фахівець у галузі давньоруської історії.
- ВИСОЦЬКИЙ** Сергій Олександрович — доктор історичних наук, фахівець у галузі історії культури Київської Русі.
- ВОЙНАРОВСЬКИЙ** Віктор Миколайович — зав. відділом археології Чернівецького краєзнавчого музею. Вивчає археологію римського та середньовічного часу.
- ЖУРАКОВСЬКИЙ** Болеслав Станіславович — директор Кустинської середньої школи Рівненської області.
- КОВАЛЬОВ** Микола Володимирович — молодший науковий співробітник ІА АН України. Вивчає степові кургани скіфської доби.
- КОСАКІВСЬКИЙ** Віктор Панасович — зав. сектором етнографії Вінницького обласного краєзнавчого музею. Вивчає трипільську культуру.
- КРОТОВА** Олександра Олександровна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник ІА АН України. Фахівець у галузі первісної археології.
- КУБИШЕВ** Анатолій Іванович — науковий співробітник ІА АН України. Вивчає кургани степу України.
- КУПРІЙ** Сергій Петрович — співробітник ІА АН України. Вивчає скіфську археологію.
- МАСЛОВ** Сергій Петрович — кандидат біологічних наук, доцент Московського університету. Спеціаліст у галузі палеозоології.
- МАХОРТИХ** Сергій Володимирович — кандидат історичних наук, науковий співробітник ІА АН України. Фахівець у галузі скіфської археології.
- ПАЛАГУТА** Ілля Володимирович — студент Московського університету ім. М. В. Ломоносова. Вивчає трипільську культуру.
- ПАРУСИМОВ** Ігор Миколайович — науковий співробітник Музею історії донського козацтва (м. Новочеркаськ)
- ПЕТРЕНКО** Володимир Григорович — науковий співробітник Одеського археологічного музею. Вивчає трипільську культуру.
- ПРИХОДНЮК** Олег Михайлович — доктор історичних наук, провідний науковий співробітник ІА АН України. Фахівець у галузі ранньослов'янської археології.
- РИНДЮК** Наталія Володимиривна — студентка Київського університету імені Тараса Шевченка. Вивчає первісну археологію.
- РУСЯЄВА** Марина Вікторівна — науковий співробітник Музею історичних коштовностей України.
- СЕРГЕЄВА** Марина Сергіївна — кандидат історичних наук, співробітник ІА АН України. Вивчає ремесло Давньої Русі і середньовіччя.
- СИМОНЕНКО** Олександр Володимирович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник ІА АН України. Спеціаліст у галузі сарматської археології.
- СМИРНОВА** Галина Іванівна — доктор історичних наук, зав. відділом Ермітажу (Санкт-Петербург). Спеціаліст у галузі пізньої бронзи, раннього гальваніту, передскіфського та скіфського періодів Карпато-Дунайського регіону.
- СУБОТІН** Леонід Васильович — кандидат історичних наук, зав. фондами Одеського історичного музею. Фахівець у галузі трипільської культури.
- ЧЕРНЕНКО** Євген Васильович — доктор історичних наук, провідний науковий співробітник ІА АН України. Фахівець у галузі скіфської археології.
- ШУМОВА** Валентина Олександровна — науковий співробітник Національного музею історії України. Вивчає трипільську культуру.
- ЩАВЕЛЬОВ** Сергій Павлович — кандидат філософських наук, доцент Курського медичного інституту.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

- АГСП — Античные города Северного Причерноморья
- АИМ — Археологические исследования в Молдавии
- АИУ — Археологические исследования на Украине
- АО — Археологические открытия
- АП — Археологічні пам'ятки
- АСГЭ — Археологический сборник Государственного Эрмитажа
- БКИЧП — Бюллетень комиссии по изучению четвертичного периода
- ВА — Вопросы антропологии
- ГИМ — Государственный исторический музей (г. Москва)
- ЗООИД — Записки Одесского общества истории и древностей
- ИА АН Украины — Институт археологии Академии наук Украины
- КСИА АН СССР — Краткие сообщения Института археологии АН СССР
- КС ОГАМ — Краткие сообщения Одесского государственного археологического музея
- МДАПВ — Матеріали та дослідження з археології Прикарпаття та Волині
- МИА — Материалы и исследования по археологии СССР
- НА ІА АН України — Науковий архів Інституту археології АН України
- ПВЛ — Повесть временных лет
- ПСРЛ — Полное собрание русских летописей
- СА — Советская археология
- САИ — Свод археологических источников
- УІЖ — Український історичний журнал
- AP — Academic Press
- MAGW — Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien
- PA — Rzegiad Archeologiczny
- PP — Plenum Press

С О Д Е Р Ж А Н И Е

Памяти Владимира Федоровича Генинга	3
Статьи	
Генинг В. Ф. Археологическая парадигма социоисторического направления	5
Кротова А. А. Производство и общественные направления населения Северного Причерноморья в эпоху позднего палеолита	19
Симоненко А. В. Раннесарматский период в Северном Причерноморье	32
Сергеева М. С. К реконструкции мебели времен Киевской Руси	48
Антипина Е. Е., Маслов С. П. К вопросу об организации охотничьего промысла в Древней Руси	60
Брайчевский М. Ю. Аскольд и Олмош	65
Высоцкий С. А. Киевская ротонда и вопросы ее атрибуции	72
Публикации археологических материалов	
Шумова В. А. Трипольское поселение Васильевка на Среднем Днестре	79
Жураковский Б. С. О технологии изготовления трипольской керамики	88
Субботин Л. В., Петренко В. Г. Курганный могильник усатовского типа Желтый Яр	93
Русаяева М. В. Золотые украшения в виде головы Геры	104
Парусимов И. Н. Курган скифской эпохи из могильника Колдыри	110
Память археологии	
Щавелев С. П. Украинская археология в переписке Д. Я. Самоквасова	115
Абашина Н. С. Евгения Владимировна Махно	131
Новые открытия и находки	
Палагута И. В. Новые данные о восточных связях трипольской культуры	134
Смирнова Г. И., Войнаровский В. М. Мошанецкий клад бронз киммерийского типа из Среднего Поднестровья	137
Кубышев А. И., Ковалев Н. В. Скифский Братолюбовский курган V в. до н. э. на Херсонщине	141
Рындюк Н. В. Некоторые вопросы идеологии древнеземледельческих племен	145
Косаковский В. А. Изображения животных на керамике из трипольского поселения Чечельник	148
Рецензии	
Приходнюк О. М., Куфрий С. П. <i>Falko Daim (Herausgeber). Awarafsorschungen. Institut für Ur- und Frühgeschichte der Universität Wien.</i> — 199.—Band 1, 1—577 S. Band 2, 577—1228 S.	150
Махортых С. В., Черненко Е. В. Дударев С. Л. Из истории связей населения Кавказа с киммерийско-скифским миром.— Грозный, 1991.— 124 с., 30 табл.	153
Наши авторы	157
Список сокращений	158

**Інститут археології Академії наук України
та приватна фірма «Київська Академія Євробізнесу»
видадуть у 1994—1996 рр. такі журнали та книги:**

Моця О. П. Населення південноруських земель IX—XIII ст. (за матеріалами некрополів).

Зубарь В. М. Херсонес Таврический и Римская империя. Очерки военно-политической истории.

Проблеми археології (збірка наукових праць на пошану В. Ф. Генінга).

Моця А. П., Халиков А. Х. Кисв-Булгар. Пути, связи, судьбы.

Збірник «Старожитності Русі-України».

Збірник «Проблеми походження та історичного розвитку слов'ян».

Ричков М. О. Населення ямної культури степової України.

Русяєва А. С. Культура населення Ольвії.

Івакін Г. Ю. Історичний розвиток Києва XIII—початку XIV ст.

Кутайсов В. А., Ланцов С. Б. Некрополь Керкинитиды.

Потехина И. Д. Население Украины в эпоху неолита и раннего энеолита по антропологическим данным.

Чабай В. П. Западнокрымские памятники типичного мустье.

Колотухин В. А. Горный Крым в эпоху поздней бронзы — начале железного века.

Колосов Ю. Г., Степанчук В. Н. Проблемы раннего палеолита восточного Крыма.

Виноградська Л. І. Кахлі Середнього Подніпров'я XIV — середини XVIII ст.

Аммian Марцеллин. История. Пер. Ю. Кулаковского. 18 кн.

Децим Юний Ювенал. Сатиры. Пер. А. Фета. Пер. Д. Недовича, Ф. Петровского.

Полібій. Всесвітня історія в сорока книгах. Пер. Ф. Г. Мищенко.

Павсаний. Описание Эллады.

Витрувій. Десять книг об архітектуре. Пер. Ф. А. Петровского.

ІНДЕКС 14006

ISSN 0235-3490 Археологія. 1994. № 1. 1--160

"Київська академія Експерінсесу"